

THE
KĀSHI SANSKRIT SERIES
(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 77.

(Nyaya Section No. 10.)

THE
SAKTIVĀDA

By

S'RI GADADHARA BHATTĀ CHĀRYA

With the Uloriti Commentary

By

PANDIT PRAYASA S'RI HARĪNATHA TARKA
SIDDHĀNTA-BHATTĀCHĀRYA.

Edited with Critical Notes by

SAKITYADARSANACHĀRYA DARSHANIKASARVAPHAUMI

TARKARATNA NYAYARATNA

GOSWAMI DAMODAR S'ASTRI

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,

The Chetakhamba Sanskrit Series Office, Vidya Vihar Press,

North of Gopalmandir, Benares City.

1323^a

[Registered According to Act XXV of 1867

ALL RIGHTS RESERVED BY THE PUBLISHER]

Printed Published & sold by
JAI KRISHNADAS HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares,*

Agents

- 1 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY
- 2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller
LONDON
- 3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरीजपुस्तकमालायाः

७७

न्यायविभागे (१०) दशमं पुष्पम्

ॐ श्रीः ॐ

शक्तिवादः ।

नैयायिकचक्रचूडामणिश्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः

पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य-
विरचितविवृत्तिव्याख्यया सहितः ।

स च

श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्यदार्शनिकसार्यभौमसाहित्यदर्शना-
द्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्नगोस्थामिदामोदप्रकाशितः
परिष्कृत्य ससोपितः ।

प्रकाशक—

. जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त—

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,
विद्यापीठसमिती, गोपालमन्दिरके उत्तर फाटक,
बनारस सिटी ।

१९८६

राजकीयनियमावलीद्वारेणैव सर्वोपलब्धः. प्रकाशकेन सायतनकिताः ।

हमारे यहां हर तरह की छपाई व जिन्दसाजीका कार्य भी होता है ।
हर तरह के मस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
विद्याविज्ञान प्रेस, गोपालमन्दिर रोड,
बनारस सिटी ।

संपादयितुर्वक्तव्यम्—

श्रीपद्मनुमङ्गीममध्वान्तर्यामिरामकृष्णवेदव्यासैरुत्तमैः

चिदानन्दविग्रहपूर्णतमाहादिनीशवरूपभिन्नीकृतस्व-

रूपप्रेमावतारमगवच्छ्रीश्रीगौरकृष्णः शरणम् ।

इह किल प्रतायमाने प्रपञ्चे प्रमाणप्रमेयत्वेन व्यवस्थिते च मानाधीना भेयसिद्धिरिति नयेन प्रमेयमात्रस्यैव प्रमाणात्तत्सिद्धिकृतयोपजीव्यत्वेनादौ लोकानां प्रमाणदुभुत्तस्या एवौत्सर्गिकत्वात् तन्निरूपणाय संनद्धवत्तां प्रमाणिकानां यद्यपि तदीयस्वरूपलक्षणसंख्यासम्बद्धविप्रतिपत्तिसत्त्वादसामञ्जस्यमिवोपस्थितं तदस्यैरभिलपितायास्तपसिन्याः प्रमेयव्यवस्थापनायास्तथाऽपि प्रमाणत्वेन प्रसिद्धितोऽभ्याहिताप्यमान्योक्तिक्यामेव विद्यायां युक्तयुक्तविवेकालं कर्मोपनिषद्भिन्मानसन्त्यादरसध्रीचीनान्यायतन्तेतमामिति नाध्यर्क निरपेक्षविदुषाम्,

एतया चोपविद्विहितं प्रमाणमत्रभवदक्षपादमहर्षिपादाः “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानी”ति सूत्रेण निरदीधरन्, व्यातिष्ठिष्व तद्भाष्यवार्तिकप्रयोगप्रसृतयः, तद्वेत्तमेवार्थं महत्याऽऽरभत्याऽदभ्यपराकान्त्या प्रसक्तानुप्रसक्तनिरूपणोपबृंहणेन विप्रतिपन्नप्रतिपन्ननिरसनविजम्भणेन विद्वच्छेतांसि गृह्याल्लुभिरनितरसाधारणीमिर्वाणोमुक्तिभिरुपापीपदन् मुनिकल्पास्तार्कान्मुधिपारगमः श्रीगङ्गेशोपाध्यायमहोदया समन्वर्थनामकं निबन्धमूर्धन्यं चिन्तामणि-संदभ्य,

अत्रत्यान्येव प्रत्यक्षादिखण्डानि समष्टिव्यष्टिरूपेणावलम्ब्य सर्वपथीनास्तार्किकाः पारेसहस्रं प्रत्यान् व्यररचन्,

तत्र शब्दस्वण्डे विवेचितेषु बहुष्वेवार्थेषु शब्देनार्थं बोधनीये बोध्यबोधकयोः केनापि सम्बन्धेनावश्यं नान्तरीयकेण भवितव्यमिति कीदृशमुचित इति विचिकित्सायां प्रत्यास्तन्निस्त्रिभिरैव प्रधान्येन स्वस्वसमयमनुसृत्य विचारितः सः,

पदार्थव्युत्पादनाधिकाराद् वैयाकरणैः, वाक्यार्थनिर्णयाधिकारान्गीमांसकैः, तदुभयप्रमापणाधिकारान्नेयाधिकैश्च,

तत्र वैयाकरणमिमतां बोधकत्वारूपां गीसांसकोपमतां पदार्थान्तरात्सिकां च शक्तिमरोचयमानानां नैयायिकात्मानुमोदनीयां मगवदिच्छारूपा मिच्छारूपां वा तां निर्विचक्ष्णतांऽप्या वादं तत्त्वनिर्णायकं कव्यामिशेषं निविभन्सधस्ताकिकचक्रचदामणयः श्रीगदाधरभट्टाचार्याः शक्तिवादानामकं स्वप्रौढिमातिशयेन शक्तिविवेचकनियन्धान्तरात्तर्वाग्यसर्वार्थं प्रत्यरान् न्यमान्सु,

अत्र च निबन्धा विभक्त्येषु त्रिषु काण्डेषु द्वादिमे सामान्यकाण्डे यावत्प-

द्वयतामनुगता शक्तिं परमतनिरसनपुरःसरमुपपाद्य द्वितीयस्मिन् विरोधकारणं
विवादास्पदशक्तिककतिपयपदविशेषाणामेना तथैव व्यवस्थाप्य, चरमे परिशि
ष्टकारणं च भट्टपादश्रीकर्मरदनमिश्रगुरुप्रमाकराणा मीमांसकधुर्याणां श
क्तिविषयकान् विचारान् प्रदर्श्य ग्रन्थोऽयमुपममहारी,

अधुनातनविद्वज्जनमधिकरमन्यदृष्टवद्विषयान्तरपरिचयावगमसंपादनाय
प्रवृत्त्य सायासं प्रयत्न्यापि यावदुपलब्ध तावदितिहासप्रियां प्रमोदयितुमुप-
क्रम्यते—

प्रवृत्तपन्थकारा गदाचरभट्टाचार्या पूर्वजज्ञेषु पावनेतिप्रसिद्धप्रान्तीय“ल-
क्ष्मीधाररा”प्राप्तमधिबसति वारेन्द्रश्रेणिसुखविप्रबरो लब्धजन्मान कुतोऽपि हे-
तोः (गोपारो) कृष्णनगरराशान्तर्गते श्रीनवश्रीपदाम-यागच्छता पित्रा सम-
माग य तत्रत्यात्तदानींतनविद्वत्समानन-पगौरवाद् हरिरामतर्कवागीरामभट्टा-
चार्यतत्त्वार्थिकप्रधान्यायरास्त्रमधीयाना समाप्तकलेऽस्मिन् शास्त्रे देवभूय ग
तेऽध्यायके गुर्विच्छाऽनुमारिणः गुरुपत्न्यादेशेन गुह्येवाध्यायनानये मप्रदाया
विद्वेत्परत्तगायाधिजिगायविषयोऽपि तद्वेदोऽद्यावधि प्रचरितव्यवहारतोऽध्यय
नसमाप्तान्तर प्राप्स्य गुरुदत्तोपाधेरलाभादल-प्रतिष्ठाद् गुरोरध्ययने मया
दाढानितो निभ्यतामत एवाध्येतुमनागमन छात्राणामानोच्यायमग्नेस्साहा
य चनोपमार्गमुपगने वरुन्तेवासिन इवाध्याययितुं प्रार्थितम्,

तदा तु तदायमुदमसु कटमध्यवसाय तत्राप्यध्यापनपटिमान तत्रापि वि
लज्जयाविषयाविष्करणक्षमं प्रतिभाविक्काममगम्येतस्तवो गच्छता विज्ञाना मु-
ग्धोऽदसीयवैदुष्यागाधतामोपकर्णिकीं सुर्वाणां प्रयत्नगुणादृष्टास्त एव च्छा-
त्रा अहमहमिकयात्सर्ग्यनानशिश्रयन्,

एवजानीया यद्व चोतुकायहा प्रवृत्तयोऽभदीयभट्टाचार्याणाम्,
अत किमनिवेद्यं दिग्दन्तायतदानमलीमसकरटकूटशितिमतादिधमयशश्रयन्-
क्षीरोदधीनामेषाम्,

मयंमंतदुदन्तजात तत्र आरभ्यैव श्रीनवश्रीरे पुत्रशत्रुमाद् वयता व-
नीयंरशाना मुग्धादुपहृता भुक्त भया न-यन्यायानुमानरगदमप्येतु गत्वा यदु-
क्तां तत्र स्थितेन,

ग्रन्थकारय पञ्च टीका चरन्त्यन्ते सप्रति—

पक्षा विवृतिनामिका हरिनाथतर्कमिद्धान्तकृता,

द्वितीया कृष्णमदृटनिर्मिता मञ्जूषाऽऽज्या,

तृतीया माधवतर्कमिद्धान्तकृता माधवीति प्रयिता विवृति ,

चतुर्थी रसमदिदिता विनादिनीमसिका,

पञ्चमी शाम्भुसतोऽप्यश्वनदोयतुदशंन्यासिनिस्तिवाऽऽदरांमिषा,

तत्रान्तिमा मूलेन सह पृथङ्मुद्रिता, द्वितीयातृतीयाचतुर्थ्यश्च समूला-
अस्मत्संपादिताश्चैवम्भासंस्कृतप्रन्थमालाऽप्युत्तमप्रकाशिताः सममेकत्र सन्ति,
प्रथमा च नवद्वोपस्थहरिजावतर्कसिद्धान्तेनैव निर्माय कलिकातानगरे संमु-
द्रय्य प्राकाशि सामान्यकाण्डान्ता,

अवशिष्टा च तदीयमध्यात्मजेन सर्वेश्वरभट्टाचार्येण परस्तान् प्रकाश-
नीता; किन्तु निश्चिताऽप्येषा शोधकमुद्रकाद्यनवधानतोऽत्यशुद्धिभागेव मुद्रिता-
ऽऽसीत्, परन्तु सादृश्यत्वेना दीर्घसमयपूर्वं जातमुद्रणतयाऽवामदौर्लभ्येति—

विधिवप्राचीनप्रन्थप्रकाशनवृद्धपरिकरेण श्रेष्ठिग्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदये-
नास्मस्नेदास्पदेन स्वकीयविद्याविलासनामके मुद्रणालये स्वययेन सोत्साहं चमू-
लाऽसौ प्रकाशिता,

अस्या व्याख्यायाः प्रकाशनाय टीकाकर्तुः कतिष्ठतनयेन श्रीयुक्तपेदारेश्व-
रभट्टाचार्येणाधिकारो दत्तो निर्दिष्टकार्यालयाभ्यज्ञायेति चिरायैतदुपकारेण कृ-
तस्तत्तानस्रोऽयमित्यसहृदवेदविवि,

एतमुद्रणार्थं च पुस्तकं श्रीपरिडितप्रवरसरयूपारीणरामेश्वरशुद्धतनूज-
न्मा भारणसेपराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षासस्तीर्णव्याकरणोपाध्यायन्या-
याचार्यपरीक्षो विहारोत्कलसंस्कृतसमितेल्लब्धव्याकरणवीर्यसाहिर्योपाध्यायपद-
वीकोऽयोध्यास्थविद्वत्समितेल्लब्धमीमांसकशितोमजिपवदीभूषितः सूर्यनारायण-
शुद्धो दत्तवानित्येषोऽपि महामागो धन्यवादाहः,

टीकाकद्विपयकमेतिह्यं चानतिचिरस्य संपिपादयिषितव्याया मुक्तिवादेदमी-
यटीकाया भूमिकायां निर्दिष्टते,

अत्र च सौकर्यार्थं विषयानुक्रमोऽपि संन्यवेशि,

एवं बहुधमेणावधानपुरस्सरं संपादितेऽप्यस्मिन् कार्ये मानुष्यकनान्तरीय-
कदोषजास्त्रुटीरुनेद्यः कलहंसप्रवृत्तयो मिश्राः शक्तिविचारमर्मोतुभयरसमा-
स्वाद्यन्तुतमाम्,

प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सर्वाग्नयामी भगवान् गौरकृष्णतनुः श्रीश्रीरा-
धिकारमण इत्यारासतो विरमति मुष्ठा विस्तरादिति, शम् ।

माणमुदि ७

वे० सं० १९८६

वाङ्मयम् ।

{ श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्य्यदार्शनिकसा-
र्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्य्यतर्करत्न्या-
यरत्न —

गोस्वामिदामोदरशास्त्री ।

इस कार्यालय द्वारा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा
 “कार्यसंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ
 मालाये निकलती है तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें
 प्रकाशित की गई हैं तथा अग्न्य सब स्थानों के छोड़ हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के
 ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् सगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे
 यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिक्षा प्रादनीय है ।

पत्रादि प्रेषणार्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, वियाविलास प्रेस,
 गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

श्रीश्रीगौरकृष्णः गुरणम् ।
शक्तिवादविषयानुक्रमः—
तत्र सामान्यकाण्डे—

	पृ०	प०
पदवृत्तेर्विभागपूर्वकमुद्देशः ।	१	६
पदार्थलक्षणम् ।	५	१
सङ्केतस्य पदविशेष्यकत्वार्यविशेष्यकत्वाभ्यां द्वैविध्यम् ।	५	२
परिभाषालक्षणम् ।	५	४
पारिभाषिकपदस्वरूपम् ।	५	५
शक्तेर्लक्षणम् ।	६	१
वाच्यवाचकयोः स्वरूपपरिष्कारः ।	६	२
मीमांसकानुपायिकर्तृकाक्षेपः ।	८	२
यत्तुकल्पेनाक्षेपस्यावान्तरपरिहारः ।	९	१
तन्त्रेत्यादिना परिहारनिरासः ।	९	३
ईश्वरसङ्केतस्य शक्तित्वेऽनुपपत्तिः ।	१२	१
तन्निरासपूर्वकमाधुनिकसंकेतस्य वृत्तित्वम् ।	१३	२
तथात्वे तात्पर्यं वृत्तित्वापत्तिः ।	१३	४
इष्टापत्तौ लक्षणोच्छेदः ।	१३	६
तात्पर्यं वृत्तित्वनिरासः ।	१३	८
लक्षणायां वृत्तित्वम् ।	१४	४
पुनर्लक्षणायां वृत्तित्वाक्षेपः ।	१४	६
तत्परिहारः ।	१५	२
आधुनिकसंकेते पुनर्वृत्तित्वापत्तिः ।	१५	५
संकेतमात्रस्य वृत्तित्वाक्षेपः ।	१५	९
यत्तुकल्पेन संकेते वृत्तित्वानवयनम् ।	१६	५
तस्य खण्डनम् ।	१७	३
ज्ञानशक्तिविचारः ।	१७	७
तन्निरासः ।	२३	१
सीरादौ गङ्गाऽऽविपदवाच्यत्वापत्तिखण्डनम् ।	२५	९
अन्यतामिधानवादिमतम् ।	२८	१

विशेषकाण्डे—

	पृ०	पं०
आकाशपदस्य शक्तिविचारः ।	५७	४
अत्रैव यत्तु कल्पः ।	५९	८
तन्निरासः ।	६०	३
सामान्यवाचकपदस्य विशेषपरत्वे लक्षणेव ।	६०	६
विशेषवाचकपदस्य सामान्यपरत्वेऽपि लक्षणेव ।	६१	१
प्रामाण्यमते धेन्वादिपदशक्तिविचारः ।	६३	४
तन्मतेऽनुपपत्तिः ।	६७	५
पुरुषवन्तपदस्य ।	६८	१०
अत्रैव मीमांसकानुयायिमतम् ।	७०	३
अत्रैव ज्ञानशक्तिवादिमतम् ।	७१	८
अत्रैव सिद्धान्तिमतम् ।	८०	६
तच्छब्दस्य—	८५	३
अत्र के चित्तुकल्पः ।	१०२	३
तत्परिधेयः ।	१०५	३
सुप्तादस्मत्पदयोः ।	१०४	१२
सर्षपदस्य ।	१२६	२
किंपदस्य ।	१४८	१
यत्पदस्य ।	१५६	१
पुनस्तत्पदस्यावशिष्टविचारः ।	१५८	१
इदमेतत्पदयोः ।	१५९	३
अदःपदस्य ।	१६०	१
स्यपदस्य ।	१६०	२
एकपदस्य ।	१६७	४
विशेषकाण्डसमाप्तिः ।	१६९	५

परिशिष्टकाण्डे—

	पृ०	प०
जातिविशिष्टव्यक्तिशक्तिसिद्धान्तः ।	१७१	३
मीमांसकसाधारणमतम् ।	१७३	१
ज्ञानशक्तिमतम् ।	१७७	१२
सदृशादमतम् ।	१८३	३
श्रीकरमतम् ।	१८६	१
मण्डनमिथमतम् ।	१८७	६
प्राभाकरमतम् ।	१९०	६
परिशिष्टकाण्डसमाप्तिः ।	१९६	१७
ग्रन्थपूर्णता ।	१९६	१८

विशेषसूचना—

अत्र पृष्ठादिसंख्या मूलस्यैव वर्णिता, टीकायाः क्रमस्तेनैव सुकर-
दशन इति ।

द्यम् ।

श्रीकृष्णः शरणम् ।
ॐ नमो गणेशाय ।

सविवृतिकः ।

शक्तिवादः ।

सामान्यकाण्डम् ।

सङ्केतो लक्षणा चार्थे पदवृत्तिः ।

ॐ नमः शिवाय ।

विवृतिः ।

शिवोऽप्युद्युद्धशक्तिश्चेत् समर्थः स्वार्थसाधने ॥

साक्षात्कृतः शब्दवज्रेण चन्द्रे तं शक्तिभूषितम् ॥ १ ॥

विद्वद्भरोऽभूत् हरचन्द्रनामा तत्पुत्र भासीत् प्रथितान्तर्काशितः ॥

गोलोकनाथः शुचि नीरजं सद् बाणो भिता यद्भसनं विदिष्टा ॥ २ ॥

विचिन्त्य तत्तातपदारयिभ्यं विभाव्य बाहं हरिनाथनाम्ना ।

विशद्यते दुर्गमशक्तिवादः सतां प्रमोदाय गदाधरोक्तः ॥ ३ ॥

इह यस्तु सर्वः शब्दैः ध्रुवमाणैरपि सदा सर्वेषां न नदर्थप्रतिप-
त्तिः; न वा सद्यः; किन्तु कदा चित् शब्दैः केवाञ्चित् स्वल्पचिरेण
जल्पते, कल्प्यते च तस्मात् तत्सम्प्रादिनी पदपदार्थसम्बन्धविशेष
धीजनितपदार्थसार्थोपस्थितिरेव, इतरेष्वन्त्यम्ययव्यतिरेकनियमवि-
रहगौरवादिदोषकयलिनत्वेन न तत्कल्पनसम्भवः, स च सम्बन्धवि-
शेषः किञ्चरूप इति जिज्ञासूनामन्तेवासिनां तदवधारणार्थं तद्विशेष
स्यैव स्वरूपं पारम्यमिति तं विभज्य परीक्षासहितं सामान्यतो विशेष
तश्च तत्स्वरूपमाह--सङ्केतो लक्षणा चेत्वादि ।

चकारार्थः समुच्चयः, तच्च धीविशेषविषयत्वं द्वित्रयं पर्यवसितं,
वृत्तिः शब्दयोधोपयिकः सम्बन्धः, तथा चार्थप्रतियोगिकः पदा-
नुयोगिकः, अर्थानुयोगिकः पदप्रतियोगिको वा तादृशः सम्बन्धः सङ्के-
तलक्षणाद्वयमित्यर्थः ।

के चिन्तु-अयं ग्रन्थो न विभागपरो वृत्तित्वसामान्यधर्मस्य पूर्वा कथनेन तद्विशेषजिज्ञासाभ्युदयात्, तत्परत्वे लक्षणाया अप्यवश्य निरूपणीयत्वेन तदनिरूपणाद् न्यूनत्वाच्च, किन्तु शाब्दबोधोपपत्तिक सम्यग्धस्य पदार्थान्तरत्वनिराकरणकृतपदार्थस्वरूपत्वप्रदर्शनपर, ल क्षणा चेत्यशस्तु दृष्टान्तार्थमित्याहुः ।

तत्र शोभन-शाब्दबोधोपपत्तिकमन्वन्धत्वरूपसामान्यधर्मस्योक्त रीत्या मनसैव सुग्रहत्वाद् विभाग उद्दिष्टधर्मस्य शब्दजन्यज्ञानमात्रा नपेक्षणाच्च,

लक्षणायास्तु ग्रन्थान्तरे निरूपितत्वात् सङ्केते निरूपिते तत्स ध्य-धरूप लक्षणाया अपि स्फुटतयैव लाभादनिरूपणेऽपि न्यूनत्वा भावात् शक्तेरज्ञातत्वे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यज्ञातत्वेन दृष्टा त्तत्वायोगाच्चति ।

अथ विशेषविधिनिषेधयो र्शेषनिषेधाम्यनुज्ञाफलकत्वस्यैवाव गतसामान्यधर्मभावविच्छिन्नाना किञ्चित्संख्यकविशेषधर्मेणाभिधानस्या धिकसंख्याऽवच्छिन्नव्यवच्छेदकतयाऽपि व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन विभाज कधर्म त्रित्वादिसत्त्वाव्यवच्छेदो लभ्यते, स च न सम्भवति व्यञ्ज नाया अपि वृत्तिः सावश्यकत्वाद्, अन्यथा—

“मुख विकसितस्मित वशितवक्त्रि म प्रेक्षितम्”

इत्यादौ परस्परविभागजनकक्रियारूपविकासस्य मुख याचाल् ल क्षितार्थस्य विस्तृतस्यावयवबोधानन्तरं मुखं कुसुमतुल्यसौरभवत्ताया चमत्कृतिरमणीयताया वा बोधस्यानुभवसिद्धस्यापलापपक्षेऽपि चेद ? न—

मनसैव तत्तत्पदार्थस्य स्मृतिसहकारेण बोधनिर्वाहात् तद्वर्ध व्यञ्जनाया वृत्ते कल्पनानावश्यकत्वाद्

न चैवं गामानयेत्यादिवाक्यान्तरं तत्तत्पदार्थोपस्थितिसहकृत मनसैव विशिष्टबोध सम्पाद्यता किं शक्त्याद् वृत्तिवकल्पनये ति वाच्यम् ?

यत पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्यत्र सम्बन्धान्तरज्ञानजन्यपदार्थान्-रोपस्थितिरूपा तत्र विशिष्टबोधे तादृशपदार्थान्तराभावाद् वाक्यज न्यबोधस्य नियन्त्रितविषयक वक्ष्यावश्यकत्वेन तादृशबोधस्य मानस त्वायोगः,

एव व्यञ्जना स्वरूपसती ज्ञाता वा कारण ? तत्र माद्य-तथा सति विशिष्टतादीपदेन स र्जदा स र्धर्म्येव व्युत्पन्नस्य तादृशबोधापत्तेः, न

तु सहृदयमात्रस्य; न्यञ्जनाया आविशेषाद्, इष्टापत्ताद्यनुभवविरोधः सहजाप्रतीयमानरूपगूढत्वस्य तादृशव्यङ्ग्येऽनुपपत्तिश्च स्याद्, नापि द्वितीयः—शक्तिप्रादुर्भाव्यवहारकोपादिचकूलक्षणाप्रादुर्भाव्यज्ञादिवच्च तदप्रादुर्भावस्य वक्तव्यत्वाभावाद्, ज्ञानसामान्यसामग्री तदप्रादुर्भावाच्चैत् पूर्वोक्तदोषस्य आगच्छताच्चेत्यादिकं द्रष्टव्यम् ।

अथ इत्यनुक्तौ वृत्तित्वं शब्दयोर्धानुकूलज्ञानविषयसम्बन्धत्वः; तच्च सद्देतादाविवाकाह्याऽऽदिज्ञानविषये तत्तत्पदार्थवादेतोत्तरस्वरूपसम्बन्धादावप्यस्ति; अतस्तत्रापत्तिवारणाद्यर्थ इति, तथा चाप्यर्थादितोत्तरत्वादेरप्यर्थमतिरूपेणोक्तत्वाभावात् तदापत्तिः, पञ्चमीत्यादौ योग्यताज्ञानविषये पक्षादिप्रतियोगिकानुकूलत्वादी वृत्तिवधारणाय प्रैति, तथा च तादृशानुकूलत्वादेः पदानुयोगिकत्वाभावात् तदापत्तिः ।

तनु वृत्तित्वं शब्दयोर्जनकोपस्थितिजनकज्ञानविषयसम्बन्धत्वमेव वक्तव्यम्; अत एव वृत्तिः शब्दयोर्धानुपपत्तिजनकपदपदार्थयोः सम्बन्धः कल्प्यते इति शब्दमप्यलंके मिथैऽभिहितम्, एवञ्च तादृशव्यहितोत्तरत्वादेः शब्दयोर्जनकोपादिव्यतिजनकज्ञानविषयत्वाभावेन न तदापत्तिरिति चेद् ? न—

तथाऽऽनुपपत्तिस्वात्मकाकाह्याऽऽदिज्ञानजनकवाक्यविषयकानुभवविषयेऽप्यपि द्वितीयोत्तरत्वादी तदापत्तिसम्भवाद्,

अथ शब्दयोर्जनरूपिता या स्मृतित्यापदिउन्नजनकता तन्निरूपितात्पदव्यतिरेकसम्बन्धावच्छिन्नप्रावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावच्छिन्नसर्गिकविषयतावस्थ वृत्तिव्यमुत्पत्तेः ? नाकाह्यानादेः शब्द प्रति निश्चयत्वेनैव कारणार्थं न त्वनिरूपितायेन नाहं पूर्वोक्तदोष इति चेद् ?

एवमपि, वर्णादिविषयकशब्दयोर्जनरूपितवर्णविषयकोपस्थितिः । वाक्यच्छिन्नजनकतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतापत्ती या वर्णपदं शक्तिसम्बन्धेन वर्णवदित्यादिज्ञानीयवर्णवर्णस्यो सम्बन्धमिष्टा सांसारिकविषयता तदाश्रयसमवायादी वृत्तित्वापत्तिवारणाद्यर्थ इति, न च वर्णवदित्याप्यर्थपदार्थतया समवायस्यानर्थक्यमतेऽपि तत्तिथेः नापि न तद्वारणमिति वाच्यम् ।

अथ इत्यस्य प्रकारताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वान्निष्ठतादृशां सार्गिकावेषस्य वृत्तिव्यते तात्पर्याद्,

एवञ्च तादृशवर्णाया याऽऽनुपूर्वीपदयोः सम्बन्धानेष्टा विषयता

तामादाय तादृशसम्बन्धे वृत्तित्वापत्तिवारणाय पदति, अस्य च तादृशसासर्गिकविषयताया विशेष्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकताऽनात्मकत्वे तात्पर्येण तद्वारण प्रतिभाति, तथा चायंत्यादेरवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वानुच्छिन्नतादृशसासर्गिकविषयत्व पर्यवसितार्थः ।

के चित्तु-शब्दबोधानुकूलोऽयं पदस्य सम्बन्ध कीदृशः ? इति जिज्ञासया तन्निरूपण तादृशजिज्ञासानिवृत्तिस्त्वर्थपदघटितोद्देश्यबोधकपदस्यलितोत्तरवाक्यं विना न भवत्यतोऽर्थ इत्यादिप्रयोजनान्तरानुसन्धानं विकलमिति प्राहुः ।

ननु सद्देशो लक्षणा चेति विमर्जनं न युज्यते ? यस्मात् शब्दबोधनिधामको ज्ञात पदपदार्थयो सम्बन्ध इति प्राच्यैर्नीयते, तेन पदस्यार्थोऽभिधेय पदार्थ इति व्युत्पत्त्या पदशक्य एव पदार्थो वक्तव्यः, अन्यथा घटादेरपि पटादिपदार्थत्वापत्तिरेवञ्च पदलक्ष्यार्थयो सम्बन्धे वृत्तित्वं न वक्तुमर्हतीत्यत आहुः—इत्येवादि ।

वृत्त्येत्यादिप्रत्ययस्य पदार्थपदव्यवहारविषयनिर्वचनपरत्वमिति केयाञ्चिद्व्याख्यानं न सम्यक्,

तादृशप्रत्ययस्य सामान्यतः पदार्थपदव्यवहारविषयनिर्वचनपरत्वे वस्तुमात्र एव तत्सत्त्वेनाध्यायसंस्कृतया वृत्त्येत्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः, गगनकुसुमादेरालीङ्ग्येन धर्मिणोऽलामे तादृशव्यवहारविषयत्वासम्भवाच्च पदपदार्थविशेषघटितपदार्थपदव्यवहारविषयनिर्वचनपरत्वे शक्यता जलप्रवाहादेरपि लक्षणया तीरादेरपि च पदार्थमात्रस्यैव जलप्रवाहकालिकादेरसम्बन्धरूपलक्षणया नद्यादिपदमिति पाद्यत्वेन नद्यादिपदघटितपदार्थपदव्यवहारविषयत्वसम्भवेन तद्व्यापतादयस्याद्,

यदि च यत्र यत्रार्थं आधुनिकद्वन्द्वत्वादिपदानां कस्यापि पुनस्तत्तात्पर्यादिकं न ज्ञायते तत्र तत्रार्थं तत्तत्पदप्रतिपाद्यत्वं सम्भवेन तत्तत्पदघटितपदार्थपदव्यवहारवारणाय शक्यते, इत्यपि न शङ्कनीयम् ।

तत्र तत्र तत्तत्पदानां तात्पर्यादिविरहणैव शब्दबोधोपाजननेन तदापत्यसम्भवेन वृत्त्येत्यस्यानावश्यकत्वाद्, वृत्तिस्यरूपादिनिरूपणे पदार्थपदव्यवहारविषयनिर्वचनस्यानावृत्तिरूपेणार्थान्तरापत्तेः,

एतेन 'घटादिपदे गगनादे' समवेतत्वादिसम्बन्धे ज्ञानाद् गगनाद्यपि गतिर्नास्तीति गगनादे' शब्दबोधवारणाय शक्यते' इति केयाञ्चिप्रत्याख्यानोऽनाद्यः ।

तत्र शब्दबोधोपपत्ति वृत्त्येत्यादिवाक्यस्याप्रतिषेधकत्वाद्येत्यलं विस्तरणे ।

वृत्त्या पदप्रतिपाद्य एव पदार्थ इत्यभिधीयते । इदम्पदमिममर्थ-
चोपपत्तिरिति; अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति चेच्छा; सङ्के-
तरूपा वृत्तिः ।

तथाधुनिकसङ्केतः परिमाणा; तथा चार्थबोधकं पदं पारिभा-
षिकं यथा शास्त्रकारादिसङ्केतितनदीवृद्ध्यादिपदम् ।

इत्येति । संकेतलक्षणाऽन्यतरसम्बन्धेनेत्यर्थः ।

अभिधीयते; इत्यनन्तरं प्राक्परिचि शेषः; अतो लक्षणा चेत्यस्य न
तादृशगायया विरोध इति भावः ।

ननु सङ्केतस्येच्छारूपस्य संसर्गत्वं कुतः तस्य निश्चयिगोचि-
त्वात् कुतो वा घटपदस्य सङ्केतो घटे न तु घटादिविस्थावि नियमोप-
सिरीद्वरेच्छायाः सार्थं प्रति तुल्यत्वाद् ? इत्यतस्तस्य विषयविशेष-
दिनत्वेन समप्रतियोगिकत्वं नियामकत्वञ्चोपपाद्यत्वाद्-एव परमिति ।

बोधयित्वान्न निजार्थो बोधान्वयिजनकत्वं, तथा चैतत्पदविशेष-
कैतत्पदार्थविषयकयोधजनकत्वप्रकारकेच्छा तद्वाक्याभिलाषा,
यिनिगमनाविरेहणार्थविशेषकेच्छाया अपि तथात्वमाह—
अस्माच्छब्देति ।

शब्दादिरयम् पञ्चम्यर्थो ज्ञेयत्वं, तस्य च बोद्धव्येत्यत्र वृथवात्तव्य-
शब्दः, तस्यप्रत्ययार्थो विषयरूपकम् तथा चैतच्छब्दजस्यबोध-
विषयत्वप्रकारकार्यविशेषकेच्छास्त्वामः ।

इदमत्रावधातव्यं—यत्र विनिगमनाऽस्ति तत्रैकविध एव सङ्केतः
प्रयोजकः, यथा पुष्पवन्तपदादी पदविशेष्यक एव, एतस्योपलक्षणत्वेन
च यन्मोमयाविधसङ्केतेन न मिथ्याहः तत्र बोधादिविशेष्यक एव प्रयो-
जकः यथा तदादिपदादी ।

सङ्केतं विमजते-त्येति । सङ्केतमस्य इत्यर्थकम् ।

आधुनिकेति । ज्ञेयत्वार्थः ।

परिमाणा=परिमाणापदार्थः ।

एतेन सङ्केतमात्रं शक्तिः, परिमाणा तूजयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्के-
तरूपशक्तिविशेष एवेति मतं नाभिप्रेतमिति सूचितम् ।

नन्वाधुनिकसङ्केतः परिमाणापदार्थो न वस्तुं शक्यते ? उभया-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवत्पदस्य पारिभाषिकत्वेन तत्पदसङ्केतस्यैव
परिमाणात्वादित्याशङ्क्याह—तथा चेति ।

ईश्वरसङ्केतः शक्तिः; तथा चार्थबोधकं पदं वाचकं; यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकं गवादिपदं तद्वबोधोऽर्थो गवादिर्वाच्यः स एव मुख्यार्थ इत्युच्यते ।

वाच्यवाचकादिपद ईश्वरेच्छाया बोधजनकत्वेन या विषयता संन धात्वर्थः; तस्या आश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं पदे कर्तृप्रत्ययेन बोध्यते, पदं गां वक्ति गां श्रूते गोर्वाचकमित्यादौ कर्मप्रत्ययान्तेनार्थवाचकपदेन तत्तदर्थविषयरूपतत्त्वकर्मकत्वं धात्वर्थरुदेशे बोधे बोध्यते; पदेन गौरुच्यते पदस्य गौर्वाच्य इत्यादौ पदनिष्ठतात्वर्थाभूततादृशविषयतायाः परम्परया निरूपकत्वं, तच्च धात्वर्थाभूततादृशविषयतानिरूपकबोधजनकत्वप्रकारताऽन्तःपातिबोधनिष्ठविषयतानिरूपकविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताऽऽश्रयत्वरूपं तादृशक्रियाकर्मत्वं गवादौ कर्मप्रत्ययेन बोध्यते ।

तथा च तस्य मतविशेषसिद्धत्वेन नैकन्मते दोष इति भावः । परिभाषया बोधोऽर्थः परिभाषितः परिभाष्यो वेति ।

शक्तिं निर्बन्धि-ईश्वरसङ्केत इति ।

अत्रेश्वरपदस्य नित्यत्वपरिचायकतया नित्यसंकेतः शक्तिरित्येवार्थो बोध्यः ।

एतेनेश्वराय नित्यज्ञानवत्त्वं जगत्कर्तृत्वं वेति यत्कथम्, अतस्तद्वदितसङ्केतस्य महागौरवेण वच्चादिघातो, शक्यताऽवच्छेदकत्वात्सम्भवेन नित्यसङ्केतः शक्तिरित्येव वक्तुमुचितं स्यादित्यपि परास्तम् ।

न चेद्वरीयत्वमनुपादेयमेवेत्यभिमतप्रत्ययविरोध इति वाच्यम् ?

तत्रापीश्वरीयत्वपदस्य नित्यत्वपरत्वादिति ।

गवादिशब्दानां वाचकपदप्रतिपाद्यत्वं गवादेर्वाच्यशब्दप्रतिपाद्यत्वञ्च योगेन समर्थयते-वाच्यवाचकद्वयं ।

पदे इत्यत्र सप्तम्यर्थो घटकरण, तस्य च धात्वर्थ इत्यस्य घटकधातावन्वयः, ईश्वरेच्छाया इत्यत्र षष्ठ्यर्थो निरूपितत्वं बोधजनकत्वेनेत्यत्र तृतीयाया प्रकारतानिरूपितत्वरूपवशिष्टमर्थः, उभयञ्च विषयतेत्यत्रान्वेति, तथा चेद्वरेच्छानिरूपिता या बोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितविषयता संन वाच्यवाचकादिघटकीभूतधा-

त्वर्थ इत्यन्वयबोधः,

तस्या इति । वचधात्वर्थतादृशविषयताया इत्यर्थः ।

कर्तृत्व=कर्तृविहितप्रत्ययेन विवक्षितम् ।

पद इत्यत्र वुचधात्वर्थबोधान्वयविशेष्यत्वं सप्तम्यर्थः, तस्य च पार-
तन्त्र्येणाकर्षणोपायप्रकारतायामप्यन्वयः कर्माख्यातापेक्षकारत्वं कर्तृ-
त्वमन्वेति, एवञ्च तादृशविषयतानिरूपितमाश्रयत्वस्वरूपं कर्तृप्रत्य-
येन विवक्षितं, पदनिष्ठविशेष्यतानिरूपितकर्तृप्रत्ययजन्यबोधीयप्रकार-
त्वाश्रय इति शाब्दधीरिति ।

भाष्यत्वहामित्याहुगलक्षणं तेन कर्तृविहितकृताऽऽश्रयकपकर्तृबो-
धनेऽपि न क्षतिः ।

कर्म्मप्रत्ययान्तेन=नामिआदिना ।

बोध इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वः, तस्य च बोधयत इत्यत्र धात्वर्थे
ऽन्वयः, तथा च पदं मां वक्तीत्यादिवाक्यतो गौषिषयकबोधजनकत्वप्र-
कारतानिरूपितेद्वरेच्छीयविषयताऽऽश्रयत्ववत् पदमित्याश्रयबोधः,
तत्र=तादृशविषयतायाः परम्परया निरूपकत्वञ्च ।

तादृशेति । बोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेद्वरेच्छीयेत्यर्थः ।

बोधजनकत्वप्रकारेति । बोधजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारतोऽर्थः ।

अनु जनकायप्रकारतोऽयमेव चरितार्थस्य बोधेति व्यर्थमिति चेद् ?

अत्र के सिद्ध-बोधेति सत्पातयातमिति प्राहुः ।

परे तु-जनकत्वं नियतान्यवहितपूर्ववर्तित्वं, तच्च सामान्यतोऽप्र-
सिद्धमतो बोधेत्यावश्यकमिति व्याचक्षते ।

तादृशप्रकारताऽन्तःपातित्वं=तादृशप्रकारतावच्छिन्नविशेष्यतानि-
रूपकत्वम्,

परे तु-तादृशऽन्तःपातित्वं=तादृशप्रकारताव्यापकत्वं बोधाव्यवहि-
तपूर्ववर्तित्वप्रकारताव्यापकत्वं बोधविषयताया अश्रतमित्याहुः ।

वेप्यत इति । तथा च पदेनेत्यादौ तृतीयाऽऽश्रयो धात्वर्थतादृशविष-
यताऽऽवपि वृत्तित्वं, एवञ्च पदनिष्ठं यद् बोधजनकत्वप्रकारतानिरूपिते-
द्वरेच्छीयविशेष्यत्वं तन्निरूपकं जनकत्वनिष्ठप्रकारतान्तःपातिबोधनि-
ष्ठविषयतानिरूपकविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नं बोधपयत्वं तदाश्रयो गौ-
रित्यन्वयबोधः ।

पस्य गौरित्यादिवाक्यवस्तु-पदनिष्ठा या बोधजनकत्वप्रकारता-
केश्वरेच्छीयविशेष्यता तन्निरूपकजनकत्वनिष्ठविषयतावच्छिन्नविषयता-
निरूपकबोधनिष्ठविषयतानिरूपकविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नविषयताऽऽ-

द्वितीयेच्छायाः सङ्केतरूपत्वे वैपरीत्यमूहमिति न्यायमिद्वान्तः ।

अत्र भीमांसकानुयायिनः—अपभ्रंशादपि शक्तिभ्रमेणार्थम-
त्ययान् सन्मानविषयके भगवत्सङ्केते तस्यापि बोधकत्वेन विषयत्व
मिति नैयायिकैरभ्युपगमात्तस्यापि वाचकत्वं साधुत्वञ्च स्याद् ?

एवं लाक्षणिकगद्वाऽऽदिपदस्योक्तयुक्त्या तीरादिवाचकत्वापत्तिः ?

अयामिच्छो गौरित्यन्वयधीरिति ।

द्वितीयेच्छाया इति ।

अत्र जगत्बोधविषयवत्त्वमिष्टप्रकारताकेद्वरेच्छायाः विशेष्यता सैव
पक्ष्यादिचात्वर्यः ।

वैरथ्यमिति । तादृशविशेष्यतायाः परम्परया निरूपकत्वं कर्तृत्वं,
तच्च=तादृशविशेष्यतानिरूपकविषयवत्त्वमिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्य-
ताकबोधमिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकजगत्तात्पर्यमवच्छि-
न्नप्रकारताऽऽभ्यस्त्य कर्तृत्वस्येन बोध्यते, तादृशविशेष्यताऽऽभ्यस्त्य-
कर्मत्वं कर्मप्रत्ययबोध्यमिति भावः ।

न्यायमिद्वान्त इति । न्यायग्रन्थकर्तृभिरभ्युपगतोऽयं इत्यर्थकम् ।

अत्रेति । शक्तिपदार्थजिज्ञासायामित्यर्थः ।

भीमांसकानुयायिन इति । अस्यागामिना यद्वर्ततेत्यनेनाग्नयः ।

शक्तिपदार्थ पदपदार्थगौरतिरिक्तसम्बन्धरूपं सस्यापयितुमाह
न्यायमनं नृपयति—अपभ्रंशदीत्यादि ।

अपभ्रंशान्=शक्तिशून्यत्वे सति व्यवहाराधीनगृहीतशक्तिकाव-
गाच्च माद्य इत्यादिशब्दात् ।

तन्मन्त्रवैयक इति । अत्र मात्रपदं कामग्यायकं, तेन यस्तुल्यव्याप-
कविषयताक इत्यर्थः । श्रुत्वा इत्यत्र सप्तम्यर्थो विषयत्वान्धविनिवृ-
त्तित्वम् ।

अभ्युपगमादिति । अवश्य स्वीकरणीयतादित्यर्थः, अशक्यापह-
यमेवेति भावः ।

मन्त्रपदं शब्दादस्य वाचकत्वाद्गीकारे का ? क्षतिरित्यत आह—

काण्डेति । तच्च=शक्तिप्रमाणान्तादबोधजनकत्वं, व्याक-
रणनिष्पादितामिति के चिद्, एवञ्च साधुभिर्मायितव्यमित्यादिधि-
शिविषयत्वेन यथाहं तत्त्वयोगेऽनिष्टं न स्यात् प्रायश्चित्तविषेष्ट धै-
र्यं न स्यादिति भावः ।

यत्तु-तादृशोच्छ्रया भगवदुच्चरितत्वं वाचकत्वम्, अपभ्रंशादयश्च
नार्थप्रत्यापनेच्छया भगवदुच्चरिता इति नातिप्रसङ्ग इति,

तत्र-अस्मदानुच्चरितपदं च व्याप्तेः तज्जातीयत्वानिवेशेऽपि वेदस्थ-

दोषान्तरमाह—

एवमिति । यद्वाऽऽदिपदानां तीरादेमुख्यार्थकत्वापत्त्या लक्षणाभा-
वोच्छेदापरया च तस्य स्वोक्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

मिश्रमन्तं दूषयितुमुपन्यस्यति--

परिवर्ति । तस्मिन्नेवेति । अस्माच्छब्दादित्याद्याकारकेच्छयेऽयम् ।
एवञ्च यादृशशब्दजन्यबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिष्ठवित्तयदर्पनिष्ठवि-
शेष्यताकेच्छया भगवदुच्चरितत्वं यस्य यस्य सत्तत्पदस्य सत्तदर्थवा-
चकत्वं, तेन घटादिशब्दस्य न घटादिवाचकत्वापत्तिर्न वा गाच्छब्दादि-
गमञ्जतीति किपि निष्पन्नस्य गणपतिप्रापकाद्यर्थस्य वृत्तायै तदापत्तिः,
उच्चरितत्वञ्च=कण्ठतादव्याप्तमिषातजन्यायम्, ईश्वरस्तु सर्गादौ नि-
योज्यनियोजकशरीरे परिगृह्य लोकानां शब्दसङ्केतस्थापनार्थं तादृशो-
च्छ्रया साधुशब्दानेव प्रयुक्तवानिति न्यायसिद्धान्तादिति भावः ।

अपभ्रंशादयथेति । आदिना लाक्षणिकादिवरिग्रहः ।

तज्जातीयत्वेति । यादृशशब्दजन्यबोधविषयत्वप्रकारताकयदर्पनिष्ठवि-
शेष्यताकेच्छया भगवदुच्चरिता यादृशानुपूर्व्यामच्छब्दाः तादृशानुपू-
र्व्यामत्वं तज्जातीयायत्वं तदेव तदर्थवाचकत्वमिति ॥ फलितायः, तादृ-
शानुपूर्व्यां चाभ्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन प्रविशिष्टाकारीविशिष्टद्विवि-
ष्टाकारत्वादिरूपा घटादिपदनिष्ठा भगवदुच्चरितपद इवास्मदानु-
चितपदेऽप्यस्ति,

भगवतादृशानुपूर्व्यां अपि पूर्वपूर्ववर्णघटितत्वेनेभ्यरोच्चरितानुपूर्व्या-
अस्मदुच्चरितपदे सत्त्वं न सम्भवतीति चेद् ?

न-अभ्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घत्वावच्छिद्यविशिष्टात्वावच्छिन्नवि-
शिष्टात्वावच्छिन्नविशिष्टात्वादिरूपायास्तस्या भगवदुच्चरितपद इवा-
स्मदानुच्चरितपदेऽपि सत्त्वे बाधकाभावात्, तस्याः स्वाध्याय्यवहि-
तोत्तरवृत्तिवृत्तित्वसम्बन्धेन घत्वादीवीशिष्टात्वादेरूपत्वाद्वा,

तनु तादृशानुपूर्व्यां चरमवर्ण एवातः पूर्ववर्णे तद्वाचकत्वानुपप-
त्तिरिति चेद् ?

न-तादृशतादृशोत्तरवर्णस्यैव वाचकत्वस्वीकाराद्, उत्तरोत्तरवर्ण-
विशिष्टपूर्वपूर्ववर्णत्वस्याप्यानुपूर्व्यात्वसत्त्वाच्चेति,

लाक्षणिकेष्वतिव्याप्तेः सादिदेवदत्तादिपदेऽप्यप्येव द्वादशेऽन्दि पिता
नाम कुर्यादिति वेदे नामपदस्य देवदत्तादिपदपरत्वेऽपि देवदत्तइत्या-
दिस्वरूपाणां भगवदनुच्चरितत्वात् ।

ननु तथाऽपि तादृशानुपूर्व्यां एकवर्ण एव सत्त्वेन दशन्दो घटवा-
चक इति व्यवहारापत्तिरिति चेद् !

मैत्रेय-वाचकपदार्थताऽवच्छेदकरूपायास्तादृशानुपूर्व्याः पारतन्त्र्येणामे-
देमोद्देश्यताऽवच्छेदके भानोपगमात्, एव च शुद्धत्वे तादृशानुपूर्व्यां
अमेदवाचां तादृशव्यवहारापत्तिः, स्वावच्छिन्नप्रकारताऽवच्छेदकत्व
सम्बन्धेन भानोपगमाद्वा, सूक्ष्मदोषाच्च पर्याप्तिनिवेदनेन धारणीया-
इति ध्येयम् ।

वेदस्पष्टाङ्गिर्धेयति । आयुर्धृतम् आदित्यो यूप इत्याद्यायुरादि-
त्यादिपदेऽप्यतिरिक्तः । अतिव्याप्तिरिति । आयुर्जनकादित्यसदृशप्रत्या-
यनेच्छया तत्तत्पदानां भगवदुच्चरितत्वेन तत्तदर्थं वाचकस्यापत्ति-
रित्यर्थः ।

ननु तादृशेच्छया भगवदुच्चरितत्वमिभ्यन्नेच्छांशे विषयतया वि-
शेषणताऽप्यप्रपदनिष्ठजनकत्वात्मुपस्थितिरूपव्यापारद्वारा वाच्यम्; अन्य-
थाऽऽकाङ्क्षाज्ञानविषया वाक्यनिष्ठजनकतामादाय सिद्धान्तेऽपि वा-
क्येऽतिव्याप्त्यापत्तिरित्येव स्फुटीभविष्यति,

एवञ्च तद्वत्कीमूनेऽपस्थितौ शक्यविषयतानिरूपितसम्बन्धविष-
यत्वाप्रयोज्यत्वनिवेदने लाक्षणिकपदेव नानिव्याप्तिरिति यदि विमोक्ष्यते?
नदाऽप्याह—

नानि ।

आदित्यश्च=तत्तदर्थकनन्यद्वज्जानीयवदाममानकालीनप्रागभावप्र-
तियोगित्वम् ।

अथमयेति । देवदत्तादिपदानां पुत्रादिवाचजननेच्छया पित्रादिनो-
प्यारणाद्=त्याग्येरेवेति भावः ।

ननु द्वादशेऽन्दि पिता नाम कुर्यादिति नामकरणविधायकश्रुती
नामपदस्य देवदत्तादिमज्ञापरत्व वाच्यम् ? अन्यथा तेषामलक्ष्यतया
प्यामिदं न स्यादेवञ्च तेषु कुतो नद्वरोच्चरितत्वाभावात् आह—
दत्त इत्यादि ।

सन्नायुक्तिर्देवदत्तादिपदानामिदं पदामेवमर्थं बोधयत्यित्याद्या-

एवमीरवरसङ्केतस्य शक्तित्व ईश्वरानङ्गीकर्तुमते शान्दबोधानु-
पपत्तिः,

यस्तुतस्तु-नामपदम् इच्छाविशिष्टपदत्वसमानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नपरम्, अद्याहार्यञ्च पुत्रस्येति, तत्र पुत्रपद पुत्रत्वसमानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नपरं, पट्टवर्धञ्च बोधजनकत्वरूपसम्बन्धः तथा चेष्टसाधनी
भूता या पुत्रत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छिन्नवत्पदत्व
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयिणी कृतिः तद्वन् पितेत्यन्वबोधः,
इच्छावत्ता च स्वसमानाधिकरणकृतिप्रयोज्योच्चारणकत्वस्वसमा-
नाधिकरणपितृत्वमिरूपितपुत्रत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाविषयित्व
सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतामिरूपितबोधत्वावच्छिन्नविषयताकजनकत्व
स्यावच्छिन्नविषयताकपदत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यताव-
त्सोमयसम्बन्धेन, स्वद्वयमिच्छापरम्,

अथ वा-इच्छावत्ता च स्वसमानाधिकरणकृतिजन्मोच्चारणकत्व
स्यावच्छिन्नशरीरावच्छिन्नपितृत्वमिरूपितजन्यतावच्छिन्नरवस्थोभय-
सम्बन्धेन, स्वद्वयमिच्छापरं, शरीरवत्त्वञ्च स्वोत्पत्त्यधिकरणदिना-
धिकक्षादशदिनाधिकरणकत्व-स्ववृत्तिपृथिवीत्वभ्याप्यजात्यवच्छिन्न
विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वं यत् सन्निरूपितपोषावावच्छिन्न
विषयताकजनकत्वविषयताकतादृशविशेष्यतावत्त्वंभयसम्बन्धेन, स्व
द्वयं शरीरपरम्,

एवञ्चेष्टाविशिष्टनाम्नो विधेयत्वेन पितुरपि तादृशसङ्केत-
आवश्यकः,

एतेन पितृत्वपुत्रत्वयोरननुगतत्वे वाक्यभेदापत्तिः, अनुगतत्वेऽ-
भ्यर्थापुत्रस्याभ्येन नामकरणेऽपि न वेदार्थबाध इत्यपि निरस्तम्,
मगयतो युषोऽधियया पुत्रत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयकबोध
जनकत्वस्य तादृशनामत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नांशेऽवगाहनात्
तेषां वाक्यवाचकमायसिद्धिमेति द्रष्टव्यम् ।

विधिवाक्ये द्वादश इत्यत्रैकादश इति पाठ इति केचित् ।

ईश्वरसङ्केतस्य शक्तित्वे दोषान्तरमाह-एवमिति ।

एतानां स्मृतमिति । तन्मते ज्ञाने नित्यत्वस्य कृतां जगज्जन-
कत्वस्य वा बोधेन नित्यज्ञानादिमत्प्रत्यक्षरव्यवहितज्ञानस्येच्छायां
निरास्यवायेन वा नित्यसङ्केतज्ञानभ्यामममवाद् व्युत्पन्नानां शास्त्रयो-
धानुपपत्तिरिति माय ।

अथ शाब्दबोधोपयोगितायामीश्वरीयत्वमनुपादेयमेव,

एवञ्चाधुनिकसङ्केतज्ञानादपि शाब्दबोधस्तादृशसङ्केतस्य वृत्ति-
त्वञ्च निर्व्वहति,

न चाधुनिकसङ्केतस्य वृत्तित्वे तात्पर्यस्यापि तयात्वमसङ्गः;
तस्यापि बोधकत्वेन पदविपर्ययतया सङ्केतरूपत्वाद्, न चेष्टापत्तिः;
तथा सति लक्षणास्यलेऽपि तात्पर्यस्य वृत्तितया लक्षणाया वृत्ति-
त्वाच्चेदप्रसङ्गादिति वाच्यम् ?

यतः पदार्थोपस्थितिष्वापारकः सङ्केतो वृत्तिः, तात्पर्यज्ञानञ्च

तन्वीश्वरसङ्केतस्य वृत्तित्वेऽपि शाब्दबोधं प्रति सङ्केतज्ञानात्वेन
कारणत्वं वाच्यं न तु तत्रेश्वरीयात्वं प्रवेश्यते गौरवतत्प्रयोजनविरहा
च्च कुतस्तदनुपपत्तिरित्याशङ्कते ?

अथेति ।

एतच्च यदतो व्याघातशङ्कामाघं, तेन पूर्व्वबोधात्तरस-
त्वेऽपि न क्षतिः ।

शाब्दबोधोपयोगितायामिति । शाब्दबोधकारणताऽवच्छेदककोटयितव्य-
र्थः । एवञ्चकारणताऽवच्छेदकतत्रेश्वरीयत्वस्याप्रवेशे चेत्पर्यः ।

आधुनिकसङ्केतज्ञानादपीति । तादृशसङ्केतज्ञानस्याप्यविपर्ययबोधजनक-
त्वप्रकारताकेच्छीयविशेष्यताप्रकारकपदानिष्ठविशेष्यताद्यालितिस्यत्व-
रूपकारणताऽवच्छेदकाकास्त्वादिति भावः । वृत्तित्वं=शाब्दबोधा-
पयिकसम्यग्धत्वम् । निर्व्वहतीति । तथा च परिभाषात्वेन सङ्के-
तविभजनमपि नासङ्गतमिति । तात्पर्यस्यापि=तात्पर्यसमुदायस्या-
पि, तेन वृत्तिज्ञानात्वेन कारणत्वपक्षेऽपीश्वरतात्पर्यस्य वृत्तित्वप्र-
सङ्गेऽपि न क्षतिः, तथा सति=तात्पर्यस्य वृत्तित्वसर्वाकारे सति,
वृत्तिवच्छेदेति । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदं तीरं बोधयत्वित्याद्या-
कारकपदन्तुतात्पर्यस्य वृत्तिरूपतया तज्ज्ञानोपस्थापितस्य तीरादेः
शाब्दबोधानिर्व्वह्येण किमर्थं लक्षणाया वृत्तित्वं कल्पनीयमिति, तथा
च लक्षणोच्छेदरूपानिष्टापत्त्या तदिष्टापत्तेरयोगादिति भावः ।

तात्पर्यज्ञानस्य सङ्केतरूपवृत्तिज्ञानरूपत्वेऽपि तस्याव्यवधानेन
शाब्दबोधजनकतया पदार्थोपस्थितिद्वारा जनकस्य वृत्तिज्ञानस्य कार-
णत्वस्याचरितार्थत्वेन स्वतन्त्रकारणत्वमावश्यकमिति समाधत्ते—यत-
इति । अथेति । शाब्दबोधजनक इत्यर्थः । तथा चादौ पदपदार्थयोः

साक्षादेव शाब्दबोधोपयोगि, न तु पदार्थोपस्थितिद्वारा, वृत्त्युप-
स्थापितपदार्थ एव प्रकरणादिना वक्तृतात्पर्यावधारणात्, तथा च
लक्षणाया वृत्तित्वानभ्युपगमे गङ्गादिपदार्थाद्यनुपस्थितौ, तत्र
तत्पदव्यक्तेस्तात्पर्याग्रहाच्छाब्दबोधानुपपत्तिरिति तस्या वृत्तित्व-
भावश्चरुम्,

न च तात्पर्यग्रहार्थं लक्षणाधीनोपस्थितेरपेक्षितत्वेऽपि तदधी-
नोपस्थितित्वेन शाब्दबोधहेतुत्वे मानाभावात् तस्या वृत्तित्वासिद्धिः,
लक्षणास्थले तात्पर्यात्मकसङ्केताधीनोपस्थिति एव शाब्दबोधनि-
र्वाह्यादधुनिरुसङ्केतस्थले तात्पर्याधीनोपस्थितेः शाब्दबोधप्रयो-

सम्बन्धरूपसङ्केतज्ञान तनस्तज्जम्बपदार्थस्मरणं ततश्च शाब्दबोधोप-
फलम् ।

ननु तात्पर्यज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिद्वारा कुतो न कारणत्व, येन
लाघवं स्यात्, क्षणविलम्बस्य शपथमाश्रितेनैतद्व्यवहारः ? इत्यत आह—
वृत्त्युपस्थापितेति ।

एवकारेण सम्बन्धान्तरज्ञानोपस्थापितव्यवच्छेदः, एवञ्च तात्प-
र्यज्ञानात् पूर्व्य वृत्तिज्ञानजम्बोपस्थितेरावश्यकत्वेन न तद्वारा तस्य
जनकावसम्भव इति भावः ।

प्रकरणादिनेति । प्रकरणं=मोजनपरिधानाभिधायारविशेषः, तथा च
घटमानवेयादी शक्यघटादिसाहचर्यादिसम्यक्पलक्षणाग्रहात्प-
दापुपस्थितौ घटपदमिदं वक्तुः पदाविपक्षयोपजनकतयेवताविषय-
तावत् पदानयननिर्व्याप्यपरिधानोद्देश्यकप्रवृत्तिप्रपेक्षेयव्याचरणकत्वा-
दित्याद्यनुमानादिनेत्यर्थः, आदिना मुख्यविषयपरिग्रहः ।

ननु सङ्केतलक्षणाऽभ्यन्तरसम्यग्घज्ञानाधीनोपस्थितपदार्थविषयक-
तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे विनिश्चिनुत्तमकतावदेष्टानस्य
सम्पादकतया विशेषणस्य पदार्थस्य लक्षणाऽधीनोपस्थितेरेपेक्षणेऽपि
शाब्दबोधं प्रति लक्षणाऽधीनोपस्थितित्वेन कारणत्वाकल्पनात्, लक्ष-
णायाः शाब्दबोधजनकोपस्थितिप्रयोजकत्वरूपवृत्तिरर्थं न सम्भवति,
सम्बन्धे च तात्पर्यज्ञानान्तर तद्वृत्तिसङ्केतप्रहाधीनोपस्थिति-
शाब्दबोध इत्यानादौ ?

जकतायाः क्लृप्तत्वादिति वाच्यम् ?

लक्षणाधीनपदार्थोपस्थितत्वे मुख्यार्थवाधादिना तत्तदर्थं तत्तत्पदव्यक्तेस्तात्पर्यग्रहोपस्थित्यन्तरमन्तरेणैव तत्तदर्थानुभवस्य स-
र्वानुभवसिद्धत्वाद्, आधुनिकसङ्केतस्यले पूर्वसङ्केतकर्तृपुरुषवाक्य-
तोऽर्थविशेषे दित्यादिपदस्य सङ्केतग्रहात्तत्तत्पदेनार्थविशेषोपस्थितौ
प्रकरणादिना तत्तत्पदव्यक्तेस्तत्र तात्पर्यग्रहे सति शाब्दबोधस्य
वृत्त्यन्तरार्थानोपस्थितिमन्तरेणैवोत्पत्त्या आधुनिकसङ्केतस्य वृत्ति-
त्वमिति चेद् ?

एवमपि सङ्केतस्य सम्बन्धत्वे मानाभावेन निष्पत्तियोगिकतया

ननु तात्पर्यज्ञानाधीनोपस्थितः शाब्दबोधस्य कश्चिदप्यनुदये-
नानुभवविरोधात् कुतस्तत्कल्पनम् ? इत्यत आह—

आधुनिकेति । सर्वानुभवसिद्धत्वादिति ।

तात्पर्यज्ञानाध्यवहितोत्तरशाब्दबोधजननस्य सर्वानुभवविषयत्वेन
गह्वरायां घोष इत्यादौ तात्पर्यज्ञानान्तरं तीराधुपस्थितिं प्रकटय
शाब्दबोधकल्पने सर्वानुभवविरोध स्याद्, यत्र न सर्वानुभवविरो-
धस्तत्र क्षणविलम्बस्य स्वीकारे न दोषः, लाघवमपि साधक तत्रैव,
तथा च तदुपपत्त्यर्थं लक्षणाया वृत्तित्वमावश्यकमिति श्रवः ।

ननु तात्पर्यस्यावृत्तित्वे आधुनिकसङ्केतस्य कथं वृत्तित्वम् ? इत्यत-
आह—

आधुनिकेति । मायत इति ।

“द्वितीयः काष्ठमयो हस्ती इवस्थितश्चमयो मृगः” इति चाप्याह,
“युस्त्याख्यौ नदी” इत्यादिवाक्याद्येत्यर्थः । अर्थविशेषेण काष्ठमयहस्त्यादौ ।

ननु शाब्दबोधकारणतायामीद्वरीयत्वानुपादाने ईश्वरानर्हिकर्तृमते
सङ्केतकर्तृपुरुषवाक्यतो दित्यादिपदानां सङ्केतग्रहात् शाब्दबोधो जाय-
तां, गवादिपदानां घेदस्थापरपदानाञ्च सङ्केतकर्तृपुरुषवाभावात् तेभ्यः
कुतः शाब्दबोध इति चेद् ?

न-पूर्वाचार्यकपिलकमलासनादीनां तत्तत्सङ्केतकर्तृणां वाक्यत-
स्तेषां सङ्केतग्रहेण वा तेभ्यः शाब्दबोधजननादिति हृदयम् ।

एवमपीति । शाब्दबोधोपयोगितायामीद्वरीयत्वानुपादानेन ईश्वरान-
र्हिकर्तृमते शाब्दबोधसम्भवेऽपीत्यर्थः ।

तदसम्भवेन च पदार्थोपस्थापकत्वासम्भवेन दृष्टित्वानिर्वाहाद्

एतेन शाब्दबोधोपपत्तिकसम्बन्धत्वेनेश्वरसंकेतज्ञान हेतुः, तच्च
मीमांसकानामपि सम्भवति तादृशज्ञानविरोधिविपरीतज्ञानाभावादि
त्यपि निस्तम् ।

यत्तु—स्वजन्यज्ञानविषयत्वप्रकारकेच्छाविशेष्यत्वमर्थे पदसम्ब
न्धः; पदे चार्थस्य विपरीतः, अस्य सम्बन्धत्वमन्यथाऽनुपपत्त्या क-

ननु शाब्दबोधस्य पूर्वोक्तकादाचित्कत्वान्यथाऽनुपपत्त्या कलूतस्य
तस्य तत्प्रयोजकसम्बन्धत्वकल्पनमाधदयक तस्यातिरिक्तत्वकल्पने य
स्मिन्कल्पनातो हि वर धर्मकल्पनस्यादिग्यायेन गौरवमापद्यते, ज्ञानादेव
तथात्वेऽतिप्रसङ्ग इत्यादौ लाघवज्ञानादिसहस्रतादृशान्यथाऽनुपप
त्तिरेव तस्य सम्बन्धत्वकल्पने मानम् ? इत्यत आह—

निष्प्रतियोगिष्ठमिति ।

तथा च सम्बन्धत्वकल्पने सम्बन्धरताभावस्याप्यतया निष्प्रतियो
गिकत्वज्ञानमेव बाधकमिति भावः ।

निष्प्रतियोगिकत्व=प्रतियोगित्वनिरूपकाभावात्, प्रतियोगित्वञ्चानु
मवसिद्ध स्वरूपसम्बन्धविशेष, यदाहाविव सङ्केतेऽपि सप्रतियोगि
कत्वं नानुभवसिद्धमिति । एतेति । सङ्केतस्य सम्बन्धभावमेवैतत्पर्यं ।
अस्य च निरस्तमित्यनन्तान्वयः । तच्चति । शाब्दबोधोपपत्तिकसम्बन्ध
त्वेन ज्ञानक्षेत्रपर्यं । मीमांसकानामिति । न्यायमत धर्मिणीद्वयसङ्केते,
तस्मिन्ने पदपदार्थयोरतिरिक्तसम्बन्धे, तथा च धर्मिणि विधादेऽपि
तादृशधर्मि विधादामावेन तस्मत्साधारण्यादिग्याशयः । तत्र बाध
कामावरुपहेतुमाह, —अवगच्छति । शाब्दबोधोपपत्तिकसम्बन्धत्वज्ञाने
त्यर्थः । स्यज्जम्पेति । इव पोरचायक, तथा च अन्यत्पनिष्ठविषयताकयो
धनिष्ठविषयताकविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितभ्रष्टच्छेदीयविशेष्यत्वस्य च
प्रतियोगिकोऽर्थानुयोगिक सम्बन्धः ।

निरास इति । इयनिष्ठच्छेदीयविशेष्यतानिरूपितविषयत्वनिष्ठप्रका
रताकयोधनिष्ठप्रकारताकजन्यज्ञाननिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रकारत्वम्, अथवा इयविषयकयाधनजन्यप्रकारताकेच्छावि
शेष्यत्वं सम्बन्धः, अथवातयोगिक पदानुयोगिक इत्यर्थः ।

अन्यथाऽनुपपत्त्या=शाब्दबोधोपपत्त्याऽनुपपत्त्या ।

ह्यते, एनादशपरम्पराया अपभ्रंशादित्यले सम्बन्धत्वं न स्वीक्रियते इति तत्र तत्सम्बन्धावगादिज्ञानं भ्रम एवेति;

तदपि तुच्छम्—अवलम्बस्य तादृशोच्छाविषयत्वस्य सम्बन्धतोपगमे तादृशज्ञानविषयत्वस्वसमानकालीनविषयत्वादिपरम्पराया अपि विनिगमनाविरहेण सम्बन्धताप्रसङ्गात्, तस्मात् पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव धाव्यवाचकत्वाच्च इति वदन्ति ।

यस्तु ज्ञाने पदानां शक्तिः; न त्वर्थे, तथा य तत्तुज्ञानशक्तत्वं तद्वाचकत्वं, तच्च तद्विषयकशाब्दधर्मानकताञ्जच्छेदकधर्मवत्त्वं, स च धर्मो बह्व्यादिनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरिव पदार्थान्तरमेव, स्वशक्तिक-

न स्वीक्रियते इति । अपभ्रंशादित्यल इद्वरच्छेदयतादृशविषयतायाः सत्त्वेऽपि तस्याः संसर्गत्य नाद्वीक्यते कल्पकाभावादित्यर्थः ।

भ्रम एवेति । अन्यानिष्ठतारशविषयतायाः संसर्गतया भागादिति भावः ।

तादृशज्ञानविषयत्वेति । स्वजन्ययोर्धीविषयत्वप्रकारताकज्ञानांयमिदो-
पपद्येत्यर्थः, तादृशज्ञानविषयत्वसंसर्गतत्वस्य कथास्त्रिष्टापत्तौ समा-
नकालीनविषयत्वस्य विभिन्नकालीनपदपदार्थयोः संसर्गवासम्भवादाह-
भावेति । आदिना स्वधृत्पञ्चासकालीनविषयत्वादेः परिग्रहः ।

एनेन पूर्वसिद्धेन लघवरूपविनिगमनासत्त्वेऽपि न शक्तिः ।

यद्यपि तादृशविषयत्वमनाचक्रेऽप्यस्ति तथापि तत्रिष्टाविषय-
ताया अपभ्रशनिष्ठाया इव संसर्गवासीकायजातिप्रसङ्ग इति ।

मतान्तरमुत्पादयति—यत्ति । ज्ञाने—अर्थज्ञाने, अर्थविषयकशाब्द-
योध इति तु यावत्, सतस्यर्थोऽनुकूलत्वं तस्य च शक्त्यावम्बयः । न त्वर्थ-
इति । न त्वर्थानुकूलेत्यर्थः ।

ननु तद्विषयकज्ञानानुकूलशक्तिमत्त्वं यदि तद्वाचकत्वं, तदा चतु-
रादेरपि घटादिवाचकत्वापत्तिः । अत आह—यथेति । तद्विषयकेति । तद्वि-
षयकत्वशाब्दस्योभयधर्मोवाचिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताऽप्यच्छेदक-
धर्मवत्त्वमर्थः ।

एतच्च । पदविषयकसमूहालम्बनघटविषयकशाब्दानुकूलशक्ति-
मादाय न घटादिपदानां घटादिवाचकत्वापत्तिः । बह्व्यादिनिष्ठतारशक्त्ये-
ति । तैः सर्वत्रैव वारणे कार्यानुकूला सामर्थ्यरूपशक्तिः पदार्था-

च नानुभावकमेवेति न तत्र शक्तिः, घटादिपदस्य मितिमातृविषय-
कर्षाजनकत्वेऽपि न तदाचकत्वं, तद्विषयकत्वावच्छिन्नज्ञानशक्त-
पदस्यैव तदाचकत्वाद्, मितिमातृविषयकत्वेन च ज्ञानस्य न कि-
ञ्चित्पदशक्तता; ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव मितिमातृभासकतया
पदान्तरस्य च तदर्थभासकतया तद्विषयकत्वस्य तत्पदजन्यताऽवच्छे-
दकत्वे मानाभावात्,

कार्थान्वितस्वार्थे पदानां शक्तिरिति वादिनां गुरुणां साक्षात्-

न्तर स्वीक्रियमाणाऽपि यद्वादाः प्रसिद्धतया दृष्टान्ततपोका, कार्य-
कारणभावश्च दाहादिकं प्रति तत्तदनुकूलशक्तिमत्त्वेन, तत्र कार्थता-
ऽवच्छेदकं दाहरमादिकं कारणताऽवच्छेदकञ्च तत्तच्छक्तिरेव, तत्तत्कार-
थ्यानुकूलत्वञ्च परिचायकं बोधम् ।

ननु गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गाऽऽदिपदानां तीरादिप्रतिपादकतया
तत्र तीरादिविषयोपलब्धशक्तैरावश्यकत्वेन तीरादिव्यावकरवापत्तिः ।
अतश्चाह—कार्थमिति । नानुभावकमेवेति । गङ्गाऽऽदिपदं न तीराद्यनुभव-
जनकमेवैतदर्थं, अपि तु तत्स्मारकमेवेति, एतच्चामि स्फुटीभवविषय-
ति । मितिमातृविषयकमेति । तन्मते ज्ञानमात्र एव मितिमातारौ भासेते,
मितिर्ज्ञानं, माता चामा, तथा च घटोऽस्तीत्यादिवाक्यादु भवितता
धान् घटः, अस्तित्वेन घटमहं जानामीत्याकारकं समूहालम्बनकपं ज्ञानं-
जायते, तत्र मितेः प्रकारतयाऽऽत्मनो विशेष्यतया भानमिति । तद्विषय-
त्वावच्छिन्नमेति । तद्विषयकत्वावच्छिन्नजन्यताविरूपितजनकताऽवच्छेदक-
शक्तिमत्पदस्यैवेत्यर्थः । तदाचकत्वादिति । तदाचकत्वेन विवक्षितत्वा-
दित्यर्थः ।

ननु घटादिपदजन्यज्ञानस्य मितिमातृविषयविषयकत्वेन तादृशज-
न्यताया मितिमातृविषयकत्वावच्छिन्नत्वं न कुतः ? अन्यथा
घटादिविषयकत्वावच्छिन्नत्वमपि माऽस्त्वित्यत आह—ज्ञानसामान्येति ।
ज्ञानमात्र एव तज्ज्ञानाद्यभिचारादिदोषेण विशेषसामान्यास्तज्ज्ञान-
प्रयोजकत्वाकल्पनादिति भावः । पदान्तरस्य=पटादिपदान्तरस्य, त-
दर्थभासकतया=मितिमातृभासप्रयोजकत्वाप्यतया, एतेन घटादिपद-
स्य मितिमातृज्ञानजनकत्वे पटादिपदान्तर्मात्रेण व्यभिचारः स्यात्
प्रकारान्तरेण व्यभिचारवारणे महागौरव स्यादिति सूचितम् ।

गुरुमतमुपन्यस्यति—कार्थान्वितेति । तेषामयमाशयः—गामानय

परम्परासाधारणकार्यत्वविषयतानिरूपितत्वेन यथादिविषयताया घ-
टादिपदजन्यताञ्चछेदकत्वेऽपि न घटादिपदस्य कार्यतावाचकत्वम्;
अपि तु लिङादिपदस्यैव, ताद्विषयकत्वावच्छिद्येत्तत्र साक्षात्परम्परा-
साधारणनिरूपितत्वांशेऽविशेषणतयाऽञ्चछेदकत्वस्यैव निवेशाद्,

गौ यधानेत्यादिदृष्टव्यवहारप्रयोजकवाक्यानि सर्वानि प्रवर्तकत्वेन
लिङादिपदघटितानि तत्तत्र तद्व्यवहारदर्शिनः शिष्योऽपि कार्यविष-
यकगताद्यर्थयोधं प्रत्येव यथादिपदानां सामर्थ्यमवधारयन्तः तस्मादु-
त्तरमपि कार्योन्मितगतादौ शक्तिकानेनैव तादृशमवाधिकं प्रतिपद्यन्त-
इति । साक्षात्परम्परासाधारणेति । तन्मते सर्वत्रैव शाब्दबोधे कार्य-
रूपमानोपपत्तये कार्यैश्वर्यविषयतानिरूपितघटाद्यर्थोनिष्ठविषयताशालि-
शाब्दव्याप्यच्छिन्नं प्रति ज्ञायमानघटादिपदत्वेन कारणत्वमिति भावः ।
घटमानयेत्यादायानयनादिनिष्ठविषयतायां कार्यत्वविषयतायाः सा-
क्षात्निरूपितत्वेन साक्षादिति, घटादिविषयतायां कार्यत्वविषयतायाः
परम्परानिरूपितत्वेन परम्परेति । निरूपितत्वेनेति । अत्र तुतीयाऽर्थो-
घटादिविषयताऽन्वितवैशिष्ट्यं, तथा च कार्यताविषयतानिरूपिताव-
स्य घटादिविषयताविशेषणस्य घटादिपदजन्यताऽवच्छेदकत्वावच्छेदक-
त्वेन तद्वच्छेदकार्यं कार्यविषयताया आवश्यकम्, एवञ्च ताद्विषय-
रथनिष्ठावच्छेदकताकशाब्दबोधनिष्ठजन्यताकजनकत्वं गङ्गावकत्वमिति
सामान्यलक्षणे सति घटादिपदानां कार्यतावाचकत्वापत्तिरिति भावः ।

कार्यत्वविषयतानिष्ठावच्छेदकताधारणाय-साक्षादिति, कार्य-
त्वविषयतानिष्ठावच्छेदकताधारणाय-परम्परेति केचित् ।

अपि तु लिङादिपदस्यैवेति । आदिना लोटद्वयादिपरिग्रहः । लिङादिप-
दस्य तु कार्यतानिष्ठविषयताशालिशाब्दं प्रति हेतुतया तादृशविषय-
तानिष्ठावच्छेदकतायां तादृशवच्छेदकतामिश्रत्वस्य निरूपकत्वनिष्ठा-
वच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य च सत्ताप्राप्त्याप्तिरिति ।

निरूपितत्वविशेषणतयेति । तथा च निरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकत्वानि-
रूपकत्वं तद्व्यवहारप्रयोजकतानिष्ठावच्छेदकतायां विशेषणीयमिति ।

न चैवं घटादिविषयतानिष्ठावच्छेदकतायामपि कार्यताविषयता-
निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वाद् घटादिपदानां यदादिवाचकत्वानु-
पपत्तिरिति वाच्यम् ।

विशेष्यनिष्ठावच्छेदकत्वादौ विशेषणनिष्ठावच्छेदकत्वादिनिरूपि-

तस्यस्थेय स्वीकाराद्, न तु तन्निरूपकत्वस्य, विशेष्यनिष्ठावच्छेदकत्वा
दौ तु विशेष्यनिष्ठावच्छेदकत्वादिनिरूपकत्वस्यैव,

न च विनिगमनाविरहेणोभयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकभाव आ-
वश्यक इति याच्यम् ?

तस्वीकारे प्रकारताऽवच्छेदकत्वादेर्निरवच्छिन्नत्वस्य दुर्बलत्वा-
पत्तेः, तस्य दुर्बलत्वे तु भूतलं न दण्डमदित्यादिवुद्धिं प्रति भूतलं
दण्डमदित्यादिनिर्णयानां दण्डत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नत्वावच्छेदकताकप्रका-
रताकत्वादिनैव प्रतिबन्धकत्वेन तदनुपपत्तेः, अम्यथा भूतलं दण्डत्व-
जातिमत्त्वमदित्यादिनिष्पन्नानामपि प्रतिबन्धकत्वापत्तेः, विशेष्यस्यान-
वच्छिन्नत्वस्य निरवच्छिन्नत्वस्यैव ? कारणताऽवच्छेदकत्वाद्वा स्वत एव
तत्सत्त्वेनावच्छिन्नत्वावच्छेदकत्वस्य निरवच्छिन्नत्वापत्तेरित्यलं विस्तरेण ।

यदि च लाघवाद् निरूपितत्वसम्बन्धेन कार्यताविषयताविशिष्ट-
घटाद्यावच्छिन्नविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्न प्रति घटादिपदानेन
कारणार्थं कल्प्यते ? तदा निरूपितावसम्बन्धनिष्ठसांसारिकाद्यवच्छेद-
कानिरूपितावच्छेदकत्वानिरूपिका या तद्विषयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताः
तन्निरूपितशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यताजनकत्व तद्वाच्यत्वमिति,

न चात्र यथा कार्यत्वविषयतानिरूपितघटादिनिष्ठविषयताशालि-
शाब्दत्वेन कार्यत्व, तथा विनिगमनाविरहेण घटनिष्ठविषयतानिरु-
पितकार्यतानिष्ठविषयताशालिशाब्दत्वेन कार्यत्व निर्वक्तुं शक्यते;
यत्र च कार्यत्वविषयतानिष्ठावच्छेदकतायां निरूपकत्वनिष्ठावच्छेदक-
त्वानिरूपकत्वेन घटादिपदानां कार्यतावाचकत्वापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् ?

विषयतावाच्यविच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितरनिष्ठावच्छेदक-
तानिरूपितकार्यताविषयतावाच्यविच्छिन्नावच्छेदकत्वानिमित्ते सति नि-
रूपितत्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपिका या यन्निष्ठविषयतावाच्यविच्छिन्ना-
वच्छेदकता तन्निरूपितशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यताजनकत्व तद्वा-
च्यत्वमिति विवक्षणे, घटादिपदानिरूपितकार्यतानिष्ठविषयताशा-
लिशाब्दत्वावच्छिन्ना या अन्यता तन्निरूपितकार्यताविषयतानि-
ष्ठावच्छेदकतायां तादृशमेदासत्त्वात्; तदापविरहात्, पशुपदादी-
नाञ्च लाङ्गूलत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकविषयताशालिशाब्द प्रति हे-
तुत्वेन न तत्र पशुपदादिवाचकत्वापत्तिः ।

नन्यास्तु—घटादिपदानां कार्यतावाचकताऽऽपत्तिरूपविनिगमना-
सत्त्वेन घटादिपदानां घटविषयतानिरूपितकार्यताविषयतावत्त्वेन का-
र्यताजन्यतायोमात्र तद्विपरिवर्त्याह ।

न च कार्यानुकूलशक्तेः स्वरूपसत्या एव कार्यानुकूलतया पदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधे च ज्ञातोपयोगिनोऽर्थे पदस्य दृष्टिरूपशक्त्यन्तरस्य स्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् ?

दाहादिकार्ये वन्धादिनिष्ठशक्तेः स्वरूपसत्या एवोपयोगित्वेऽपि शाब्दबोधानुकूलशक्तेः शाब्दबोधे पदार्थोपस्थितौ च ज्ञातोपयोगि-
तोपगमे बाधकाभावाद्, अतीतानागतपदज्ञानादपि शाब्दबोधोत्पत्त्या पदानामपेक्षित्वेन तत्र हेतुताऽवच्छेदकशक्त्यसम्भवं इति तु न शक्यम्, तन्मते पदानां नित्यत्वाद्,

परे तु — कार्यताविषयताऽन्तःपातिविषयतानिरूपितत्वातिरिक्तानिरूपितत्वावच्छिन्नत्वमधिकं जन्यताऽवच्छेदकतायां निवेशनीयं, नातो भद्रविषयतानिष्ठावच्छेदकताकनिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकताकार्यतावाचकित्वाविषयतानिष्ठावच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकत्वमादाय घटादिपदानां कार्यतावाचकत्वापत्तिः, एवं पदार्थताऽवच्छेदकविषयताऽन्तःपातिविषयतानिरूपितत्वातिरिक्तनिरूपितत्वावच्छिन्नत्वमधिकं तेन भद्रपस्यादिपदनिरूपितजन्यतानिरूपितघटपदनादिविषयतानिष्ठावच्छेदकतायां घटस्वलाङ्गुलादिविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वेन तत्तद्वाचकत्वानुपपत्तिरिति वदन्ति ।

स्वरूपसत्या इति । ज्ञातविषयतानापन्नाया इत्यर्थः । ज्ञातोपयोगिनः ज्ञातानुकूलस्य । ज्ञातोपयोगित्वेति । शक्तिप्रकारकप्रत्ययविषयतावत्पदवेम स्वाश्रयव्यवहारप्रकारकज्ञानविषयत्वोक्तमवच्छेदकत्वमर्थः, अस्मिन्मात्रसम्बन्धे न वा शक्तिमत्त्वेन पदानां कारणत्वमिति भावः ।

वापदेति । कलानुरोधेन कल्पितस्य दृष्टान्तवैयर्थ्यमपि न शक्तिकर्मिति भावः । नित्यत्वमिति । तथा च पदानां सर्वदेव सत्त्वेन न ह्यमिचात् । तन्मते पदानां नित्यत्वेऽपि कण्ठतत्त्वव्यभिचातव्यज्ञानत्वेन न सदा प्रत्यक्षमिति ।

अथ तादृशमिधातानां व्यञ्जकत्वञ्च न प्रायश्चर्यप्रतिबन्धकापसार्ककत्वं तत्प्रतिबन्धकस्य निर्वैकतुमशङ्कत्वाद्, नापि तत्प्रत्यक्षे सहकारिकारणत्वं शब्दबोधेषु तदभिधातविरुद्धत्वं तथाशेऽपि शब्दश्रवणदर्शनान्वच ॥ इत्यादिदोषेण तत्र बहवो मेनिरे,

अस्तु वा तज्ज्ञानशक्त्या तस्य वाचकत्वमिति मीमांसकमतविशेषः,

अतस्तद्वनङ्गोक्तमीमांसकमतविशेषमाह-अस्तु वेति । तज्ज्ञानशक्त्येति । तत्तदर्थविषयकशब्दं प्रति तदनुकूलशक्तिप्रकारकपदविशेष्यकज्ञानत्वेन हेतुत्वं बोध्यं, प्रकारता चात्र स्वाध्यायविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्ना,

एतन्मते घटादिवाचकत्वं हि घटादिशब्दबोधजनकताऽवच्छिन्नद्वयीभूतशक्तिप्रकारतानिरूपकत्वानीयविशेष्यतावत्पदत्वं न तु तादृशशक्तिप्रज्ञानविषयत्वं; येन समूहालम्बनज्ञानमादायोदासीनेऽतिथ्यासिः स्यात्, तन्निवेशे चोदासीने तादृशज्ञानीयविशेष्यत्वाभावात् तदापत्तिः,

अथ घा-यद्विषयकशब्दानुकूलशक्तिमत्त्वं यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविशेष्यताकाव्यापकं तादृशानुपूर्व्यमिदं, यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविशेष्यताकाव्यापकावनिवेशाद् न समूहालम्बनज्ञानमादायोदासीनेऽतिथ्यासिः ।

ननु कादिशब्दघटितवक्तादिशब्दानां ज्ञाने प्रजापत्यादिशब्दबोधानुकूलशक्तिसत्वेन प्रजापत्यादिवाचकत्वापत्तिर्बुद्धिरिति यदि विभाष्यते ?

तदा तादृशशक्तौ यादृशानुपूर्व्यघटकविशिष्टान्तररूपावच्छिन्नविशेष्यताकाव्यापकत्वमपि निवेशनीयम्; एवञ्च प्रजापत्यादिबोधानुकूलशक्तौ यकारवरूपानुपूर्व्यघटकविशिष्टान्तरं यत् कत्यादिरूप तद्व्यावच्छिन्नविशेष्यकत्वाव्यापकत्वविरहाद्, यत्रैकमेव रूपं वाचकताऽवच्छिन्नद्वयं तत्रात्यं विशेषणं न देयम्, अवच्छेदकभेदे लक्षणस्य भिन्नत्वात्, पूर्वोक्तस्यानुपगमेनैव शारणीयं वा,

यच्च-तादृशशक्तिमज्ज्ञाने शक्तिविशिष्टशक्तिमद्व्यर्थं निवेशनीयं, शक्तिवैशिष्ट्यञ्च-स्वसामानाधिकरण्यस्वमिश्रत्वस्वव्यापकत्वेन त्रितयसम्बन्धेन, सर्वत्र स्वं शक्तिरेव, तत्र ज्ञानान्तरानिष्ठशक्तिवैशिष्ट्यस्य शक्तिमात्रे सत्त्वादसम्भयः शक्तिमात्रे स्यात्मकशक्तिवैशिष्ट्यस्य सत्त्वात्तद्व्यपञ्च स्यादतः प्रथमाद्वितीयसम्बन्धौ; घटादिपदज्ञानस्य तद्व्यवृत्तकामुदेयादिवाचकाकारादिपदविषयकतयाऽव्याप्तिः स्याद्; अतस्तृतीयसम्बन्धस्य प्रवेशः; घटपटादिपदविषयकसमूहालम्बनज्ञानस्य शक्तिविशिष्टशक्तिमत्त्वात् घटादिपदस्य घटादिवाचकत्वापत्तिरिति;

तदसद्-घटादिविषयकशब्दबोधानुकूलशक्तेर्घटकलसादिपदज्ञानमात्राण्येतत्प्रोक्तमित्यसम्बन्धेन पितामहादिविषयकशब्दानुकूलक-

न चासौ विचारसहः यतस्तन्मते लाक्षणिकस्याननुभावकत्वं-
दुर्यते; पदार्थोपस्थितिद्वारा शक्त्यर्थानुभवे शक्त्येव लक्ष्यार्थबोधे
लाक्षणिकस्यापि हेतुताया दुर्बलत्वात् तत्रापि शक्तेरावश्यकतया वाच-
कताऽऽपत्तेः पदार्थोपस्थित्याऽन्यथासिद्धत्वे शक्तस्यापि तयात्वापाताद्,

न चानुभावरताऽवच्छेदकशक्त्यभावान् लाक्षणिकस्य नानुभाव-
कत्वसम्भवः तैर्हि वाक्यार्थघटकार्थान्तरवाचकमेव पदं स्वार्थस्येव
तदन्वयप्रतियोगिलक्ष्यार्थस्याप्यनुभावकमुपेत्य इति वाच्यम् ?

एवं सति गङ्गायां घोष इत्यादौ घोषादिपदस्यापि मज्जातीरादि-
रूपार्थानुभावकताऽवच्छेदकशक्तिमत्त्वेन तद्वाचकत्वापत्तेः; लाक्षणिक-
स्याननुभावकत्वे शक्तपदापदितभूमादित्यादिहेतुवाक्यादन्वयानुप-
पत्तेः, तत्र भूमादिपदस्य ज्ञाने विभक्तं ज्ञाप्यत्वं लाक्षणिकत्वाद्,

तलादिपदघटककारादिपदज्ञाननिष्ठसाकेषौ शिष्टेभ्योपस्थितेर्बुध्वात्वाद्,
ज्ञानमेवेन साकेमेवस्थितारे तत्तदनुकूलशक्तिवस्याजपदस्यावश्य-
कतया गौरवापत्तेरतिव्याप्तितादृश्यायेति ।

तन्मते दूषयितुमारभते—न चासौ विचारसह इति । विचारसिद्ध-
शब्दार्थः । अत्रापि । लाक्षणिकगङ्गाऽऽदिपदेऽपीत्यर्थः । पदार्थोपस्थितेति ।
वाङ्मयोवात् पूर्व पदार्थोपस्थितेरावश्यकत्वेन चरितार्थतया तज्जनक-
जनकतया शब्दमिति पदज्ञानमन्यथासिद्धमिति भावः । वाक्यार्थेति । वा-
क्यार्थघटकीभूतं पदार्थान्तरं तद्वाचकं घोषादिपदमित्यर्थः । स्वार्थस्येति ।
तथा च तीराग्नितयोपविषयकशब्दं मति धृत्तिज्ञानजन्यतीरोपस्थिति
सदकारेण ज्ञापमानघोषपदत्वेन तज्ज्ञानत्वेन वा कारणार्थं कल्पनीय-
मिति भावः । तद्वाचकत्वापत्तेरिति । तीराग्नितयोपवाचकत्वापत्तेरित्यर्थः ।

ननु पदान्तरजन्मोपस्थित्यप्रयोज्यतदर्थनिष्ठविषयताशालिशब्दज-
मकनाऽवच्छेदकशक्तिमत्त्वं तद्वाचकत्वं वक्तव्यं, तथा च तीरनिष्ठविषय-
ताया गङ्गाऽऽदिपदान्तरजन्मोपस्थित्यप्रयोज्यतया न तद्वचकत्वापत्तिः ?
इत्यत आह—लाक्षणिकस्येति । ज्ञापमानलिङ्गस्य कारणत्वमते पञ्चम्या वा
ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वार्थकत्वे यूपपदस्य लक्षणाभ्यापदयकीत्यत आह-
ध इति । आदिना गुणिपरानुक्तादित्यादिहेतुवाक्यपरिग्रहः । ज्ञाप्यत्वे
लाक्षणिकरदिति । पञ्चम्या अन्यत्वेऽप्यतिवेऽवधिमत्त्वे वा,

अथ लक्ष्यार्थस्य न शब्दबोधे प्रवेशः; अपि तु स्मृतस्य तस्य सम्भिन्नाहृतपदार्थरसंसर्गाग्रहमात्रं, तथा च नानुपपत्तिः,

न च लक्ष्यार्थस्य शब्दबोधविषयत्वानुपगमे तदुपरागेण शृणोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तिरिति वाच्यम् ?

इष्टेत्याह, विषयोपरागेणैव तथा प्रत्ययात् लक्ष्यार्थस्य 'शब्दबोधविषयत्वेऽपि तस्य विधेयतया भानानभ्युपगमाद् "विधौ न परः शब्दार्थ" इति सिद्धान्तादिति चेद् ?

न-यच्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्ष्यार्थमञ्जस्थपुरुषादेः शब्दबोधविषयताया आवश्यकत्वाद्, अन्यथा पूर्वानुभूतस्य पुरु-

शुद्धिं तत्र लक्ष्यैवेति भावः । प्रवेश इत्यस्य विषयत्वमर्थः, तथा च लक्ष्यार्थस्य शब्दबोध एव न जायते कुतो गङ्गाऽदिवदानां तीरादिवाच्यकत्वापत्तिरिति भावः ।

ननु लक्ष्यार्थस्य यदि शब्दबोधो न भवति तदा शुक्लं घटमानयेत्यादिव्याख्यात् कथं शुक्लघटानयनादौ प्रवृत्तिः ? इत्यत आह—भनत्येति । तत्रभिन्नाहृतेति । घटधोपादावित्यर्थः । अस्तेसर्गाग्रहमात्रस्याधनिश्चयाभावमात्रं, मात्रपदेन घटतीरादिविषयतायां शुक्लादिविषयतानिरूपितस्यैववच्छेदः, तथा च तत्तत्पदार्थस्मृतिवाधनिश्चयाभावादित्सहकृतस्ये तर्ताशविशिष्टवैयर्थ्यैव स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यादिहेतुत्वाद्, उत्तरका लमानसतादयाविशिष्टबोधैर्नैव वा तत्र तत्र प्रवृत्त्यादिजायते इति भावः ।

ननु करीत्या भवतु तत्र तत्र प्रवृत्तिः किन्तु गङ्गायां घोष इत्यादिव्याक्यप्रवणानन्तरं तीरादिकं शब्दव्याप्तीत्याद्यनुव्यवसायो जायते स चानुपपन्नः ? इत्याशङ्कते—न चेति । उत्तरयति—इत्येवमिति । इष्टापत्तौ युक्तिमाह—विधेय इत्यादि । उपरागेण—प्रकारत्वेन, तथा च विधेयताऽऽत्मप्रकारत्वेनेति यावद्, लक्ष्यार्थस्य विधेयत्वेनाभाने जैमिनिसूत्रे प्रमाणमाह—"विधौ न" इति । अत्र भावसाधितेन विधिशब्देन विधेयस्य बोध्यते, सत्यर्थो निरूपकत्वं, पराः—शक्यभिन्नः; लक्ष्यार्थ इति यावद् तथा च लक्ष्यार्थो न विधेयितानिरूपकः न विधेयो भवतीति तु यावद् । अन्वयेति । लक्ष्यार्थस्य शब्दबोधविषयत्व इत्यर्थः । प्रतीत्य-

षादेः प्रतीत्यनिर्वाहाद् ; अननुभूतस्य स्मरणासम्भवात् समानम-
कारकत्वमात्रेण शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्यादेः कार्यकारणभावमभ्यु-
पगच्छतां प्रमाणसकानां शाब्दबोधे योम्यतावशात्पूर्वपदार्थस्य भा-
नेन लक्ष्यार्थस्य शाब्दानुपगमेऽपूर्वस्यापि तस्य प्रतीत्युपपत्तिरिति
तद्विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति शक्तिविशेषपुरस्कारेण तदाचकपद-
स्य तज्ज्ञानस्य वा न हेतुतासम्भवः, विशिष्य तत्तत्पदार्थान्विततत्त-
वर्धयोधे तत्तत्पदसाक्षाद्गततत्तत्पदज्ञानत्वेनावश्यवत्सङ्कारणतयैवोप-
पत्तावीक्षणकार्यकारणभावस्य निर्युक्तिकत्वाद् ।

इदन्तु तत्त्वं-तीरादीं गङ्गाऽऽदिपदजन्यबोधविषयत्वसत्त्वेऽपि तदंशे
निर्वाहादिति । लक्ष्यार्थस्य सामान्यप्रतीतेस्तु भवताऽपि स्वीकारादिति,
ननु तस्य स्मरणान्मकप्रतीतेरेव कुतो न भवेदिति ? अत आह,
ननुभूतस्येति ।

ननु मञ्जर्यपुटवस्य पूर्वाननुभूतत्वेन स्मरणासम्भवे शाब्दबोध-
स्वीकारे तत्र तस्य कुतो ज्ञानं वृत्त्यनुपस्थितत्वादिति ? अतस्तस्य शा-
ब्दबोधे ज्ञानं तन्मते संपाद्यति-तन्नामप्रकारकत्वेति । तथा च तज्ज्ञानम-
कारकशाब्दं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यतज्ज्ञानमकारकोपस्थितित्वेन कारणत्वं
कल्प्यते, न तत्र धर्मविषयताप्रवेश इति, योम्यतावशात्तद्व-
र्धयोधेतरपदार्थसम्बन्धावायवशात् । अपूर्वस्यापि पूर्वाऽननुभूतस्या-
पि । तस्येति । मञ्जर्यपुटवादेरित्यर्थः । प्रतीत्युपपत्तिरिति । तथा च साक्ष-
णिकगङ्गाऽऽदिपदस्य वाचकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वमिति भावः । शाब्दबोध-
प्रति ज्ञायमानपदस्य तज्ज्ञानस्य वा स्वातन्त्र्येण कारणतात्पञ्चनेन
पदानां तज्ज्ञानानां सामर्थ्यरूपां शक्तिं निरासयति-तद्विषयकेति । निरुक्ति-
कत्वादिति । अयं भावः-निराकाङ्क्षपदजन्यशाब्दबोधोपपत्त्या तत्प्रारणाय
साक्षात्पदसमूहकूपजन्यज्ञानत्वेन साक्षात्कारणत्व तन्मतेऽप्यावश्य-
कम्, यद्यञ्च वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव तत्सङ्कारिकारणत्वेनोपपत्ती
अकिमपदज्ञानत्वेन कारणत्वान्तरं न कल्पनीयं प्रतीजनविरहादिति
कुतस्तदनुकूला शक्तिः पदे तज्ज्ञाने चेति, यद्यञ्च सङ्केतोऽपीदं पदमे
तदर्थबोधकोपस्थितिं जनयत्येवाकारकः, अथमयं पदसङ्केतज्ञानो
पस्थितेयौद्ध्य इत्याकारको वा बोध्य इति ।

इदपरसङ्केतस्य शक्तित्वपक्ष आपत्त्यापमृशंशस्यार्थानां वाचकतां गङ्गा-
ऽऽदिपदानां लक्ष्यतीव्रविवाचकताश्च परिहरति-इदन्तिविति । अत्रादिति ।

शुद्धबोधविषयत्वत्वादिनैव तादृशविषयत्वादिप्रकारकत्वमीश्वरेच्छा
यामुपगम्यते; न तु गङ्गाऽऽदिपदजन्यबोधविषयत्वत्वादिनाऽपि तत्र
कारकत्वं मानाभावात्, तदनभ्युपगमेऽपि तस्याः सर्वविषयत्वं
व्याघाताभावाद्,

न च तथा सति बोधार्थे गङ्गापदजन्यत्वानवगाहितया सर्व
विषयकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ?

तीरादिनिर्णयशेष्यतानिरूपितप्रकारताञ्चन्द्रेडकपदकतया तदन
वगाहित्वेऽपि बोधार्थे स्वातन्त्र्येण तदवगाहित्योपगमात्, तथा च त
त्पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धे-
नैश्वरेच्छावत्त्वस्यैश्वरेच्छानिरूपिततादृशविशेष्यतावत्त्वस्य वा तत्प-
दशक्यतारूपतया नगतिप्रसङ्गः, चक्षुरीत्येव च घटादिपदजन्यबोध

सादिना गोसदृशवृक्षादिपरिग्रहः । गङ्गाऽऽदिपदति । आदिना गोशब्दगाच्
द्रष्टादिपरिग्रहः । शुद्धबोधविषयतात्वादिति । तथा च तीर बोधविषयता
वद्भवतिरथाद्याकार एतेद्वैरेच्छाया स्वीक्रियत इति भावः । तत्रकार-
कत्वञ्चगङ्गाऽऽदिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपकत्वम्, अस्य बो-
धगम्यत इत्यनेनान्वयः । मानाभावादि । तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रायस्त-
स्याप्राहकारत्वात् तादृशशब्दस्य आसत्तात् प्रायुतानिष्टापरिमित्या
तत्कल्पनासम्भवाच्छेति भावः, तेन चैश्वरेच्छाया नित्यैकतया विनि-
गमनापिरहणं च सर्वविषयत्वमवश्यमङ्गीकार्यमिति न्यायसिद्धान्तो-
ऽपि न स्थाप्यत इत्याह-तदनभ्युपगम इति । तथा सतीति । शुद्धबोधविष-
यतात्वादिनैश्वरेच्छाया तादृशविषयत्वावगाहनमाङ्गीकारः सति । स्वात-
न्त्र्येणेति । विशेषणताऽनवच्छेदकतय-यथ । तदवगाहित्व इति गङ्गाऽऽदिप-
दजन्यत्व इत्यर्थः । तथा च बाधा गङ्गाऽऽदिपदजन्यो भवत्वित्याकारोऽपी-
द्वैरेच्छाया स्वीक्रियत इति भावः, तथा च शक्यशक्त्युत्पत्त्या एव
तादृशविशेष्यविषयतात्वेनावगाहनस्वीकारः च ।

अनु तादृशसम्यन्धनञ्चैरेच्छाया शक्यतात्वे घटपदशक्यत्व
घटे न । पट इत्यादिन्यवहारानुपपत्तिः, वृत्त्यनियामकतादृशसम्य-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावाप्रासद् सम्बन्धान्तरावच्छिन्नादृशश-
क्यत्वाभावस्य तु घटोऽपि सत्त्वेन, घटे न घटपदशक्यत्वमित्यादिष्य
अहारापरिचितिः अत आह-दृष्टान्तस्यन्यादि । नतिप्रसङ्ग इति । पटादौ

विषयस्य घटान्वितकर्मत्वान्वितानयनादर्घ्यादिसंसर्गस्य च तादृश-
बोधविषयत्वप्रकारकेऽन्वरेच्छाविषयत्वेऽपि घटादिपदवाच्यत्वमुपपा-
दनीयम् ।

घटादिपदशक्यत्वप्रसङ्गे नेत्यर्थः ।

नन्वेतावता मास्तु गङ्गाऽऽदिपदानां तीरादिवाचकत्वावत्तिः कि-
न्तु घटमानयेत्यादिवाच्यजन्यबोधस्यापि घटादिपदजन्यतया कर्म-
त्वाद्यंशे घटादिपदजन्यबोधविषयत्वेनेद्वरेच्छाया अवगाहनाद्, घ-
टादिपदानां कर्मत्वादिवाचकत्वावत्तिर्दुर्वारयेति ? अत आह—उक्तरीत्येन
वेति । कर्मत्वाद्यंशे शुद्धविषयतात्वादिना तादृशेच्छाप्रकारवस्थो-
पगमेन; न तु सटपदजन्यबोधाविषयतात्वेनेत्यर्थः ।

ननु तीराद्यंशे बोधविषयतात्वेन बोधाद्यंशे च गङ्गाऽऽदिपदजन्यता-
त्वेनेद्वरेच्छाया नानाविषयकत्वकल्पनापेक्षया पदपदार्थयोरतिरिक्तस-
म्यन्धकल्पने स्याद्यर्थः, तथा च मीमांसका एव विजयेरश्रिति चेद् ?

न-तीराद्यंशे गङ्गाऽऽदिपदजन्यबोधविषयतात्वेन तद्विच्छेदोपविषय-
त्वकल्पने बोधाद्यंशे विरोध्यप्रकारताऽवच्छेदकताऽऽत्मकविषयताह-
र्षप्रसक्त्या महागौरवाद्, मीमांसकप्रतापेक्षयेद्वरेच्छावास्ताद्विषयत्वा-
देक्ष कल्पनान्तु युक्त्यन्तरेणैव न त्वेतदनुरोधेनेति ।

अथ तथाऽपि किनिमगनाविस्तरेण तत्तत्पदजन्यबोधविषयतात्वेने-
द्वरेच्छाविषयतावदीदृशस्यानीयतादृशविषयता तत्तत्पदशक्यत्वमस्तु,

न च भगवद्विज्ञेविमीमांसकानामपि शाब्दबोधोपपत्तिनिष्ठाया
शाब्दबोधकारणताऽवच्छेदककोटाबोध्यत्वमनुपपत्त्याधुनिकसङ्के-
तज्ञानसाधारणकारणत्वस्यावश्यकत्वेन तादृशज्ञानस्य शक्यत्वस्यै तद-
मुपपत्तिरिति वाच्यम् ।

आधुनिकतादृशज्ञानस्यापि शाब्दबोधोपपत्तिवस्थोकारे क्षतिधिर-
हाद् आधुनिकसङ्केतस्य परिमाणात्ववदाधुनिकतादृशज्ञानस्य परिमा-
णात्वाङ्गीकाराद्यंति चेद् ?

न-आधुनिकतादृशज्ञानस्य परिमाणात्ववस्थोकारे गवादिवाचकप-
दानां नदीवृक्षादिपदानाञ्च सर्वपुरुषान्तर्भावेण परिमापिकत्वापत्तेः
प्रमतादृशज्ञानमादायान्तर्यामि पदरेमापिकत्वापत्तेरिति,

नन्वेवमपि वेदस्थलाक्षयिकाधुःपदादेरमुर्जनकादिवाचकत्वावत्ति-
र्दुर्गताः आधुःपदादिपदमुर्जनकत्वावच्छेदेन भगवतो बुधोपविषयत्वमाह-
नादिति चेद् ?

अन्विताभिधानवादिनस्तु-पदार्थसंसर्गस्यापि धान्यता स्वीकुर्वन्ति; तन्मत इतरान्वितघटो घटपदशमय इत्येतादृशमेव शक्तिज्ञानं शाब्दबोधप्रयोजकं घटो घटपदवाच्य इत्याकारकस्यान्वयांशानन्तर्भावेण शक्तिग्रहस्य तथात्वे च वृत्तिग्रहाविषयतया पदार्थसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयताऽनुपपत्तेः,

न चेतरान्वितघटस्य वाक्यप्रतिपात्रतया शाब्दबोधात् प्राक् शक्तिग्रह एव दुर्घटोऽनुपस्थितत्वादिति वाच्यम् ?

न-आयु पदमिदमायुर्जनक बोधयत्वित्याकारकमगवद्विच्छेदाऽऽयु पदादेरिवमयमागमाहनन शक्यताघटकपदनिष्ठविषयताया इवमयान्न विच्छेदत्वेन विशेषणाद्, घातकगतादिपदशक्यताघटकविषयता तु गकारोत्तरौकारादिकृपानुपूर्ववच्छिन्नैवातो नासम्भवः,

अथ वा-मगवद्वयोर्धायिपयाऽऽयुर्जनकत्वत्वावच्छिन्नविषयताकावेन बोधस्यावगाहनस्यावगाभाद्, न तु बोधजनकविषयकत्वेनेत्यास्ता निस्तर ।

वृत्त्युपस्थापिता एव परार्था शाब्दबोधे भासन्त इति नियमेन स न्यम्याशेऽपि वाक्यता स्वीकुर्वन्ता भट्टाना मव रूपवित्तुमुप-पश्यति-अन्विताभिधानत्वादि । एतन्मत इतरान्वितघटादिविषयकशाब्दबोधाधनुकूल शक्तिमत्तया घटादिपदानामितरान्वितप्रदादिवाचक्यम्, इतरान्वितघटत्वेनामपि घटादिपदनिष्ठशक्तिनिरूपितजन्यताश्चछेदकविषयतायत्नेन तद्वाच्यम्, कार्यकारणभावश्च-एतन्बोधलाभतनिष्ठविषयता-निरूपितान्वयनिष्ठविषयतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविषयताकशाब्दप्रत्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन चेति ।

अनु शक्तिज्ञानमय-ज्याश माधगाहते तदा तस्य कुत उपस्थितिः शाब्दबोधे प्रवच्येत्यतोऽवगाह शक्तिज्ञानऽन्तर्भावयन् धानाकारदर्शयति-इतरान्वितेति । इतरान्वयविशिष्टस्य, तथा च वैशिष्ट्यमर्थादया तारुशाननरपराम्यवाचाऽपि पदनिष्ठशक्तिनिरूपितजन्यताऽवच्छेदकशाब्दवाच्यसासर्गिकविषयतारूपशक्यतायमाहनमिति नन्वितरपदनात्र घट इत्यादिवाक्यार्थघटकतद्देशवृत्तिवादि

वाच्य, तथा च तादृशतत्त्वान्वितघटाद्वर्णकपादेव प्रातपत्तिरिन्द्रियाद्यसमिष्टतयादेवञ्च कुत इतरान्वितघटादेः शाब्दबोधात् पूर्वं ग्रह अप्रदेष्टुतस्नादृशशक्तिग्रह, धर्मिग्रहामावाद् ? इत्यादृत न वाचादि ।

विशेषतः पदार्थान्तरघटितस्य तदन्वितघटादिरूपवाक्यार्थस्य प्रागनुपस्थितापेक्षतरपदार्थत्वादिना सामान्यधर्मप्रकारेण तद्वटितस्य तदन्वितघटादेः प्रागनुपस्थितिसम्भवेन तत्र शक्तिग्रहस्य सुपटत्वाद्,

वस्तुतस्तु-पदार्थान्तरमनन्तर्याज्य केवलान्वयांशान्तर्भावेण शक्तिग्रहस्य शब्दधीप्रयोजकतोपेक्षे, पदार्थान्तरस्य पदान्तरलभ्यतया तदंशान्तर्भावेण शक्तिग्रहस्यानुपयुक्तत्वाद्,

न चान्वयस्य पदवाच्यत्वे तदंशे शक्तिग्रहस्य शब्दबोधोपयोगित्वे च मानाभाव इति वाच्यम् ?

दुर्घट इति । असम्भवीत्यर्थः । एतद्देशावृत्तित्वान्वितघटादेः प्रागनुभवासम्भवेऽपि किञ्चित्पदार्थान्वितघटादेर्बुद्धव्यवहारादितः प्रागनुभूतत्वेनेतरवादि सामान्यधर्मणेतरेणान्वितघटादेर्मतसैव सुप्रसङ्गसम्भवादिति समाधत्ते—विशेषत इत्यादि ।

इतरपदार्थस्य पदान्तरलभ्यतया तदन्तर्भावेण शक्तिकल्पने प्रयोजनविरहो गौरवक्ष्येयतन्तदंशं परित्यजन्नाह—वस्तुनस्त्विति । केवलान्वयशब्देति । तथा चान्वितघटो घटपदशक्त्य इत्याद्याकारकशक्तिज्ञानमेव घटादिपञ्चमन्वितघटादियोधशक्तमित्याद्याकारकं वा ज्ञानं देतुरिति ।

तनु तादृक्तानेऽन्वयस्य सम्बन्धस्य केन रूपेण मानं ? सम्बन्धाधेनः संयोगाद्यसम्बन्धस्यादिमिशेषधर्मेण वा, तत्र नाद्यः—सम्बन्धाधेनस्याभावात्; संयोगादेः शक्तिज्ञाने संयोगाद्यन्वयतमत्वरूपसम्बन्धाधेनं मानोपगमे वा तमेव प्रकारेण तत्संयोगोपस्थित्या तेनैव रूपेण शाब्दबोधे मानापत्तेः संयोगत्वादिना मानानुपपत्तेः, नाप्यन्वयः—घटपटतलं पञ्चति चित्र इत्यादौ सर्वत्र संयोगायानुकूलत्वादिसम्बन्धेण सम्बन्धानां शाब्दबोधात् प्रागनुपस्थित्यसम्भवात्तदवस्थयादिति चेद् ?

न-घटवद्गृहे मां नयेत्यादिबुद्धव्यवहारतः संयुक्तघटादापनुकूलत्वादादी च शक्तिग्रहोदयेन पञ्चादपि तथेयीपस्थितिसम्भवाद्, नन्देयमपि संयोगादादिमैत्रेय घटादिपदानामपि शक्त्यान्वयस्य सङ्ग इति चेद् ?

मैत्रेय-युद्धिरघताऽवच्छेदकस्योपलक्षणवत् संसर्गताऽवच्छेदकस्योपलक्षणेन तेषामनुगमाद्,

मन्वयांशे शक्तेः तादृशशक्तिप्रदे शाब्दबोधकारणवत्त्व चायगमे

तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिहेतुतायां सामान्यत एव कल्पतया वृत्तिज्ञानादन्यथानुपस्थितौ तस्य शाब्दबोधविषयत्वासम्भवाद्, अन्यथाशे शक्तिग्रहस्य शाब्दबोधेऽत्ररूपावेष्टनीयत्वात्, ससर्गताभिन्नविषयतायास्तादृशोपस्थितिजन्यताञ्चच्छेदकत्वे गौरवात् ।

अत्र वदन्ति सामान्यतस्त्वद्विषयकशाब्दबोधं वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिरित्येन न हेतुता स्वतन्त्रवृत्तिज्ञानाद्विशृङ्खलभावेनैकपक्षेऽपस्थितयोः पदार्थतत्त्वावच्छेदकयोर्विशेष्यविशेषणयावक्रमेण शाब्दबोधो

शक्तिं प्रदर्शयतु शक्यते न चेति । तद्विषयेति । शरेण सधुनक्ति पदसमवेतो रक्त इत्यादिना वृत्त्या सयोगादेरनुपस्थितिकाले शाब्दपापकारणाय सयोगादीविषयकशाब्दं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यसर्वांगद्विषयमकोपीत्येति तेनापि हतुत्वं यावत्तमिति भावः ।

ननु मद्धमत सामान्यतस्त्वद्विषयकशाब्दबोधेन वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितौ पूर्वाभूता उपस्थित्येव भासते शाब्दबोधे त्वत्त्वं परिदेवात् नोक्तकार्यकारणभावकल्पनसम्भव इति चेत् ?

सामान्यता विषयतासम्बन्धेन तत्तत्पुरुषविषयशाब्दबोधं प्रति विषयव्यवहारप्रकाराध्वन्यन्तरसम्बन्धेन तत्तत्पुरुषविषयवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन कार्यकारणत्वं कल्पनीयमित्यत्रैवोक्तप्रसङ्गात् । गोत्वघटत्वादी उपनिवारकारक प्रथमदलं सम्बन्धे स्वीयप्रकाराभ्रमत्वनिवेशादपूर्वोपस्थितिसङ्गः,

न चैवमपि विषयतासम्बन्धेन कार्यकारणभावकल्पनं पुरुषमेवेति तद्विज्ञानत्वापत्तिरतः समवायप्रत्यक्षत्वात् तद्वर्त्मप्रकारकशाब्दबोधं प्रति तद्वर्त्मप्रकारकोपस्थितित्वेन तत्कल्पनमुचितमिति वाच्यम् ?

एतन्मतेऽपि धर्मधर्मिणोर्ममदेन कार्यकारणभावमेतद् महागौरवापत्तेः, एतेनानन्तधर्मव्यतिभेदेनानन्तकार्यकारणभावापत्त्या गान्धादिप्रकारकशाब्दबोधं गोत्वादिप्रकारकोपस्थितहेतुं वापक्षयाऽर्वाव गौरवमिया यथायुक्तं न सम्पत्तिरपि निरस्तम् ।

तद्व्यति । अनुपदं लामिं शतं लालगूलकानि च शक्यमिति घेनुपदं भानवर्ममे शतं यवि च शक्यमित्यादि पृथक्वृत्तिज्ञानादित्यर्थः, विशृङ्खलभावेन, गिदेश्चलितेनपणमायानापत्रत्वेन, नितामेति । पदार्थता

धापत्तेः; किन्तु तद्वर्त्मप्रकारेण तद्विषयशब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्य-
तद्वर्त्मविच्छिन्नद्विषयकोपस्थितित्वेनैव हेतुता वाच्याः ।

एवञ्च तत्संसर्गकबोधस्य किञ्चिद्वर्त्मप्रकारेण तद्विषयकत्वाभावाद्
वृत्तिज्ञानात्तदनुपस्थितावपि तत्संसर्गकशब्दबोधः सम्भवत्येव ।

ऽवच्छेदकप्रकारताकपदार्थनिष्ठविशेष्यताकत्वेनेत्यर्थः; वाक्यार्थमन्या-
दयेति भावः; तथा च तादृशोपस्थितिकाले विशिष्टबोधस्य कैरण्यस्वी-
कारेणैवापत्तययोग इति ।

ननु पार्थ एवेत्यादावेवशब्दात् खण्डश्च उपस्थिताभासितरसस्य
न्यामावादीनां कथं विशिष्टबोध इति चेद् ?

न-अगत्या तत्र तत्र तादृशबोधस्येष्टत्वाद्, एवादिपदानां वा पार्था-
न्ययोगस्यवच्छेदार्थकत्वमत एतस्योक्तत्वादिति । तद्विषयचेति । एतद्व्या-
पातत उक्तं न तु कार्यकारणभावे प्राविष्टमिति र्वयम् ।

ननु वृण्वमानेपेयादित भाष्येत्यादौ निक्षिपितवस्तुव्यवस्थेन वृण्व-
प्रकारकबोधो जायते; स च न सम्भवति तत्र वृण्वप्रकारकोप-
स्थितिविरहाद्,

न च तादृशकार्यकारणभावस्य विशिष्टव्यवस्थयतया तत्राकल्पनेन
न तदनुपपत्तिरिति वाक्यम् ?

यो वृण्वो पुरुषस्तमानयेत्यादौ वृण्वदेः पृथगुपस्थितिकाले तद्व्य-
वस्थेन वृण्वप्रकारेण पुरुषस्य शाब्दबोधप्रवर्तनाय वृण्वप्रकारकशाब्दे-
मिति वृण्वप्रकारकोपस्थितित्वेन कारणत्वस्यावश्यकतया वृण्वो पुरुष-
इत्यादितः शाब्दबोधानुपपत्तेरुन्मूलकत्वादिति चेद् ?

न-एतद्विषयैव वस्तुतस्तित्यतिविकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वाद्,

अथ वा—तत्र पृथगुपस्थितयोरपि वृण्वपुरुषयोः शाब्दस्येष्टत्वात्-
वकल्पनमिति ।

तत्संसर्गकबोधयेति । तथा च संसर्ग संसर्गताऽवच्छेदके च प्र-
कारताऽऽव्यवस्थयत्वं न स्वीकृत्यते; अपि तु विशेषणताऽऽत्मकविष-
यतेति भावः ।

केचित्तु-तन्मते संसर्गस्य स्वरूपतो भावेन न तादृशकार्यकार-
णभावात्कान्ततेत्याहुः,

तच्चिद्वर्त्म—संयोगादेः स्वरूपतो भावस्यानुभयविरुद्धत्वादुक्तरी-
त्या परीहारसम्भवाद्, भूतलं द्रव्यवदित्यादिभूतलावच्छेद्यत्वावगाहि-
प्रतीतिर्भ्रमत्यापाताच्च, यावन्तः संयोगाः सन्ति तेषां प्रत्येकं संयोग-
व्यक्त्या निर्दिष्टभूतले सर्वस्मैव द्रव्यस्यैव बाधादिति ।

ननूक्तदोषवारणार्थं विशेषरूपेण तादृशकार्यकारणभाव भाव
 इयकधेदस्तुः तथाऽपि सामान्यतो विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रति
 विषयतासम्बन्धेन वृत्तिज्ञानजन्योपास्थितित्येन हेतुत्वस्यान्वयव्यतिरे-
 कसिद्धस्य सत्त्वेन संसर्गांशेऽपि वृत्तिरावश्यकः, एवकारादाविव तत्र
 तत्र पृथगुपस्थितयोरपि तयोर्विशेषणाविशेष्यभावेन शाब्दबोधे भानन्वा-
 काहाज्ञाननियम्यं विशेषकार्यकारणभावेनैव वा चारणायमिति वा य
 दि कथ्यते ? तदाऽप्याह—(१)वस्तुनस्त्विति ।

एतत्पाठस्य (२)पूर्वं कोटपत्रम् ।

(१) कोटपत्रानन्तरपरिष्कारमात्रमूलस्य प्रतीकप्रदर्शनमेतद् ।

(२) स्वामिमलम् एव टीकाकृता स्वार्थरामूनि,

एतत्पाठस्येयादिना, एतच्छब्देन “वस्तुनस्त्विति”यादिनाऽऽयामिप्र-योऽवश्यम् ।

क्रोडपत्रम् ।

([एवं तद्विषयकशाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञानजन्यतदुपस्थितितत्त्वा-
सणिकपदज्ञानजन्यतदुपस्थित्योद्देश्योरेव हेतुतया तयोः परस्परजन्य-
बोधे व्यभिचारस्य वारणाय तत्तत्कारणानन्तर्यस्य तत्तत्कारणज-
न्यताऽवच्छेदकमवेशधौव्येण पदार्थद्वयसंसर्गावगाहिवोधं प्रवृत्तिज्ञानज-
न्यतदुपस्थितेर्द्व्यभिचारमसम्भवाऽन्वयस्य पदवाच्यत्वमप्रामाणिकम्]

न च शक्तिलक्षणायोर्द्व्यभित्वेनानुगमसम्भवात्तदुभयविषयकज्ञान-
जायोपस्थित्योरेकरूपेणैव हेतुतया नोक्तव्यभिचारमसाक्तिरिति वाच्यम् ?

उभयसाधारणवृत्तिस्वस्यानुगतस्य दुर्बलत्वात् ।)

यत्तु—शक्तिविषयकज्ञानजन्यतदुपरिधित्वेनैव शक्तिलक्षणाऽर्थ-
नपदार्थोपस्थित्योरनुगमसम्भवः ; घटशक्तं घटपदमित्येतादृशशक्तिज्ञा-
नजन्योपस्थितेरेव घटसम्बन्धिशक्तं घटपदमित्यादिलक्षणाज्ञानजन्यो-
पस्थितेरपि घटादिसम्बन्धपटादिनिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्यत्वा-
दिति नोक्तव्यभिचारमसाक्तिः,

न च घटशक्तं घटपदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितौ पत्रोद्बो-

अथ क्रोडपत्रस्य टीका ।

व्यभिचारमवच्छेदिते । शरेण संयुनक्तीत्यादितः संयोगादिविषयक-
शाब्दस्य संयोगांशे शक्तिमहाधीनोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वद्वयकार्य-
ताऽवच्छेदकाक्रान्तस्य पुर्य संयोगांशे शक्तिज्ञानसत्त्वाद् दण्डधानिरया
दितः संयोगादिविषयकशाब्दे शक्तिज्ञानस्य लक्षणाग्रदृश्य वाऽन्वय-
हितोत्तरत्वविरहेण तत्पूर्वं तादृशज्ञानजन्योपस्थित्यसत्त्वेऽपि न
व्यभिचारसम्भव इति भावः ।

शक्तिरिति—अनुगमसम्भव इति । तथा च तत्तदर्थविषयकशाब्दे प्रति
शक्तिविषयकज्ञानजन्यतदर्थविषयकोपस्थितित्वेनोभयसाधारणैकका-
रणार्थं कल्प्यमिति भावः । उद्बोधकान्त्यदिति । साहचर्यादिकसम्बन्ध-

() एतन्निदानमिति शब्दः प्राचीनपुस्तकेषु योपलभ्यते ।

[] अनयोस्तर्जयः पाठस्तु टीकाकृता यौवक्यत्वा नानुमन्यत इति क्रोडपत्रटीका-
मार्तिशेखरायुष्मकम् ।

धकान्तरात्पटादिभानं तादृशपटादिविषयकोपस्थितेरपि पटादिशा-
ब्दबोधजनकत्वापत्तिरिति तद्विषयकशाब्दबोधे तदर्थविशेषितशक्ति-
विशिष्टपदविषयकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन हेतुता वाच्या; तथा च
न तेन रूपेण घटसम्बन्धिशक्तं पटपदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युप-
स्थितेः संग्रह इत्युक्तव्याभिचार एवेति वाच्यम् ?

शक्तिविषयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकतद्विषयत्वावच्छिन्न-
कार्यताशालित्वेनोपस्थितस्तच्छब्दाब्दबोधहेतुतया दर्शितोद्बोधकान्त-
रप्रयोज्यपटादिविषयताकोपस्थितेर्निरुक्तकार्यताशालित्वविरहणोक्तो-
त्तिप्रसङ्गानवकाशात्, तदर्थविशेषितशक्तिविषयतापर्यन्तस्योपस्थि-
तिनिष्ठकारणताञ्चच्छेदकेऽनिवशादनुगमसम्भवादुक्तलक्षणाज्ञानहेतु-
तायामपि शक्तिविषयताया अवच्छेदकत्वेन प्रवेशादिति,

तत्र समीचीनम्—उक्तानुगतरूपेण पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वे घटका-
लीना या शक्तिस्तद्वत् पटपदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितितोऽपि
घटादिशाब्दबोधप्रसङ्गात्, तत्कालीनशक्तिरूपपरम्परासम्बन्धविषयता-
ज्ज्ञतःपातिन्याः शक्तिविषयताया अपि तादृशसम्बन्धविषयताप्रयोज्य-
घटादिविषयताप्रयोजकत्वात्, तादृशशक्तिविषयकधियश्च घटादिनिरु-
पितत्वेन तत्सम्बन्धिनिरूपितत्वोपरागेण च पदे शक्त्यनवगाहितया
शाब्दबोधप्रयोजकतच्छक्तपदज्ञानतल्लक्षणिकपदज्ञानानात्मकतया त-
ज्ज्ञानोपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वोपगमासम्भवाद्,

न च यत्किञ्चिन्निरूपितत्वोपरक्तशक्तिविषयनामप्रयोज्यतत्तदर्थ-
ज्ञानादित्यर्थः । तदर्थविशेषितेति । निरूपितत्वसम्बन्धेन विषयत्वसम्बन्धेन
या तदर्थविशिष्टशक्तिमत्पदविशिष्टज्ञानजन्येत्यर्थः, तादृशपदविशिष्टपद-
विषयित्वसम्बन्धेन,

एतन्नान्यथाख्यात्यनङ्गीकारमतेन, तेनान्यमनासिद्धशक्तिप्रमज्ज्यो
पस्थितेरसङ्गहेऽपि न क्षतिः ।

तादृशशक्तिरिति । घटकालीनशक्तिमत्पटपदादिविषयकधियस्त्यर्थः ।
घटादिनिरूपितत्वेनेत्यस्य शक्त्यनवगाहितयेत्यर्थः योजना, तत्सम्बन्धीति ।
घटादिप्रत्ययविषयत्वोपलक्षितो यस्मिन्ननिरूपितत्वेनेत्यर्थः । अन्विष्टिप्रति-

विषयताकोपास्तित्वेन शब्दधीजनकत्वोपगमाभायमतिमसङ्गः; उ-
क्तज्ञानीयशक्तिविषयतायाः किञ्चिन्निरूपितत्वाविषयतानिरूपितत्व-
विरहादिति वाच्यम् ?

एवमपि घटकालीना या पटनिरूपिता शक्तिस्तद्वत्पटपदमिति
ज्ञानप्रयोज्यघटाद्युपस्थितेरन्याहृते;

अथ किञ्चिन्निरूपितत्वविषयतानिरूपितत्वेन शक्तिविषयता या-
दृशकारणताञ्चछेदिका तादृशकारणतामतिभोगिकप्रकृतार्थाविषयत्वा-
वच्छिन्नकार्यताशालित्वेन पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमाभायमतिमसङ्गः;
शून्यशब्दज्ञानीयस्य पटनिरूपितत्वादेर्मानेऽपि घटकालीनशक्तिरूपय-
दीयपरम्परासम्बन्धविषयकपदज्ञानस्य यथादिस्मारकतया तत्स्मृति-
जनकताञ्चछेदककोटौ पटादिनिरूपितत्वविषयतानिरूपितत्वस्य श-
क्तिविषयकत्वेऽनिवेशादिति चेद् ?

ततोपरकेति । यत्किञ्चिन्निरूपितत्वनिष्ठविषयतानिरूपितशक्तिनिष्ठवि-
षयतानिष्ठावच्छेदकताकजनकताकजन्यताञ्चछेदकीभूततदर्थनिष्ठवि-
षयताशास्त्र्युपस्थितित्वेन तदर्थविषयकशब्दान्निरूपितजनकत्वाङ्गीका-
रादित्यर्थः ।

निरूपितत्वविरहादिति । घटकालीनशक्तिमत्पटपदमित्यादिज्ञानीय-
विषयतायां कालीनत्वविषयतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वादिति भावः ।

ननु किञ्चिन्निरूपितत्वविषयतानिष्ठावच्छेदकताकशक्तिविषयता-
निष्ठावच्छेदकताकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताका तदर्थनिष्ठविषयत्वावच्छि-
न्नोपस्थितिनिष्ठजन्यता तदर्थविषयकशब्दान् प्रति तादृशजन्यताशा-
स्त्र्युपस्थितित्वेन कारणत्वस्य कल्पनाद् नोक्तव्येति ? घटकालीना
या पटनिरूपिता शक्तिस्तद्वत्पटपदमिति ज्ञाने पदे घटस्य स्वकाली-
नशक्तिरूपसम्बन्धवशादित्वेन तज्ज्ञानजन्योपस्थितिनिरूपितजनकताऽ-
वच्छेदककोटौ तत्सम्बन्धावच्छेदकत्वोदासीनस्य पटनिरूपितत्वस्य वि-
षयताया अप्रवेशादित्याशङ्कते-अथ किञ्चिदिति ।

ननु किञ्चिन्निरूपितत्वनिष्ठविशेषणतामिष्टविशेषणत्वानिरूपितश-
क्तिनिष्ठसंसर्गतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितपदनिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेद-
कताका या ज्ञाननिष्ठजनकता तन्निरूपिता या तदर्थविषयकत्वावच्छि-
न्नजन्यता तच्छास्त्र्युपस्थितित्वेन तदर्थविषयकशब्दान् प्रति हेतुत्वेन शक्ति-

एवमपि यत्र ज्ञाने घटादेः शक्तत्वसम्बन्धेन पदांशे प्रकारता तज्जन्योपास्थितितोऽपि घटादेः शान्दबोधोत्पत्त्या तदनुपपत्तिदुर्वारैव, तत्र पदांशोऽयंसंसर्गतया भासमानशक्तावर्यस्य निरूपितत्वरूपसम्बन्धान्तराभावाद्,

वस्तुतो घटत्वाद्युपपन्नशितवाचकाद् द्रव्यादिपदाच्छब्दाऽभ्रान्तस्य घटत्वादिप्रकारकशान्दबोधवारणाय तद्वर्त्मप्रकारकशान्दबोधे शक्तौ तद्वर्त्मविशिष्टनिरूपितत्वावगाहित्वेन शक्तिज्ञानस्योपयोगिता वाच्या; तथा च तत्सम्बन्धिशक्तत्वावगाहिनां लक्षणाग्रहस्य तेन रूपेणासंग्रहादननुगमेन व्यभिचारप्रसक्तयोक्तकार्यकारणभावे कारणानन्तव्यस्य भवेश आवश्यकः,

सम्बन्धेन इत्यसम्बन्धिनिरूपितशक्तिसम्बन्धेन च घटवद्घटपदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थिते संग्रहे, असंग्रहश्च स्वकालीनशक्तिसम्बन्धेन घटवत्पदपदमित्यादिज्ञानस्य, नाङ्गीक्रियते च शक्त्यादिप्रकारकज्ञानजन्योपस्थितेः कारणत्वमिति ?

अथ वा-किञ्चिद्वर्त्मविच्छिन्नविषयनिष्ठावच्छेदकतामित्रा सती तादृशावच्छेदकताकसम्बन्धिविषयतानिष्ठावच्छेदकतामित्रा याऽवच्छेदकता तदनिरूपितनिरूपितत्वविषयतानिष्ठावच्छेदकताकशक्तिविषयतानिष्ठावच्छेदकताजनकताकजन्यताशालितदर्थनिष्ठविषयताशालित्युपस्थिते कारणतया न तद्वत् इति यदि विभाष्यते ! तदाऽप्याह-वद्युत इति ।

द्रव्यपदं घटाद्यविशिष्टे शक्तमित्यादिप्रमेण द्रव्यादिपदादपि भ्रान्तस्य घटादेरन्वययोधा भवत्येवेत्यत आह—अप्रान्तस्येति । तादृशप्रमरहितस्येत्यर्थः, तथा च तदानीं तादृशयोधस्यष्टापत्तेरयोग इति भावः । तद्वर्त्मविशिष्टेति । तद्वर्त्मप्रकारकशान्दबोधे प्रति निरूपितत्वसम्बन्धेन तद्वर्त्मविशिष्टैव शिष्टाष्टापत्तशक्तिनिष्ठविषयतानिरूपितपदनिष्ठविषयताशालित्वमिदमेव कारणत्वमित्यर्थः । उपलक्षितावगाहिज्ञानस्य यथा न कारणत्वं तथाऽग्रे दर्शयिष्यति । तत्सम्बन्धीति । तथा च लक्षणाग्रहे तद्वर्त्मविच्छिन्नविषयतानिरूपितसम्बन्धिनिरूपितत्वविषयताकशक्तिनिष्ठविषयतासत्त्वेन न तस्य तादृशकारणताऽवच्छेदकाकान्तनेति भावः ।

एवं शक्तिज्ञानमुपयाविधं विनिगमकाभावात् शान्दबोधप्रयोजकं पदार्थवाचकत्वावगाहि; अर्थे पदवाच्यत्वावगाहि च; तयोरपि नानुगमसम्भवः, वाच्यत्ववाचकत्वयोः शक्तिप्रतियोगित्वशक्त्याश्रयत्वरूपमित्योर्विलक्षणसम्बन्धरूपतयाऽनुगतानतिरिक्तरूपाभावात्, सम्बन्धत्वादिनाऽनुगमे तदीयकाब्धिकादिसम्बन्धज्ञानादर्थधार्मिकपदवाचकतायाः पदधार्मिककार्यवाच्यतायाश्च ज्ञानात् शान्दबोधपक्षेः तज्जन्योपस्थित्योरपि परस्परजन्यबोधे व्यभिचारः,

एवं लक्षणाज्ञानमपि पदार्थसम्बन्धवाचकताऽवगाहितयाऽर्थे पदवाच्यसम्बन्धिताऽवगाहितया च द्विविधशान्दबोधप्रयोजकं तदधीनोपस्थित्योरप्यनतिप्रसक्तरूपेणानुगमासम्भवात् परस्परजन्यबोधे व्यभिचार इति कार्यताऽवच्छेदकगर्भे तत्कारणानन्तर्यप्रवेशो ध्रुव इत्यपेक्षम् ।

क्रोडपत्रं समाप्तम् ।

द्विविधशक्तिज्ञानस्य कारणस्वानुरोधेनापि कार्यताऽवच्छेदककोटाधानस्तर्कप्रवेशस्यावश्यकत्वं दर्शयति—एवमिति । सम्बन्धत्वादिनेति । सम्बन्धत्वं च विशिष्टधीजनकत्वं विशेष्यत्वप्रकारस्याप्यविशिष्टधीविषयत्वसंयोगसमवायाद्यन्यतमत्वं वा । अनुगम इति । तथा च तदर्थविषयकशाब्दं प्रति तदर्थनिष्ठविषयतानिरूपितसम्बन्धत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकथं निष्ठविषयताशालिज्ञानज्योपदेष्टवित्वेन कारणत्वमिति ज्ञेयम्, आदिनैकज्ञानीयविषयत्वादिपरिग्रहः ।

एवं तद्विप्रकेषादि याचित्वाप्यन्तकक्रोडपत्रीयपाठस्तु न सम्प्रहः अप्रिमेण सह पौनरुक्त्यदोषप्रस्तत्वादिति ।

इति क्रोडपत्रटीका ।

[वस्तुतस्तु शक्त्या लक्षणया चोपस्थितस्य तत्तदर्थस्य शाब्द-
बोधे मानादुभयविधतत्तदर्थोपस्थितेरेव तत्तद्विषयकराब्दबोधहेतुता
वाच्या; तादृशोपस्थित्योश्चानुगतानतिप्रसक्तकारणताऽवच्छेदकस्या-
गुरोर्दुर्वचतया व्यभिचारवारणाय शक्त्यादिज्ञानजन्यतदुपस्थितेर्ज-
न्यताऽवच्छेदककोटी तत्तत्कारणान्यवाहितोत्तरत्वनिवेश आवश्यकः ।

इत्यञ्च वृत्त्यनुपस्थितस्यापि संसर्गस्य शाब्दबोधोपगमे व्यभि-
चारप्रसक्त्या न किञ्चिद्वाचकमिति किं तत्र वृत्तिकल्पनेन ?]

अथ तत्र वृत्त्यनुपस्थितस्यापि पदार्थद्वयसंसर्गस्य शाब्दबोधवि-
षयत्वोपगमे सम्बन्धमाने नियामकाभावात् सर्वत्रावाधितयावत्सं-
सर्गमानापात्तिरिति चेद् ?

वस्तुतस्तु । शक्तिलक्षणाऽन्यतरस्यानुगतानतिप्रसक्तस्य सुव-
चत्वादाह—अगुरोरेति । तथा चैकमेवविशेषापरमेद्वयज्ञेदात्मकस्यान्य-
तरत्वस्य विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन द्विविधतया तद्रूपेण कार्य-
कारणभावकल्पने शुरुधर्मावाच्छुन्नद्विविधकारणत्वापत्तिरिति,

नन्वन्यतरत्वस्याखण्डोपाधित्वेन न गौरवं न वा विशेष्यविशे-
षणवैपरीत्या च कार्यकारणभावद्वयापत्तिरिति चेद् ?

न—तस्याखण्डोपाधित्वे मानाभावात्, अन्यथाऽनुमित्यादिनिष्ठपरा-
मर्शादिजन्यताऽवच्छेदककोटावस्यवाहितोत्तरत्वादेः प्रवेशस्य भणिकारा-
दिसम्मतस्यानावश्यकत्वापत्तेः,

अथ तथाऽपि शाब्दबोधोपस्थितिकोपस्थितिजनकसम्बन्धज्ञानजन्यत्व-
मनुगतमिति चेद् ?

मैवं—शाब्दबोधजनकत्वघटितधर्मेण तज्जनकत्वनिर्वचन आत्मा-
ध्यापत्तेः, शाब्दबोध प्रति शक्तिज्ञानादेः स्वयं कारणत्वखण्डनाच्चेति
भावः । इत्येवेति । अनुगतरूपेण तादृशकार्यकारणभावासम्भवे चेत्पर्यः,
यावत्संगेति । द्रव्य घट इत्यादौ द्रव्यघटाद्योरभेदस्येव संयोगसमवा-
यादीनामपि मानं स्यादिति ।

इदमुपलक्षणं तेन चैवः पञ्चतत्त्वादौ कालिकादेरापि मानसम्भवेन

[] एतच्चिन्तान्तर्गतं पाठं प्राचीनपुस्तकेषु कोट्यनामवाहितपूर्वमूलघटकतया
कृतं ।

न-कयोश्चित् पदयोः केन चित् सम्बन्धेन स्वार्थान्वयबोधसा-
काद्वस्तुतयाऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्यैव पदार्थसंसर्गभाननियामकत्वाद्, ययोः
पदयोर्नानासम्बन्धेन स्वार्थान्वयबोध आकाङ्क्षा तज्जन्यशाब्दबोधे
संसर्गविशेषतात्पर्यज्ञानरूपकारणवलादेव सम्बन्धभाननियमोपपत्तेः;
अन्वयांशे शब्दतुल्यगमेऽप्येकैकस्यैव पदार्थस्य संसर्गविधया क चित्
कस्य चिद् भानं क्व चित् कस्य चिद्भानमित्यनियमेन सामा-
न्यरूपेणैवान्वयस्य शब्दकोटावन्तर्भावणीयतयावन्तस्यैव संसर्गभान-
निषामकत्वाद्,

न च संसर्गविशेषानुपस्थितौ तात्पर्यज्ञानासम्भवेन तदुपस्थि-
तेरावश्यकतया तद्गोचरसंस्कारोद्गोधार्षमेव तत्र वृत्तिज्ञानमपेक्षि-
तमिति बाध्यम् ?

सादृश्यादिदृग्मेष्वपि क्षेत्रादौ सादृशप्रयोगावस्थितिरित्यपि बोध्यम् ।
। कयोश्चिदिति । पञ्चतीत्यादी । पञ्चादिपदवद्विदुषिपदयोरेत्यर्थः ।
केन विधीति । अनुकूलतयादिसम्बन्धनेत्यर्थः । आकाङ्क्षाज्ञानस्येति । अस्य यद्दि-
शोत्तरस्यसंसर्गैकपदविशिष्टापरपदत्वज्ञानस्येत्यर्थः, तथा च पञ्च-
तीत्यादौ पञ्चादिपदविशिष्टाद्वितीयादिपदत्वज्ञानस्यानुकूलतयासम्बन्धैव
प्राकादिप्रकारकवृत्तिविशेषकयोर्ध्व प्रत्येव हेतुतया न तत्र सम्बन्धान्त-
र्यामिमिति भाषः, यद्यमप्यत्रापि । ययोरिति । द्रव्यं घटचद्विधायावौ द्रव्य
घटादिपदयोरित्यर्थः, नानासम्बन्धेन=संयोगसमवायादिनानासम्बन्धे-
नेत्यर्थः । तत्संविशेषेति । उक्तं बाध्यं संयोगेन द्रव्ये घटाद्यवयवोच्यते,
या प्रयुक्तमित्याद्याकारकज्ञानेत्यर्थकं, तथा च यदा यत्र सादृश-
सम्बन्धवद्वितीयादितात्पर्यज्ञानं तद्व्यतिरिक्तसामग्रीविशेषवत्त्वात् तदा सादृश-
सम्बन्धस्यैव भानमिति नानियम इति भाषः ।

शक्तिज्ञानजन्यसंसर्गविशेषोपस्थितिरित्येव नियामिका कुतोऽनेनयमः ?
इत्यत आह—साधनरूपेणेति । सम्बन्धव्यादिसामान्यधर्मोपपत्तेः ।
शब्दकोटौ=मग्नितयघटादिघटके । उपस्थितेति । तावत्पर्यज्ञानस्यैवव्यर्थः ।
संसर्गविशेषेति । इदं बाध्यम् यत्तद्रूपमवच्छिन्नप्रतिशेषताकेनसम्बन्धा-
वच्छिन्नैरद्रूपमवच्छिन्नप्रकारताशब्दजनकव्यवहारकेष्ववच्छिन्नविशेषा-
कारकपर्यवस्ये तात्पर्यज्ञाने, अवाच्छिन्नत्वांशे संयोगादेः प्रसारतया

उद्बोधकान्तरोपस्थितेऽपि संसर्गे तात्पर्यग्रहसम्भवात् तत्र वृत्ति-
ग्रहस्यानपेक्षितत्वात्, तस्माद् घटत्वगोत्वादिविशिष्टे घटगवादिपदस्य
शक्तिः; पदार्थद्वयसंसर्गस्त्वाकाङ्क्षादिबलभ्य एवेति स्थितम्,

घटादिपदस्य पदार्थताञ्जच्छेदकीभूतघटत्वादिविशिष्ट एव श-
क्तिर्न तु तदुपपन्नः; घटत्वोदरूपलक्षणत्वे तस्य द्रव्यत्वाद्यविशेषेण
घटादिपदाद् द्रव्यत्वादिना न बोधः; अपि तु घटत्वादिर्नैवेति निय-
मानुपपत्तेः,

अथ घटत्वादेरिव द्रव्यत्वादेरपि वैशिष्ट्यस्य घटादौ सत्त्वाद्
घटादिपदशक्तेर्यदत्त्वादिसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यवद् द्रव्यत्वा-
दिसामानाधिकरण्यस्यापि तत्र सत्त्वाद् घटादिविशिष्टे शक्तिर्न तु
द्रव्यत्वादिविशिष्ट इत्यस्य कोऽर्थः ?

अत्र वदन्ति—तद्विशिष्टे शक्तिरित्यस्य तद्वर्त्मतद्वैशिष्ट्यतदाश्रयेषु
त्रिष्वेव शक्तिरित्यर्थः, घटादिपदशक्तिमति द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि

मानात् तादृशप्रकारताप्रयोजकतदुपस्थित्यभावेन तात्पर्यज्ञानासम्भ-
व इति भावः ।

संस्कारोद्बोधार्थमेव=संस्कारे फलोपघातार्थमेव । तत्र=सम्बन्धे ।
उद्बोधकान्तरेति । संस्व-घाततरङ्गानादिजन्योपस्थितिष्वप्य इत्यर्थकम् ।
तस्मादिति । संसर्गादौ शक्त्यनाधर्म्यकत्वादित्यर्थः । पश्येति । अस्य साध-
धारणपरत्वेन, न त्वन्विघटत्वादिविशिष्ट इति भावः । आकाङ्क्षादिति ।
आदिना योग्यतातात्पर्यज्ञानयोः परिग्रहः, तस्य=घटत्वादेः, द्रव्य-
त्वाद्यविशेषाद्=द्रव्यत्वादिना सह बेलक्षण्याभावादिति । आशङ्कते—
अथेति । द्रव्यत्वं सामानाधिकरण्यस्येति, तथा च घटादिपदस्य घटत्वा-
दिविशिष्टे शक्तिरिति बाह्यजन्यप्रतीतौ सप्तम्या वृत्तिर्यार्थकतया
घटत्वादिशक्त्योः सामानाधिकरण्यावगाहनेनापि न निस्तारः । अनेति ।
तादृशशङ्कायामित्यर्थः,

वदन्तीति । स्वयन्तु आतात्पर्यवसंस्थानरूपाकृतौ व्यक्ती च
गवादिपदानां शक्तिस्त्वाकारादेतस्मिन्ननिर्भरसूचनाय तदुक्तम्, एत-
द्याग्रे व्यक्त्यामविध्यति, तद्विशिष्टेति । तद्वर्त्मवैशिष्ट्येत्यर्थः, वैशिष्ट्यपञ्च

द्रव्यत्वाद् तच्चक्षुर्विरहात् तेषामुपलक्षणता; घटत्वाद् तत्सत्त्वाच्च
तेषां विरोधता, एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्तेऽपि शक्तेः सत्त्वात् तस्यापि
वाच्यतया; वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकार-
त्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वे सतीति विशेषणदानं “जा-
त्याकृत्यक्तयः पदार्थः” इति न्यायमूत्रोक्तं गोत्वादिजातेर्गोवादि-
पदार्थत्वं चोपपद्यते,

अथ घटश्चादौ यत्रो बोद्धव्य इत्याकारिकायां भगवदिच्छाया-

सम्बन्धः, ■ च समवायादिः, उपलक्ष्यतेति । सामानाधिकरण्याभाज-
मित्यर्थः ।

वाच्यत्वे सतीत्यादि, वाकाशादिशब्दस्य शब्दाभये स्वरूपतः
शक्तिवादिप्रार्था नये शब्दाभयत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वधारणाय—वाच्यत्वे
सतीति ।

ननुनये तु द्रव्यादिपदादपि घटत्वाद्युपलक्षितघटादौ शक्तिप्रज्ञात्
घटत्वादिना घटाद्युपस्थितिर्जायतेऽतो द्रव्यादिपदानां घटत्वाद्
प्रवृत्तिनिमित्तत्वधारणाय—तद्,

नन्वेवं घटादिपदाविशेषेणाकाशादिपदस्यापि विशिष्टमात्रकार्यं न
तु निरवच्छिन्नशक्तिकार्यम्, एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वविशेषण-
मनुपादेयमेवेति दीपितिकारस्य ताद्विशेषणग्रन्थनमसङ्गतम्; उक्तत्वा
द्रव्यादिपदानां घटायादौ प्रवृत्तिनिमित्तत्वधारकतया नव्यमतेऽपि तत्-
सार्थक्यसम्भवादिति चेद् ?

न—सामान्यतः शक्तिविषयत्वविशेषणेनोपपत्तौ वाच्यत्वपर्यन्त-
प्रवेशो व्यर्थ इत्यत्र तात्पर्याद्,

न च तादृशप्रज्ञेन घटत्वाद्यंशो सम्बन्धनवमाहनाद् घट-शदि-
ना तत्सम्भरणं दुर्घटमिति वाच्यम् ।

स्मृतिजनने प्रकारांशे सम्बन्धमानानपेक्षणाद्, अन्यथा लक्षणाद-
प्येदृक्तीक्ष्णत्वादिना तीक्ष्णः स्मरणानुपपत्तेः,

गवादिपदानां जायमावृत्तिविशिष्टत्वाच्चकृतामने तेषां सम्भवे प्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वधारणाय—वाच्यत्वमिति गतीति ।

न गवादिपदाविशेषसंयोगरूपस्य संस्थानस्य स्वसमवायेनान्ये-
तत्त्वसम्बन्धेन गवादी प्रवृत्तिवाच्यविशेषेऽप्यतिव्याप्तेर्ताद्व्यव्यभिचि-
वाच्यम् ?

बोधविशेषविषयतात्वेन बोधविषयप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यता घट एव
न तु घटत्वादौ विषयतामात्रञ्च वस्तुमात्र एवेति कथं घटपदश-
क्तिर्घटत्वादिषु त्रिष्वेवेति नियम इति चेद् ?

इत्यरेच्छायास्तत्पदजन्यशब्दबोधविषयताप्रयोजकसम्बन्ध एव

साक्षात्सम्बन्धेन तद्विवक्षणाद्, एतच्चाग्रे स्वयमेव वक्ष्यते,

वृत्तिवञ्चात्र वाच्यताघटकसम्बन्धेन विवक्षणीय, नातः सस्यान
इय कालिकादिसम्बन्धेन गवादौ सत्त्वेऽपि तत्रातिव्याप्तितादयस्थम्,
वृत्तिवपदेन सम्पञ्चत्वस्य विवक्षणीयतया गम्पादिघातानां प्रवृत्तिनि-
मित्तसयोगादेरनुकूलत्वादिसम्बन्धेन वृत्तिवविरहेऽपि न क्षति, पशु-
पदस्य त्वेवमते लोमवद्वाङ्मूलविशिष्ट एव शक्ति, न तु स्वाभ्रयलाङ्गूल
समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवति नातस्तत्राव्याप्ति, यत्र बुद्धिर्यथादृश्य
परस्परासम्बन्धेन लोमविशिष्टस्तच्छब्देन परामृश्यते तत्र तच्छब्द-
स्य लक्षणेन न तु शक्तिरतो न तत्राव्याप्ति,

तच्छब्दस्य लक्षणा नास्ति सर्वत्रैव शक्तिरिति तु नाशङ्कनीयम्,
अवयवप्रत्यये जगदीशतर्कालङ्कारेण तच्छब्दस्यापि लक्षणास्वीकाराद्,
द्रव्यवधिपदादेर्घटद्वयादौ प्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्ति, घटादिरूपद्र-
व्येऽवयवविरूपद्वयादौ च वाच्यत्वस्य सत्त्वात् तद्वाच्यतात्मककपाळादा-
वयवेषु दग्नि च वृत्तेश्चातो—वाच्योपस्थितिर्नास्ति । तदर्थस्तु भ्रमाभ्यशक्ति-
ज्ञानजन्या योपस्थितिस्तन्मुखविशेष्यताप्रकारताऽऽभ्यवयवम्, द्र-
व्यपद द्रव्यवति शक्तमिति शक्तिभ्रमजन्योपस्थितिमादाय द्रव्यपदादे-
र्घटादायतिव्याप्तितादवस्थ्याद् भ्रमान्येति, द्रव्यपद द्रव्यवति लाक्षणि-
कमिति ज्ञानजन्योपस्थितिमादायोकातिव्याप्तिगारणाय-शक्तीति, मुख-
विशेष्यतामिच्छेताय पशुपदादीना शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदके लो-
मादौ नातिव्याप्तिरिति ।

विषयतामात्रञ्चेति । अस्यैश्वरेच्छीयविषयतात्वावच्छिन्न तत्पदज-
न्यबोधविषयत्वप्रकारकेऽश्वरेच्छीयविषयतात्वावच्छिन्न वेत्यर्थः ।

वस्तुमात्र एवेति । तथा च घटत्वादौ वाच्यत्वोपपत्तावपि सर्वेषु
पदार्थेषु सर्वेषां पदानां वाच्यत्वावपत्तिरिति भावः ।

इत्यरेच्छाया इति । अत्र पशुपदार्थो निरूपितत्व तस्य च विषयताऽऽत्मक
सम्बन्धेऽन्वयः, मगवदिच्छा तु तत्तत्पदजन्यबोधीयतादशविषयत्वेन
यमगवाहते तत्र शब्दबोधीयतादशविषयता प्रयुक्त इति नियमम-

तत्र तत्पदशक्तिव्यपदेशनियामकः, घटपदाद् घटो बोध्य इत्येतादृशेच्छा-
याञ्च घटत्वावच्छेदेन बोधविषयत्वमवगाहमानाया समवायावच्छिन्न-
बोधविषयत्वावच्छेदकत्वं घटत्वे समवायेन घटत्वावच्छेद्यत्वं वा वि-
षयतायाः ससर्गमर्थ्यादिया भासते,

एवञ्चाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वमकारतानिरूपितवि-
शेष्यत्वं घटस्यावच्छेदकत्वसंसर्गावच्छिन्नघटविशेषणताऽऽपन्नबोधवि-
षयत्वस्य या प्रकारता तन्निरूपितविशेष्यत्वं घटविशेषणताऽऽपन्नबोध-
विषयत्वाद्येऽवच्छेद्यत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वं वा घटत्वस्य घटत्वे बो-

द्धित्याह-पदपर्यवसितेति । इत्येतादृशेच्छावामित्यत्र सप्तम्यर्थो निरूपितत्व
तस्य च भासत इत्यत्र भासघातवर्धविषयतायामन्वयः, घटत्व इत्यत्र
सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम् अस्यापि निरूपितत्वसम्बन्धेन भासघातवर्ध
इत्यत्र, भासत इत्यत्रावगातायं भास्यत्ववक्ष्य कर्तृत्व तस्य चात्र
च्छेदकाधर्मित्यन्वयः । सप्तम्यर्थादिति । सासर्गिकविषयतयेत्यर्थः, अमे
द्येऽयं तृतीयाऽर्थः तस्यापि भासत इत्यत्र भासघातवर्धइत्यत्र, तथा च
ईद्वरेच्छानिरूपितघटत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसासर्गिकविषयत्वमेव
बहिष्यत्वाश्रयो बोधविषयताऽवच्छेदकत्वमित्यन्वयबोधः, बोधविषय
तापर्यन्त परिचायक बोध्यम् ,

द्वितीयपक्षे बोधविषयतायामित्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्व तथा च
ईद्वरेच्छीयबोधविषयतानिष्ठविशेष्यतानिरूपितसासर्गिकविषयत्वमेव
बहिष्यत्वाश्रयो घटत्वावच्छेद्यत्वमित्यन्वयबोधः ।

अत्र प्रथमकल्पे तादृशबोधविषयत्वं घटे भासमानं सन्निरूप्यता
रतन्त्येणावच्छेदकतासम्बन्धेन घटत्वे भासते,

द्वितीयकल्पे घटत्वं स्वधर्मिताऽवच्छेदकके तादृशेच्छाया भासमाने
तादृशविषयत्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेद्यतासम्बन्धेन तथा
भासत इति बोध्यम् ।

घटविशेषणताऽऽपन्नबोधविषयतेत्यनेन परतन्त्रा सादृशबोधविषय-
त्वनिष्ठप्रकारताकविशेष्यता न स्वतन्त्रेति सूचितं, तथा चाश्रय
त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वतन्त्रबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारत्वावच्छिन्ना याऽऽ
वच्छेदकत्वसाध्यावच्छिन्नेच्छीयप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यता घटत्वा
विशिष्टपणस्य शक्तिः ,

एवाञ्चावच्छेद्यावच्छेदकमावाप्यप्रकारतानिरूपितविषयताप्रमेय

धरिपयतायाः संसर्गविग्रया भासमानेऽवच्छेदकत्वेऽवच्छेदकत-
या भासमानत्वं समवायस्येति त्रितयमेव घटपदजन्यबोधरिपयतायां
ज्ञातमुपयुज्यत इति त्रयाणां वाच्यतोपपत्तिः,

पृथग् विशेष्यविशेषणतत्ससर्गाणां शक्तिर्न तु विशेष्यभेदादिव विश्व
स्रलमातमिति, अवच्छेदकत्व इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्व तस्य च
निरूपितत्वसम्बन्धेन भासमानत्वमित्यत्र भासधात्वर्थविपयतायामन्ध-
य । अवच्छेदकत्वेति । अवच्छेदकत्वससर्गेण तृतीयाधोऽवच्छिन्नत्व
तस्यापि भासधात्वर्थेऽन्वयः । ज्ञातमुपयुज्यत इति ।

अथात्र किमाकारक ज्ञान उपयोगि ?

अत्र मध्यः—तत्तत्पदजन्यबोधविपयतात्वावच्छिन्नेच्छीयप्रकार-
ताकविशेष्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितघटादिनिष्ठमुख्याविशेष्यताक ता
दृशविपयतात्वावच्छिन्नेच्छीयप्रकारत्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रकारक घट आदिमुख्यविशेष्यकम्
इच्छीयतादृशप्रकारत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिनावच्छेदकत्वनिष्ठसस-
र्गतानिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठाव-
च्छेदकत्वनिरूपिताधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रकारक समवा-
यविशेष्यकञ्च ज्ञान समवायेन घटत्वादिकारकघटादिविशेष्यका-
न्वययुक्तं हेतुरिति प्राहुः ।

यत्तु—घटत्वादिनिष्ठविशेष्यताकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेद-
कत्वनिष्ठसासर्गिकविपयताप्रकारत्वावच्छेदिका या तादृशविपय-
तात्वावच्छिन्नेच्छीयप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यतायान् घट इत्याकार-
कमेक विशिष्टवैशिष्ट्याद्यगाहिकानं हेतुरिति,

तत्तुच्छम्—एतदग्रन्थस्य तादृशज्ञानपरत्वे “अथ घटत्वे”त्याद्यग्रिम-
प्रन्धेन घटत्वविशेष्यकज्ञानस्य कारणत्वे घटत्वत्वानुपस्थितिकाले ता-
दृशशाब्दबोधानुपपत्तिशङ्कनस्यासङ्गत्यापत्तेः, तत्र घटत्वादेर्विशेषण-
तया प्रवेशादिति ।

परे तु—तत्तत्पदजन्यबोधविपयतात्वावच्छिन्नेच्छीयप्रकारतानिष्ठ-
प्रकारतानिरूपित घटत्वादिनिष्ठविशेष्यतात्रय तन्निरूपक ज्ञानमेव
हेतुः, सम्भवति च तादृशज्ञान यथा घटपटमठा इत्यादौ घटत्वाद्यव-
च्छिन्नविशेष्यतात्रयनिरूपितात्रित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपक ज्ञान, त-
द्विदापि, अत्र घटत्वादौ व्यासज्यवृत्तिधर्मानिष्ठैकसम्बन्धावच्छिन्ने

प्रत्ययत्वसंसर्गेषु सङ्केतविषयतानां मिथो वैलक्षण्येऽपि तान्नि-
रूपकबोधानिष्ठाविषयताया ऐक्याच्छक्त्यवयवमवादो; न तु सङ्केतैक्यात्,
शक्तशक्यत्वावच्छेदकभेदेनापि शक्तिभेदानुपपत्तेः भगवत्सङ्केतस्या-
भेदात्, तदंश आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतात्तिरु-
पितसङ्केतविषयताऽवगादिज्ञानस्यैव पदार्थान्तरान्वयबोधोपयोगित्व-
मिति शक्तिभ्रमं विना न पदार्थताऽवच्छेदके पदार्थान्तरान्वयः,

कप्रकारताः प्रकृते स्वस्यास्यवृत्तिधर्मनिष्ठा विभिन्नसम्बन्धावच्छि-
न्ना, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नरूपविशेष्यत्वस्वावच्छिन्नप्रकारताकवि-
शेष्यत्वस्वावच्छिन्नप्रकारताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वस्वरूपा-
स्यान्विशेष इति ध्येयमिति यद्वन्ति ।

नन्वेतावता सङ्केतविषयतानामेव शक्तित्वमायावं, सा च पदार्थ-
तदवच्छेदकादिभेदेन विभिन्नेति कुतस्त्रिष्वेका शक्तिरिति प्रमादो
पपत्तिरित्याशङ्क्या ? समाधत्ते-परपक्षेणादि । तद्विरुद्धेति । सङ्केतनि-
रूपकेत्यर्थः । बोधविषयतायाः=बोधनिष्ठविषयतायाः,

तत्स्थान्यत्राह इति । उपपद्यत इति शेषः, तथा चैकात्म्यनिरूपिका,
साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपितत्वसम्बन्धेनैकस्याविशिष्टा वेत्यर्थः ।

हृद्योदिनाऽऽर्धकशब्दानां शक्यताऽवच्छेदकैक्येऽपि विष्णुत्व-
सिंहत्वादिशक्यताऽवच्छेदकभेदेन शक्तिभेद इत्यत उत्तं-वन्यतेति ।

ननु परतवादायपि शक्तिस्थीकारे तेषां पदार्थत्वेनेतरपदार्थान्वये
घटो नित्य इत्यादितोऽप्यङ्गान्तरान्वयबोधः स्यादित्यत आह-
तत्त इत्यादि । शक्त्येवेति । एवकारेणावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोध-
विषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्केतविषयतावगादिज्ञानादेव्यवच्छेदः,
पदार्थान्तरान्वयबोधोपयोगित्वं मिश्रवृत्तुपस्थापितार्थान्वयबोधोपयोगि-
त्वं, तेन गच्छतीत्यादौ तिष्ठुपस्थाप्यवर्तमानत्वादिभ्यं तदुपस्थाप्यताऽ-
वच्छेदककृतित्यादाप्यवयवः, शक्तिभ्रमं विना=प्रमात्मकतादृशाने विना,
न पदार्थताऽवच्छेदक इति । यत्रच प्रायिकामिप्रायेण, तेन एकेत्यादौ दृष्टा-
द्युपस्थाप्यताऽवच्छेदककृत्यादौ पाकदेव्यवच्छेद इति न क्षतिः,

अथ कुत्र स्थले पदार्थताऽवच्छेदके पदार्थान्तरान्वयापत्तिः ? यद्वा-
रणाय तादृशकारणकारणमापकत्वनम्,

न च यत्र घटस्य नित्यस्य लोमि पशुभेदस्यावापितस्य बोधयता-
ज्ञानं तात्पर्यपूर्णं तदवच्छिन्ने शक्तिप्रदाद् घटत्यावच्छिन्नस्य लोमा-

वच्छिन्नस्य घोषस्थितिश्च वर्तते तत्र घटो नित्य पशुर्न पशुरित्यादिवाक्याद् घटत्वेऽभेदेन नित्यस्य लोमि च पशुभेदस्यान्वययोपस्थादिति वाच्यम् ?

तादृशमोघ प्रति घटत्व नित्य लोम न पशुरित्याद्याकाङ्क्षाज्ञानस्यैव कारणतया तद्विरहादेव तादृशापत्तेरसम्भवाद्,

अनु यत्र घटपदस्य घटत्वे पशुपदस्य वा लोमि शक्तिप्रभो लक्षणाग्रहो याऽस्ति, तत्रैतरकारणसदृशत्वात् तादृशवाक्याद् घटत्वे नित्यस्य लोमि वा पशुभेदस्यान्वयबोधजननेन तादृशमोघ प्राप्ययाकाङ्क्षाज्ञानात्मकस्य तादृशवाक्यज्ञानस्य कारणतया वक्ष्यमाणेनोक्तस्थले तादृशापत्तिर्न सत्येवेति चेद् ?

न-तत्र तादृशशक्तिप्रमादिजन्याया लक्षणाग्रहजन्याया वा घटत्वादेवपस्थितेरसत्त्वेन तादृशापत्तरयोगाद्,

यादृशयादृशकारणसत्त्वे कुत्रचित् कार्यमूत्पद्यते तादृशकारणस्मोमस्यैव कार्यापादकत्वनियमादिति चेद् ?

मैत्रम्—यस्मादितद्वृत्त्यस्यायम्भाव उपस्थितेर्हेतुताया मूत्पद्यिशेष्यत्वादिरूपविषयताविशेषस्याप्रवेशेन तद्वृत्तिप्रकारेण तद्विषयकता इ प्रति शक्तिग्रहन्यतद्वृत्तिप्रकारेण तद्विषयकोपस्थितित्वेनैव हेतुत्व यदि बाध्य, तथा च घटाद्विषयानां घटत्वादी शक्तिप्रमाद्यधीनघटवाद्युपस्थितेरपि घटत्वाद्विषयकावयवबोध प्रति शक्तिज्ञानजन्यघटत्वाद्विषयकोपस्थितित्वेनैव हेतुतया घटत्वनिशिष्टे शक्तिग्रहाद्यधीनघटाद्विषयकोपस्थितेर्घटवाद्यविषयकतया तादृशकारणतावत्त्वेन शक्तिग्रहाद्यधीनघटत्वादिप्रकारकघटाद्युपस्थितिकाल इतरकारणसत्त्वे तादृशापत्तिर्दुर्वारिव, कारणताऽवच्छेदका याव तो धर्माप्रापक तद्वृत्त्यायच्छिन्नवत्किञ्चिद्व्यक्तीना सत्प्रस्यैव कार्यात्पादकत्वनियमेन तदापादकत्वाद्,

अथ स्वानधिकरणादिषु तत्तच्छादबोधव्यक्त्वापत्तिवारणाय तत्तच्छादव्यक्ति प्रति शक्तिज्ञानजन्यतत्तदुपस्थितिव्यक्तित्वेन हेतुताया व्याप्यकत्वेन शक्तिप्रमाद्यधीनतदुपस्थितित्वेस्तदानीमसत्त्वेन न तदापत्तिरिति चेद् ?

यदि तत्तद्व्यक्तित्वस्य कार्यताऽवच्छेदकवकल्पेत तदा तद्व्यक्तित्वायच्छिन्न प्रति कारणमय तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नमापादयति तदेव न प्रयोजनविरहाद्,

अथ वा भवतु तद्व्यक्तित्व कार्यताऽवच्छेदक मा धा, तथाऽपि

तत्र यदावादिधर्मिकघटादिभेदप्रकारकाद्यन्यवस्तुद्वित्वरूपसामान्य
धर्मावच्छिन्नस्यापत्तेर्दुर्वात्तत्वात् सामग्रीसत्त्वात् तत्र तदाधिकारणा-
नपेक्षणाद् अन्यथाऽन्यव्यतिरेकदर्शनादिना सामान्यधर्मावाच्छिन्न-
प्रति सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य कारणताग्रहो न स्याद् यस्मात् यस्य
व्यतिरेके दृष्टचरेभ्य इतरकारणेभ्यः कार्योत्पत्तिर्नायलोक्यते जायते
चेतययेतत् कार्यं प्रति कारणं न स्याद् एतत् कार्यमवश्यमुत्प-
द्येतेत्यापत्तिस्तदा तत् कार्यं प्रति तस्य कारणत्वं परिच्छिद्यते,
यस्य व्यतिरेके तादृशापरसकलेत्यादितर्कदीधितेरपि तत्रैव तात्पर्य-
बोधः, तत्र यदीतरकारणमप्यं तदात्तिकरूपकारणमप्यपेक्ष्यते तदा
यद्वादिशक्तित्वे महानसादौ धूमोत्पत्तिरयलोकिता; अन्यत्र तद्वादिष्य
केरसत्त्वेन तदापत्तेरसम्भवः स्यादत एवावुमितिनानाशकालेऽनुमित्यु-
त्पादो दुर्व्याप्तिरप्येति दौषेतिरपि सङ्गच्छते,

यस्तुतस्तु यत्र यत्र स्थले यच्चञ्चरीरावच्छेदेन पदार्थताऽवच्छेदक-
धर्मिकशक्तिप्रमादितम्यपदार्थताऽवच्छेदकोपस्थितिघटितसामान्येक-
दैव समबहिता न तु तत्पूर्व तत्परतो वा; तच्चञ्चरीरावच्छेदेनात्मनि
पदार्थताऽवच्छेदकाव्यययोग एकेक पक्ष, तच्चञ्चराव्यवयोधयकिं प्रति
तु तच्चञ्चरीरावच्छेदेय कारणत्वं कल्प्यते नान्यस्य तत्र तत्र तद्धर्म
विशिष्टधर्मिकशक्तिप्रहायधीनोपस्थितिघटिततादृशसामग्रीतः पदार्थ-
ताऽवच्छेदक इतरपदार्थान्वययोगापत्तिर्ज्ञेति,

यस्तु-तादृशापरमार्थिककारणकूटाभावादेव न तादृशोधापत्तिरित्ये-
तदुपग्रहस्य तात्पर्यं न त्वौत्तरिककार्यकारणभावकल्पनया तादृशाप-
त्तिवारणे तात्पर्यम्;

तदसद्-उक्तापत्तेरवारणाद्, नतिसम्भवे ग्रन्थस्य यथाश्रुतार्थप-
रित्यामानर्हत्वाच्चेति,

अथ कीदृशकार्यकारणभावः कल्पनीयो येन न तदापद्येतेति ।

अथ नव्याः-किञ्चित्प्रकारतानिरूपिता योपस्थित्यप्रयोज्या सांसारि-
कविषयता तन्निरूपिततत्पदार्थनिष्ठविशेष्यताशालिशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति
किञ्चित्पदजन्यवोधविषयत्वनिष्ठाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
तेच्छीयविशेष्यत्वनिष्ठप्रकारताकतत्पदार्थनिष्ठविशेष्यताशालिशान्तेन
तादृशविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दं प्रति तादृशविशेष्यतासम्बन्धे
नोपस्थितित्वेन वा हेतुता वाच्या, अत एव पशुर्वाघसीत्यादौ
लोमनिष्ठविशेष्यताया उपस्थितिप्रयोज्यसांसारिकविषयतानिरूपितत्वेन
न क्षतिरित्याहुः ।

यत्तु-तदंशे सङ्केतमुख्यविशेष्यताग्रहस्तत्रैवरान्वयबोधमयोजको-
लोमादिमान् पशुपदाद्बोद्धव्य इत्याकारकसङ्केते लोमाद्यंशे बोधाविषय-
तायाः प्रकारत्वेऽपि लोमादर्धम्विशेषणताऽऽपन्नस्यैव तादृशविषय-
ताविशेष्यत्वं; न तु मुख्यविशेष्यत्वमतो न लोमादौ पदार्थान्तरा-
न्वय इति,

तत्र-लोम पशुपदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकं भवत्वित्याद्याधु-
निकसङ्केतविषयकादवच्छेदकतासंसर्गावच्छिन्नतादृशबोधविषयत्वप्र-
कारताकमुख्यविशेष्यं लोमेति ज्ञानान्लोमादिमुख्यविशेष्यकशब्द-
बोधानुदयेनाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन तादृशबोधविषयत्वप्रकार-
ताऽवगाहिताया अवश्यं निवेशनीयत्वात्, तत्र च लोमावच्छिन्नविष-
यकयोधस्यैव सङ्केतविषयतया ग्रहेणान्यादृशबोधोत्पत्तेरनुभवविरुद्ध-
तयेष्टापत्तेरयोगात् तादृशविशेष्यतायां मुख्यत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाद्,

एवञ्च पदार्थः पदार्थनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेत्यन पदार्थत्वं-
बोधविषयताऽऽश्रयत्वेन सङ्केतविषयत्व, तदेकदेशत्वञ्च बोध-

यत्विति । विशेष्यताया मुख्यत्व प्रकारत्वानवाच्छिन्नत्व, प्रकारत्वेऽपी-
ति । अवच्छेदकतासम्बन्धेनेति शेषः,

न तु मुख्यविशेष्यत्वमिति । पारतन्त्रीयतादृशविशेष्यतायाः स्वातन्त्री-
यतादृशप्रकारत्वावच्छिन्नत्वादिति भावः ।

इद्वरसङ्केतस्य तादृशत्वे मानाभावादाह—आधुनिकेति । सङ्केतेति ।
लोम, अवच्छेदकतासम्बन्धेन पशुपदजन्यबोधाविषयतायद्बोधत्वित्या-
कारकैत्यर्थः । तत्रेति । तादृशसङ्केतग्रहोत्तादृशबोध इत्यर्थः । सप्तम्यर्थो
विषयतश्च तस्य चेष्टापत्तावन्वयः, एवञ्च=सङ्केतीयमुख्यविशेष्यत्वस्थेत-
त्पदार्थान्वयाप्रयोजकत्वे च,

ननु स्वमते लोम पशुपदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठावच्छेदकत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसङ्केतीयमुख्यविशेष्यताकमिति ज्ञानान्
लोमांश इतरपदार्थान्वयवारणेऽपि लोमविशिष्टांश इतरपदार्थान्वया
नुपपत्तिः, तदृश आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकविशेष्यत्वस्या
मानादिति चेद् ?

न-यतो लोमयत पशुपदजन्यबोधाविषयत्वनिष्ठाश्रयत्वसम्बन्धा

विषयताऽऽवच्छेदत्वेन तथास्वरूपं, तदेव च शक्यताऽऽवच्छेदकत्वमित्यवधेयम् ।

अथ घटत्वाद्युपलक्षितं द्रव्यपदशक्त्यवगाहिप्रमातो घटत्वादिप्रकारकस्य घटादिपदशक्तिप्रमातः कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकस्य च शब्दबोधस्य वारणाय तत्सम्बन्धेन तद्वर्त्मप्रकारकशब्दबोधं प्रति तत्सम्बन्धेन तद्वर्त्मविशिष्टांशे तत्पदवाच्यत्वावगाहिहानं कारणं वाच्यम्,

विशिष्टांशे तत्पदवाच्यत्वावगाहित्वञ्च विशेषणीभूततद्वर्त्मतत्सम्बन्धतद्वर्त्म्यंशे तदवगादित्वरूपं वाच्यं; न तु तेन सम्बन्धेन तद्वर्त्म धर्म्यताऽवच्छेदकीकृत्य तदवगाहित्वमात्रम्,

घटत्वादिर्कं धर्म्यताऽवच्छेदकीकृत्य द्रव्यादिपदशक्तिज्ञानस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिर्कं धर्म्यताऽवच्छेदकीकृत्य घटादौ पटादिपदशक्तिग्रहस्यापि च प्रमात्वेनोक्तातिप्रसङ्गावारणाद्, एवमपि

वच्छिन्नप्रकारतानिर्दिष्टविशेष्यप्रकारकज्ञानस्य सञ्जन्योपस्थितेऽवसरश्च उक्तज्ञानसत्वेऽपि लोभप्रतीत्यवगाहीन्ध्वे वाचकमावात् तादृशबोधो भवायेव, तादृशज्ञानजन्यलोभप्रवृत्त्युपस्थितौ तु तत्कारणविरहादेव न तदुत्पत्तिः,

व्यतिरिक्तमतेऽपि तादृशोपस्थितिकाळ एव दोषं दत्तव्यमिति न कोऽपि दोषः,

एतेन वाच्यसदृशानुसन्धानवत् केवाश्रित्य तदुपपदान्तरप्रयासो विकल एवेति ध्येयम्,

ननु तथाऽपि पशुपदे पशुं बोधयत्वित्यादिवाचकत्वज्ञानात् पशुवादावितरपदार्थान्वयो न स्यात् तदंश आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकविशेष्यत्वज्ञानविरहादिति चेद् ?

न-अहमाच्छब्दावयवमर्था बोद्धव्य इत्युत्तरकस्य एव भट्टाच्चाट्यस्य निर्भरत्वात्, शब्दमर्था मिथेन तथैव लिखितत्वाच्च,

विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशोऽङ्गुलीयप्रकारताप्रकारकज्ञानस्यापीतरान्वयबोधप्रयोजकत्वकल्पनाव्येति ।

आशङ्कते-भवेति । घटत्वाद्युपलक्षिते-घटत्वाद्याध्वे, तदवगादि-

घटत्वांशे निर्द्धर्मिताञ्च्येदककात् ममेयत्वादिधर्मिताञ्च्येदककाच्च
घटादिपदीनरूपितवाच्यताग्रहात्तत्प्रकारकबोधवारणाय स्वस्फुटो घ
टत्वादिप्रकारकबोधे घटत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकवान्यत्वग्रहापेक्षोपेया,
तथा च घटत्वत्वाद्यनुपस्थितिदशायां घटादिपदाच्छाब्दबोधा
नुपपत्तिः,

न च तदंशे घटादिवाचकताज्ञानमेव शाब्दबोधहेतुः ; एवञ्च स्व-
रूपतो घटत्वादिप्रकारकबोधे वाचकत्वांशे स्वरूपतो घटत्वादिप्रकार-
कज्ञानस्यैव हेतुत्वमिति घटादिपदजन्यबोधे घटत्वत्वाद्यनुपस्थितेर्नापेक्षे-
ति वाच्यम् ?

एवमपि घटादिपदांशे समवायवाचकताप्रकारकज्ञानस्य शाब्द-
बोधे घटत्वादिसम्बन्धतया स्वरूपतः समवायभानमयोजकताया-

त्वरूपमिति । वाच्यत्वाद्यवगाहिष्ठरूपमित्यर्थः । आत्ममिति । मात्रपदम्
घटादिपदांशे वाच्यत्वाद्यवगाहिष्ठरूपमित्यर्थः । एवमपि । घटत्वादिप्रि
तये वाच्यत्वाद्यवगाहिष्ठज्ञानस्य हेतुत्व चत्पर्यम् ।

निर्द्धर्मिताञ्च्येदकैति । घटादिपदजन्यवाच्यविषयत्वनिष्ठावच्छेदकत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकविशेष्यतावदित्याकारकादित्यर्थः ,

तादृशविशेष्यत्वनिष्ठप्रकारताककिञ्चिदवच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञा
नत्वेन हेतुत्वे चाह—प्रमथवादाति । ममेय घटादिपदजन्यबोधविषय
त्वनिष्ठावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकसङ्केतीयविशेष्यतावदि
त्याकारकादित्यर्थः ।

वाचकज्ञानमवेति । त सम्बन्धेन तद्धर्मप्रकारकशाब्दमिति त
तसम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठप्रकारताशालिशाब्द जनयत्वित्याकारक-
सङ्केतीया या तद्धर्मनिष्ठाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकतत्सम्ब
न्धावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नविषयताकबोधनिष्ठविषयताकजनकत्व
निष्ठप्रकारताकविशेष्यता, तत्प्रकारकपदविशेष्यकज्ञान हेतुः ,

द्वितीयेच्छात्रश्लोऽपि तादृशेच्छीया या घटत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपि-
तावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना बोधविषयत्वनिष्ठा प्रकारत्वावच्छिन्ना
प्रकारता तन्निरूपितबोधनिष्ठविषयताया परम्परया निरूपकत्वप्रकारक
पदविशेष्यकज्ञान हेतुः ,

तत्र प्रथम आधेयत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वांश, द्वितीये तु विशेष्य-

वाच्यतया समवायेवाचकताज्ञाने वाचकताज्ञे समवायादेः स्वरूपतः
प्रकारत्वासम्भवेन समवायत्वादिप्रकारेणैव तज्ज्ञानस्योपगन्तव्य-
तया तदनुपस्थितिदशायां यदादिपदाच्छाद्वयोपपत्तेः,

तथा च केन रूपेण तत्र शक्तिर्हीहेतुता ?

अत्रोच्यते—तत्सम्बन्धेन तद्वर्त्मप्रकारकशाद्वयोपे तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नतद्वर्त्मनिष्ठावच्छेदकताकस्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानि-
रूपितेच्छाविशेष्यतात्वावच्छिन्नसंसर्गकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वर्त्मनि-
ष्ठवर्षितावच्छेदकताकपदप्रकारकज्ञानत्वेन विषयताविशेषसंसर्गकार्थ-
विशेष्यकशक्तिज्ञानस्य हेतुता,

ईदृशशक्तिगोहे च सम्बन्धघटकनपैवावच्छिन्नत्वांशे समवा-

यांशे घटपदादे प्रकाशतया मानात् स्वरूपतस्तरसम्भवात्, जातेः
स्वरूपतः समवायेनैव मानमिति श्यनुभवसायात्री व्यवभिचारेण
यक्तुमशक्यमिति भावः,

प्रकाशतासम्भवेनेति । समवायस्य जात्यखण्डोपाप्यतिरिक्तत्वादि
ति ह्ययम् । तदनुपस्थितिदशायां=समवायत्वानुपस्थितिदशायाम्,
सिद्धास्तयति—अत्रोच्यते इत्यादि । एवमेति । स्वपदं यदादिपदपर-
हेतुतेति । तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वर्मानिष्ठप्रकारताकशाद्वयोपे प्रति
तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वर्मानिष्ठप्रकारताकविषयतानिष्ठा या इव
निष्ठनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नविषयतानिरूपितजन्यतानिष्ठविषयता-
निरूपितयोधनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निर-
ूपितसद्वर्तीयविशेष्यतासम्बन्धेन यदादिपदप्रकारकतरसम्बन्धावच्छिन्न
तद्वर्मान्यच्छिन्नार्थनिष्ठविशेष्यताशाब्जिज्ञानत्वेन हेतुतेत्यर्थः । स्वपद-
यदादिपदपरम्,

एवञ्च यथाभुतस्वजन्यबोधविषयतानिषेधे घटपटपदोभयजन्य-
घटपटोभयविषयकसमूहालम्बनज्ञानमादाय स्वजन्यबोधीयघटत्वाव-
च्छिन्नविषयतानिष्ठच्छिन्नप्रकारताकविशेष्यतासम्बन्धेन यदपद्यान् पट-
इति ज्ञान धृत्वा नातिप्रसङ्गः,

सम्बन्धघटकत्वेति । तथा च ससर्गोऽंशे विशेषणस्य विशेषणत्वा-
द्यविषयता स्वीक्रियते; न तु प्रकारपरम्, उपस्थितेः प्रकारतां प्रति
प्रयोजकत्वादिति भावः ।

यभानात्, स्वरूपतोऽपि तस्य तथाभानसम्भवेन समवायत्वोपस्थि-
तेर्नापेक्षेति सापञ्चस्यम् ।

द्रव्यपदाद् द्रव्यं बोद्धव्यमित्याकारताप्रयोजकद्रव्यपदजन्यबो-
धविषयत्वीयभगवदिच्छाप्रकारता न घटत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठा;
अपि तु द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठेति द्रव्यपदजन्यबोधीयघट-
त्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविशेष्यतात्वाव-
च्छिन्नसंसर्गेण घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकद्रव्यपदप्रकारज्ञानं संसर्ग-
ताऽवच्छेदकघटकघटत्वावच्छिन्नत्वांशे भ्रमः,

न च द्रव्यपदजन्यविभक्त्युपस्थापितैकत्वादिप्रकारकद्रव्यत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यकबोधीया यैकत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयता सा-
ऽपि द्रव्यपदजन्यबोधीयद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन भगवदिच्छा-
विषयः, एवञ्च द्रव्यपदजन्यबोधीयैकत्वावच्छिन्नविषयत्वप्रकारतानि-
रूपितभगवदिच्छाविशेष्यतासम्बन्धनैकत्वादिमतो द्रव्यपदवत्त्वाद्

स्वरूप इति । जात्यवच्छेदोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य प्रकारतयैव स्व-
रूपतो भानानङ्गीकारादिति हृदयम् ।

ह्याश्रयेति । तादृशशब्दजन्यबोधीयविषयतैकरूपविषयता, ता-
दृशशब्दोच्चारणप्रयोजकबुधोपयिपीमाबिलक्षणविषयता वेत्यर्थः, त-
था च तादृशवाक्येन द्रव्यपदजन्यबोधीयद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयतायद्
द्रव्यमित्याकारिकेच्छैवाभिलष्यत इति भावः ।

प्रम इति । तदभावपन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठाविशेष्यताक-
त्यरूपप्रमत्वावच्छिन्न इत्यर्थः । न चेति ।

न च द्रव्यमेकत्ववदिति श्रुतीयद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताया एक-
त्वप्रकारतानिरूपितत्वं न त्वेकत्वावच्छिन्नत्वं कुत एतत्सङ्गतिरिति
वाच्यम् ?

विशेष्यतायाः प्रकारवाच्छिन्नत्वमभ्युपेयं तथोक्तत्वात्, तच्च हेत्वा-
भासे स्वयमेव प्रत्यक्षमणौ चोक्तम् ।

केचित्तु—द्रव्यं गगनामित्यादिवाक्यजन्यगगनप्रकारतानिरूपितैक-
त्वद्रव्यत्वोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानमादाय तदुक्तमित्याहुः।
द्रव्यं घट इत्यादिवाक्यत एव चनेनैकत्वोपस्थातिकाल एकत्वेन

द्रव्यपदादध्रान्तस्य पदान्तरानुपस्थितैकत्वप्रकारेणापि शाब्दबोधप्र-
सङ्गो दुर्न्वार एवेति वाच्यम् ?

तादृशविशेष्यतात्वेन तस्य सम्बन्धत्वानुपगमाद्,

अथ या तत्पदजन्यतद्दर्शकप्रकारकशाब्दबोधे तद्दर्शनावच्छि-
न्नत्वावच्छिन्नत्वेन स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारताज्वगाहितादृशप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतासंसर्गकपदप्रकारकं ज्ञानं हेतुः,

एवञ्चैकत्वादिप्रकारकद्रव्यादिपदजन्यबोधजनकशक्तिग्रहेण द्र-
व्यादिपदजन्यबोधविषयस्वीयद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वावच्छिन्नमन्त्रविशिष्ट-
भगवदिच्छामकारतायां बाधितस्यैकत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नमन्त्रस्याव-
गाहनात् तस्य भ्रमत्वम्,

द्रव्यबोधस्यैष्टत्वाद्वाह—पदान्तरानुपस्थितैकत्वेति । प्रपञ्च इति । द्रव्यगुणः
शाब्द इत्यादिपरिचयः ।

तादृशविशेष्यतात्वेनेति । जन्ययोर्धार्मिकत्वावच्छिन्नविषयताप्रकारता
निरूपितमगद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्वेन । तत्वेति । द्रव्यपदजन्यबोधीय-
द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयताप्रकारतानिरूपितमगद्यवच्छिन्नविशेष्यत्वस्यै-
ष्टर्थाः, द्रव्यपदत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वेनेति शेषः, तेनैकवचनामादि-
पदजन्यतादृशबोधमादाय तादृशविशेष्यत्वस्यैकत्वावच्छिन्नत्वघटित-
तादृशविशेष्यतात्वेनैकवचनादेः संसर्गत्वेऽपि द्रव्यादिपदस्य तत्प्रति-
योगित्वाभावेन तस्य तत्संसर्गावगाहने ज्ञानस्य भ्रमावमलीकारणं
वेति भावः ।

तुभ्यं तु दुर्जन इति न्यायेनाह—अथ वेति । तद्दर्शनावच्छिन्नत्वावच्छि-
न्नेति । तथा च यत्रो घटपदजन्यबोधीयघटत्वावच्छिन्नविषयतावान्
भवति तदाकारक एव भगवत्सङ्केतो बोधविषयत्वांशे तत्तद्दर्शनाव-
च्छिन्नत्वावगाही शक्तिरिति; स च द्रव्यपदजन्यबोधीयविषयतायामे-
कत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्येऽपि न तत्रूपेण तामवगाहते इति,

एवञ्च तत्पदजन्यतद्दर्शकप्रकारकशान्दं प्रति तद्दर्शनावच्छिन्नत्वाव-
च्छिन्ना या स्वजन्यबोधीयविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारता; तन्निरूपितेच्छा-
यविशेष्यतासम्बन्धेन तत्तत्पदप्रकारकार्यविशेष्यकज्ञानं हेतुत्वं स-
म्बन्धांशेऽपीति ।

यत्तु-पदार्थांशे घटत्वादेः शाब्दबोधप्रकारतायां तदशे तत्तत्पदशब्दपताञ्चच्छेदकत्वमेव प्रयोजकं, शक्यताञ्चच्छेदकत्वञ्च तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपिताविशेष्यताञ्चच्छेदकत्वं; न तु बोधविषयताञ्चच्छेदकतया सङ्केतविषयत्वरूप विशेषणविधया वाच्यत्वं, तथा च तद्वर्त्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्वर्त्मावच्छिन्नत्वविशिष्टतादृशविषयतासंसर्गकशक्तिज्ञानमेव कारणमास्ताम्,

द्रव्यादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रगवत्सङ्केतीयविशेष्यतात्वेनैव सम्बन्धता न तु तादृशप्रकारतानिरूपितस्यैतत्त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन, तादृशप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविशेष्यतायां द्रव्यत्वादेरेषावच्छेदकत्वं न तु घटत्वादोरित्येष वा स्वीकरणीयमिति नोक्तातिप्रसङ्गः, किं यद्वैतानिमित्तस्य वाच्यत्वोपगमेन ? इति शक्यताञ्चच्छेदकमवाच्यमेवेति वीधितिकारमतम्,

तत्र शोभनम्-एवं सति शक्तिज्ञानाधुनिकसङ्केतज्ञानयोरेकरूपेणैव हेतुत्वाद् यत्र द्रव्यपदाद् गुणस्वादिना द्रव्यं बोद्धव्यमित्या-

दीधितिकारमतं दृष्टव्येतमुप-यस्यति—इति ।

विषयताञ्चच्छेदकत्वमिति । ईदृशरेच्छीयविशेष्यताञ्चच्छेदकत्वमिदमर्थं, बोधविषयताञ्चच्छेदकत्वेति । अत्र विषयतानिरूपितत्वद्वितीयाऽर्थः, तस्य च सङ्केतविषयत्वेऽन्वयः । तादृशेति । तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतेत्यर्थः, तथा च तद्वर्त्मावच्छिन्नप्रगवत्तादृशविशेष्यतायां मयधर्मावच्छिन्नसंसर्गतादृशशक्तिज्ञानमेव हेतुरिति ।

एवमेव हेतुरिति । लाघवात् कारणताञ्चच्छेदक ईदृशीयवक्ष्याप्रयत्नेन हेतुताना तुल्यरूपताया अनुमयसिद्धावादीत्यर्थः,

एतत्तु सत्ताधुनिकसङ्केतयोरेकपदार्थत्वमेव मित्राकारकतयेकत्वेन हेतुत्वादिपदसङ्गतमित्यपि परास्तम्,

एवञ्चाधुनिकसङ्केतस्यैव तद्वर्त्मप्रकारकशाब्दबोधे पदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतासङ्केतावतद्वर्त्मावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन पदप्रकारकज्ञानमेव हेतुत्व वाच्यमिति भावः ।

गुणस्व-इति । अत्र सूत्रायाऽर्थोऽवच्छिन्नत्व, तस्य च बोद्धव्यमि

कारकाधुनिकसङ्केतीयद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयता द्रव्ये गृहीता; तत्र सा-
दृशसङ्केतप्रहाद द्रव्यत्वेन द्रव्यबोधोपपत्तेर्गुणवत्त्वादिप्रकारकशाब्द-
बोधानुपपत्तेश्च दुर्वारत्वात् ।

इति सामान्यकाण्डः ।

एतत् तद्व्यपत्त्यर्थतः । ऽप्यच्छेदकविषयतायामन्वयः ।

तादृशसङ्केतस्यैवरीयस्य मानाभावादाह—आधुनिकेति । अनुपप-
त्तेरिति । गुणवत्त्वस्य सङ्केतीयवर्त्मितताऽभवच्छेदकत्वादिति भावः ।

अथ भगवत्सङ्केताधुनिकसङ्केतयोरेकरूपहेतुत्वेऽपि द्रव्यपदाद्
द्रव्यं योज्यमित्येति सङ्केतस्य द्रव्यपदजन्ययोर्धोव्यविषयतावत्पर्याप्ता-
वच्छेदकताकारककारताकसङ्केतीयद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्पत्तेन द्र-
व्यपदप्रकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिहानत्वेन हेतुत्वे द्रव्य-
पदाद् गुणवत्त्वेन द्रव्यं योज्यमित्याकारकसङ्केतीयप्रकारताया गुणव-
त्त्वावच्छिन्नत्वतादृशविषयतात्वोभयधर्मावच्छिन्नत्वेन द्रव्यपदजन्य-
योर्धोव्यविषयतावत्परम्परावच्छिन्नताभावेन न तदापत्तिः ।

न च दीधितिकारमते पर्याप्तिनिवेशस्यापि कथं न गौरवमिति वाच्यम् ?
द्रव्याभावेर्वाच्यपरमतेऽपि द्रव्याभावाच्छुभ्रवद्रव्यद्वयमयोर्धोव्यवि-
षयतात्वोभयधर्मावच्छिन्नतावच्छेदकताकत्वस्य प्रकारतायामवश्यं निवेश-
नीयत्वेन गौरवानकाशाद्, अन्यथा द्रव्यपदाद् गुणवत्त्वद्रव्यत्वेन द्रव्यं
योज्यमित्याद्याधुनिकसङ्केतप्रहाद (द्रव्यत्वमात्रप्रकारेण द्रव्यबोधानु-
पपत्तेरन्यमिति नारापत्तेः),

न च तादृशाधुनिकसङ्केतज्ञानस्य तादृशशक्तिज्ञानकारणान्तर्भाव-
नवलम्ब्य नोक्तापत्तिर्दृष्टा, अपि तु फलवत्त्वेन तादृशज्ञानस्य स्वतन्त्र
मवदमिमत्कारणताकल्पनेनेति वाच्यम् ?

यस्मादापत्तिदानाय न केन चित् किमपि कल्प्यते तस्मात् फलोत्पादो-
ऽपि सविवादः, अनुसन्वेनाप्येकशेषस्य दुष्करत्वं च,

नन्वेवमपि तादृशापत्तिर्मात्रं किन्तु दीधितिकारमते तादृशा-
धुनिकसङ्केतिप्रहाद गुणवत्त्वादिना द्रव्यादेर्धोव्यबोधोपपत्तिदोषो दुर्वार-
रिति चेद् ?

न-तस्येष्टत्वाद्, द्रव्यपदाद् गुणवत्त्वद्रव्यमित्याकारकाधुनिकस-
ङ्केतेनैव तादृशबोधोदयाद्,

(१) एतदुत्तरं—केवलद्रव्यप्रकारबोधान्ते, इति वाच्यन्तरम् ।

अथ वा तादृशसङ्केतग्रहात् तादृशबोधस्यानुभवविषयत्वं चेद् ? अ-
गत्या स्वजन्ययोधीयगुणवत्त्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारताक-
सङ्केतीयविशेष्यतासम्बन्धेन द्रव्यपदप्रकारकगुणवत्त्वावच्छिन्नविशेष्य-
ताकलानत्वेन स्यात्तन्ध्येणैव हेतुतायाः कल्पनेन तादृशसङ्केतग्रहात्तादृ-
शबोधजननात् स्यादेवमेतदतिरिक्तकल्पने गौरवं न स्याद् , भट्टाचार्य-
मतेऽपि तत्कल्पनाया आवश्यकत्वाद् ,

अथैवमपि तद्वस्त्वप्रकारकशब्दबोधं प्रति सङ्केतीयतादृशविशे-
ष्यतायास्तद्वस्त्वप्रकारकत्वेनाद्यताहिष्ठानमेव कारणमिति नियमो भ-
ज्येतेति चेद् ?

न-शक्तिज्ञान एव तादृशानियमस्वीकाराद् ,

न च तथाऽपि द्रव्यपदाद् गुणवद् बोद्धव्यमिति सङ्केतग्रहात् ता-
दृशबोधस्य भट्टाचार्येणार्थोकारात् तादृशकारणत्वाकल्पनेन लाघव-
मिति वाच्यम् ?

तथा सति दीधितिकारेणापि द्रव्यपदाद् गुणवत्त्वेन द्रव्यं बोद्ध-
व्यमित्याकारकसकेतग्रहाद् गुणवद्बोधस्यानङ्गीकारेण तदकल्पनात्,
लाघवस्य तुल्यत्वादिति यदि सूक्ष्ममीक्ष्यते, तदा दीधितिकारमत ग्रह-
णोऽपि दूषयितुमशक्यमिति ध्येयम् ।

इति सामान्यकाण्डविवृतिः ।

अथ सविवृतिके शक्तिवादे विशेषकाण्डः ।

अथ पदार्थांश इव प्रकारीभूतधर्मांशेऽपि वाच्यत्वग्रहस्यापे-
क्षितत्वाकाशपदाच्छब्दाश्रयतया बोधो न स्यात् शब्दाश्रयत्वस्य
आकाशपदावाच्यतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वाद् अतएव तद्वारणायैव
प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वे सतीति विशेषणोपादानमिति चेद् ?

न-शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदवाच्यत्वमनङ्गीकर्तृभिः प्राचीनेरा-
काशपदादाकाशे तदुपस्थाप्यधर्माप्रकारकशब्दबुद्धेरवोपगमात्,

तदुक्तम्-“अस्तु वा पदादपि निर्विकल्पकमिति,” निर्विकल्प-
कत्वञ्च तदंशे तत्पदोपस्थाप्याप्रकारकत्वं; न तु तदंशे सामान्यतो-
निष्प्रकारकत्वं, विभक्त्युपस्थापितैकत्वादीनां तदंशे प्रकारताया-
आवश्यकत्वात्, तेन समं पदार्थान्तरस्य संसर्गानवमाहने तादृशबो-

धिसिद्धान्तसिद्धादिति शास्त्रकाराद्यधाराविषयत्वादिपर्ययः । तद्वार-
णयेति । शब्दाश्रयत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्ववारणायेत्यर्थः । तदुपस्थाप्येति । आ-
काशपदोपस्थाप्येत्यर्थः । धर्माप्रकारेति । स्वजन्यबोधीयनिरपेक्षि-
प्रविषयतानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्केतीयविशेष्यतासम्बन्धेनाकाशपद-
वान् शब्दाद्यय इत्याकारकज्ञानत्वेनाकाशनिष्ठमिरवच्छिन्नविषय-
ताशालिशब्द प्रति हेतुत्वाद्यगमादिति भावः ।

तस्य इति । तत्पदशक्यांश इत्यर्थः । तत्पदोपस्थाप्येति । आकाशादिप-
दोपस्थाप्यशब्दाश्रयत्वत्वर्थः ।

नन्वाकाशैकत्वयोः समूहालम्बनबोधस्वीकारे का क्षतीरेति ? अत-
आह-वेनेति । आकाशेनेत्यर्थः ।

* प्राधान्यपुस्तकानुरोधादप्यप्रसङ्गप्रदमात्राण्यतः शब्दविशेष्यशक्तिविचारारम्भस्या-
स्त्यमेव एव विशेषकाण्डारम्भः ।

घस्यं शाब्दत्वासम्भवाच्च,

वस्तुतस्तु-तत्र निर्विकल्पकरूपं तत्पदोपस्थाप्यवस्त्वविशेषित-
धर्मविषयकशाब्दानुभवजनकनिर्विकल्पस्मरणपरम्; अत एव तत्र
निर्विकल्पकरूपस्य स्मरणस्यानुपपत्तिः; अनुभवस्य स्वसमानप्रका-
रमानस्मृतिजनकत्वादित्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण तादृशस्मरणमु-
पपादितं मिथः,

अत्र च यत्ते जात्यतिरिक्तस्य तस्य स्वरूपतः पदार्थानुभवप्रका-
रत्वासम्भवादाकाशवासीत्यादौ शाब्दबोधानुपपत्तिः, अन्वयिताऽ-
वच्छेदकावच्छिन्न एव पदार्थान्तरान्वय इति नियमानुपपत्तिश्चेति
पदार्थ इव पदार्थप्रकारीभूतस्मरणेऽपि शक्तिग्रहोपस्थायां गोत्वादेर्गवा-

यतश्चाप्याने शब्दाग्रयप्रकारकोपस्थितः स्वरूपत आकाशशा-
ब्दजननेऽनुभवविरोधो, निर्विकल्पकरूपस्य ससर्गातवगादिज्ञानरूप
मुख्यार्थपरिप्रागतौ न्यूनता च स्यादित्यत आह-वस्तुतस्तु-तद्विशेषितधर्मी, त-
द्विषयकशाब्दानुभवजनकेत्यर्थः । प्रकाशोऽनेति । तद्वर्त्मनिष्टप्रकारत्वा-
न्यप्रकारत्वानिरूपिततद्वर्त्मनिष्टविषयताशालिभ्रमणं प्रति तद्वर्त्म-
निष्टप्रकारत्वानिरूपिततद्वर्त्मनिष्टविशेष्यताशाल्यनुमयत्वेन कारणता-
कल्पनेनेत्यर्थः, तादृशस्मरणश्च यदा प्रकारांशे नोद्भोक्तस्य धर्म्यश-
यनोद्भोक्तस्य सम्यजन तदैव, तत्कल्प्यते च फलरत्नादिति मिथ्या-
णामाशयः ।

अत्र च मत इति । आकाशादिपदानां स्वरूपतः शक्तिवादिमत-
इत्यर्थः । अत्रेति । जातिष्वदमखण्डोपाधुपलभकं, तेन जात्यखण्डोपा-
ध्यातिरिक्तमेत्यर्थः । तस्य=आकाशस्य, स्मृतौ स्वरूपत आकाशस्य
प्रकारत्वसम्भवादाह-यदर्थानुभव इति । प्रकाशधर्म्य इति । योग्यता-
ज्ञानादीनामाकाशांशे विशिष्टवर्त्ममानं विना जननासम्भवात्, तत्र
यस्य यद्वेषेण भानं तस्य तद्वेषेणैव शाब्दबोधजननादिति भावः ।

जात्यखण्डोपाध्यातिरिक्तपदार्थस्यापि स्वरूपतः कथञ्चिद्भानाङ्गी-
कारेणात्र बाधनिश्चयाप्रतिषेधतया योग्यताज्ञानस्य कारणत्राकल्पनेन
च लक्षणया वा तदुपगमने त्वाह-अन्वयिताऽवच्छेदकेति । गगनमित्यादि-
वाक्यजन्यबोधानुपेक्षादिति, एतापत्तौ शब्दाग्रयो नैक इति बाधनिश्च-

दिपदवाच्यत्ववत् शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदवाच्यत्वमस्त्येव,

अत एव दीधितिकृता गुणटिप्पण्यां रूपग्रन्थे “अत्रेदं तत्त्व-
मि”त्यादिना गोत्वादिना शब्दाश्रयत्वस्याविशेषं व्युत्पाद्य प्रकाश-
स्यमट्टचिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वविशेषणस्योपादानं दूषितमेव,

प्रत्यक्षमशिदीधितौ च पदार्थांशो गोत्वादेः प्रकाशतायां शक्यता-
ऽवच्छेदकत्वस्य प्रयोजकत्वमुपगम्य शक्यताऽवच्छेदके शक्तिर्दूषितैव,
तत्रोक्तानुपपत्तिश्चिन्त्या ।

यत्तु-शक्त्वाऽऽकाशपदादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिनाऽव्याफा-
शयोधो भवति न तु नियमतः शब्दाश्रयत्वेनैव तथा सत्त्वाकाशा
शब्दाश्रय इति सहप्रयोगस्य मुख्यताऽनुपपत्तिः, प्रत्येकं नानाध-
र्मविशिष्टप्रकाशे सत्पदस्य नानाशक्तिकल्पनं तु न सम्भवति ना-
नाधर्मावच्छिन्नैकप्रतिमएवेकपदवाच्यतायाः क्वाप्यष्टत्वादिति
शब्दाश्रयत्वोपलक्षित एवाकाशपदशक्तिरिति प्राचीनमतमेव साधु,
उपलक्षणस्यापि विशिष्टावाचकपदजन्यशब्दबोधे प्रकाशत्वे न
किञ्चिद् वाचकम्,

न च शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणत्वे तस्यैवाविशेषात्ममेतत्त्वादेरव्या-
काशपदजन्यानुभवप्रकारताऽप्यतिरिति वाच्यम् ?

यकाले सर्वानुभवविद्यद्वयस्य तादृशबोधस्यापत्तेरिति मातुः ।

अत्र दीधितिकृतसम्मतिं दर्शयति—अतएवेति । शब्दाश्रयत्वस्य वा-
च्यताऽवच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः । गुणटिप्पण्यां=गुणप्रकाशटिप्पण्याम् ।
गोत्वादिनेति । उद्घातनेनेत्यर्थः । लघिशेषं=तुल्यपानुमययुक्तिकार्यं, व्युत्पाद्य-
प्रदर्श्यं, पदार्थांश इत्यत्र सप्तमर्थो विशेषणत्वं तस्य च प्रकाशतायामि-
त्यप्राग्वयः, शक्यताऽवच्छेदकत्वस्य=सङ्केतीयविशेष्यताऽवच्छेदकत्व-
स्य, शक्तिः=पदजन्यबोधविषयत्वेन सङ्केतीयविषयत्वम्, उक्तानुपप-
त्तिः=गुणवत्त्वेन द्रव्यपदादित्याद्यनुपपत्तिः । सहप्रयोगत्वेति । एकार्थरू-
पद्वयप्रयोगस्थेतिर्गोचरेति केचित् । सत्यमेति । सा च अतथा स्वार्थ-
प्रतिपादकता, अत्राकाशपदस्य शब्दाश्रयस्य शक्यतास्य बोधकता न
सम्भवति-उद्देश्यताविधेयताऽवच्छेदकयोरेकमेवान्वयानुपपत्तेः, लक्षण-

तत्प्रकारकशब्दबोधे तदंशेऽनतिप्रसक्तत्वरूपशक्यताऽवच्छेदक-
त्वावगादित्वेनोपलभिते शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादिति,

तत्र-आकाशः शब्दाश्रय इति सहयोगस्य मुख्यत्वासिद्ध्या-
ऽष्टव्यातिरिक्तद्रव्यत्वाकाशपदवाच्यत्वाद्येकतररूपेण लक्षणाया एव
ततोपगमाद्,

एवञ्च यत्र सुवर्णवहनयोग्यगवादिरूपविशेषपरसामान्यवाच-
कपदधित्वं द्रव्यं नास्ति गौर्नास्तीत्यादिकं वाक्यं प्रयुज्यते; तत्र
विशेषपदार्थावच्छिन्नं लक्षणैव, विशेषपदार्थस्य सामान्यशब्दावाच्यतया
शक्यता तद्रूपप्रकारकबोधानिर्व्याहृद्,

याऽऽकाशपदार्थावच्छिन्नशेषकत्वेऽन्वयोपपत्तायपि मुख्यताहान्या
पसेरिति भावः । अनतिप्रसक्तेति । न च गगननिष्ठतत्त्वशक्तिरस्य शब्द-
व्यवस्थस्य अनतिप्रसक्ततया तत्तद्रूपेणाप्याकाशादिपदवाच्यत्वा-
पत्तिरिति वाच्यम् । इत्यत्राह । ऐनादिति । एतन्मत आकाशादिपद-
जन्यबोधविपत्तावान् अवस्थित्याकारकआकाशविशेषको भगवत्सङ्केतः,
शब्दाश्रयत्वाद्यनानातिरिक्तवृत्तिकसङ्केतोयविशेष्यतासम्बन्धेनाकाश-
पदवान् शब्दाश्रय इत्याद्याकारके भान हेतुरिति भावः । मुख्यत्वादि
पति । प्रमाणाभिवेति शेषः । अष्टव्यातिरिक्तेति । पृथिवीवादिप्रत्येक-
पदार्थावच्छिन्नमेदाष्टवदित्यर्थः ।

तनुपदाना तत्तद्वर्मापलक्षितावाचकत्वे सुवर्णादितात्पर्येणापि
लोकैर्द्रव्यादिपद प्रयुज्यते तत्र का पतिः । इत्यत्र आह—एवेति । पदा-
नामुपलक्षितावाचकत्वे चेत्पर्यः । द्रव्यान्तरवति द्रव्यं नास्तीति प्र-
योगा द्रव्यपरत्वे न सम्भवति, अपि तु सुवर्णादिपरत्वे एवेति विशेष-
सूचनाय नञ्पदघटितवाक्यमुक्तम्, एव गवान्तरवति गौर्नास्तीति
प्रयोगेऽपि बोध्यः, प्रथमे शक्यताऽवच्छेदक परित्यज्य सुवर्णत्वाव-
च्छिन्ने लक्षणा, द्वितीये तु शक्यताऽवच्छेदकगतत्वघटितहलवहनयोग्य-
ताविशिष्टगोत्वावच्छिन्न सेति विशेषसूचनाय द्वयमुपासम् । बोधानिर्व्याह-
रिति । तथा च तत्पदजन्यतद्वर्मापल्यासंप्रकारताकशब्दबोधं प्रति
तद्वर्मापर्यायावच्छेदकताकत्वस्वजन्यबोधावधिषयतात्वोभयपदवर्माव-

* ययपि पुस्तकान्तोषु विदेह "अदि वेत्यादिभ्येवमि"स्वन्तपटोत्तरम् "एव
वेत्यादिर्हमि"स्वन्त पट, तथाऽपि प्रकृतयोऽनुपेक्षादेनबोर्नास्तिभ्यवहारः ।

एवं यत्र दुःखासम्भिन्नसुखत्वधानकर्मणोत्पादिविशिष्टावचकं-
स्वर्गधेन्वादिपदं केवलसुखत्वगोत्पाद्यवाच्छिन्नतात्पर्येण प्रयुज्यते;
तत्र लक्षणैव, शक्यता प्रवृत्तिनिमित्तैकदेशं परित्यज्य न बोध इत्यनु-
भवनिर्वाहाय शुद्धतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तदन्यरूपावच्छिन्न-
त्वानवाच्छिन्नबोधविशेषविषयत्वायप्रकारतात्वेन प्रकारताघटितसम्ब-
न्धावगादिशक्तिज्ञानस्य कारणत्वप्रुपगन्तव्यम् ,

शक्यताञ्चच्छेदके शक्यत्वानभ्युपगन्तुमते तादृशबोधे तद्रूपं
सद्देताविशेष्यताञ्चच्छेदकतापर्याप्स्यवगादिज्ञानत्वेन हेतुत्वान्नोक्ता-
विसङ्ग इति तूक्तानुपपत्त्या हेयम् ।

यदि चाकाशः शब्दाश्रयइत्यादिवाक्यस्यमाकाशपदं मुख्यमेव
निर्दिष्टमित्याञ्चच्छेदककथं नान्वयबोधः कुत्रापि, तदाऽऽकाशादिपदात्
शक्यताऽष्टद्वयवतिरिक्तद्रव्यत्वादिना बोधनिर्वाहाय विशिष्टावच-
च्छिन्नप्रकारताकसङ्केतीयविशेष्यतासम्बन्धेन पदप्रकारकार्याविशेष्यक-
ज्ञानत्वेन हेतुवादिति भावः ।

नूतनधर्मावच्छिन्नबोधनस्यलेऽपि लक्षणाभावात्—एवमिति । उक्त-
स्यलक्षदित्यर्थः । इत्यादिमन्त्रेति । तत्त्वञ्च स्वाभ्यवहितोत्तरत्वं
स्वावच्छेदकीभूतशरीरावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्यैतद्विषयसम्बन्धे-
न द्वावविशिष्टमवयवम् । शुद्धादन्मेति । तद्धर्मविष्टप्रकारतानि-
रूपिता सती तदन्यधर्मानिष्टप्रकारत्वानिरूपिता या विशेष्यता
तच्छालिशाम्ययोर्धं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नतावितरधर्मानव-
च्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धयोर्ध्याविषयतात्वावच्छिन्नसङ्केतीयप्रकारता-
कविशेष्यतासम्बन्धेन स्वर्गादिपदवत् सुखमित्याकारकं ज्ञानं हेतुः,
हेतुता च तद्धर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्ना सती तदितर-
धर्मावच्छिन्नत्वाभावावच्छिन्नत्वावच्छिन्ना सती अत्रन्ययोर्ध्याविषय-
तात्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्ना सती सङ्केतीयप्रकारतात्वावच्छिन्ना या
विशेषणता तन्निरूपितविशेष्यतात्वावच्छिन्नसंसर्गाकाशस्वर्गादिपदत्वाव-
च्छिन्नप्रकारताकसुखाद्यादिधर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिष्ठयत्वेनेति
ध्येयम् ।

दीधितिफारमतेऽप्युक्तानुपसिधारणप्रकारं दर्शयति—शक्यताञ्चच्छेद-
इति । आकाशपदस्य स्वरूपताशक्तिवादिनामाचार्याणां मतं परिष्क-

काकाशादिपदस्य प्रकारांशे वाच्यत्वानवगाहिशक्तिग्रहस्यैव तद्धर्मो-
चच्छिन्नविशेष्यकतत्तद्धर्मप्रकारकान्वयबोधहेतुत्वमगत्या स्वीकार्यं,
विशिष्टवाचकगवादिपदस्य च प्रकारांशे वाच्यत्वावगाहिशक्तिज्ञान-
मेव तद्धर्मप्रकारकशब्दबोधहेतुरिति न शक्तिभ्रमलक्षणाग्रहमन्तरेण
गवादिपदाद् गोपदवाच्यत्वाद्यवाच्यधर्मप्रकारको बोधः,

आकारादिपदमिव गवादिपदमपि विशिष्टवाचकमिति भ्रम-
वतो गवादिपदाद्वाच्यधर्मप्रकारकबोधानिर्वाहाय तद्धर्मप्रका-
रकशब्दबोधे तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाहितत्पदवाच्यताञ्च-
गाहिग्रहस्य हेतुत्वेऽपि तदेतुतायां वाच्यतांशे विशेषणानन्तर्भावि-

रोति—यदि चेति । तच्च मुख्यत्वे विधादसूचनाय । प्रकारांश इति । स्व-
जन्यबोधीयविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसङ्केतीयविशेष्यतास-
म्बन्धेनाकाशपदप्रकारकशब्दाधस्तात्वावच्छिन्नाविशेष्यकज्ञानं शब्दाध-
यत्वप्रकारकशब्दबोधं प्रति हेतुः,

एवं तादृशविशेष्यतासम्बन्धेनाकाशपदप्रकारकापृष्टव्यातिरिक्त-
द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानमपृष्टव्यातिरिक्तद्रव्यत्वप्रकारकशब्द-
प्रति कारणमिति ।

एवं रीत्यैव गगनकालदिक्शब्देऽपि हेतुहेतुमद्भावो बोध्यः ।
गोपदवाच्यतासीति । गोपदवाच्यत्वादिरूपो योऽवाच्यधर्मः तत्प्रकारक-
इत्यर्थः । विशिष्टवाचकमिति । किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्वानधच्छिन्ना या
तत्तत्पदजन्यबोधीयविषयतात्वावच्छिन्ना सङ्केतीयप्रकारता तन्निरूपित-
विशेष्यतायाः परस्परया निरूपकमितीत्यर्थः, तत्तद्धर्मसामानाधिकरण्य-
मात्रावगाहीति । अवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन गोपदवाच्यत्वादिसमानाधि-
करणा या गवादिपदजन्यबोधीयविषयतात्वावच्छिन्ना सङ्केतीयप्रका-
रता तन्निरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन गवादिपदप्रकारकगोपदवाच्यवि-
शेष्यक ज्ञानं हेतुरिति भावः,*

विशेषणानन्तर्भावेति । तादृशकारणताऽवच्छेदककोटौ प्रकारत्वांशे
किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नत्वमपि विशेषणार्थं; तथा च गवादि

* वस्तुतस्तु—विषयतायामेव तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाही शक्तिग्रहोऽन वाच्यो
न तु प्रकारतायामवच्छिन्नत्वव्यतिरिक्तसामानाधिकरण्यत्वावगाही, तथा सति विषयतायास्तत्
रूपकित्वानवच्छिन्नत्वमेव भ्रमत्वसम्भवेऽपि भ्रमत्वोपपादनवैयर्थ्यात् ।

त्वावगाहित्वमप्यच्छेदकमुपेयतेऽतोऽवाच्यवर्त्ममकारकबोधहेतुगवादि-
पदशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वनियमः, अतो नाभ्रान्तपुरुषस्य ततस्तादृश-
बोध इति बोध्यम् ।

माभाकरास्तु—धेनुपदस्य धानकर्मताविशिष्ट एव शक्तिर्न

पदजन्यबोधया विधयतात्यावाच्छिन्नत्वाकीञ्चिद्विद्वन्मानिच्छिन्नत्वावच्छिन्न-
त्वाभावोभयधर्मावच्छिन्नसद्वैतोपप्रकारतात्यावाच्छिन्नविशेषणताकवि-
शेष्यतात्यावाच्छिन्नसंसर्गताकगवादिपदत्वावाच्छिन्नप्रकारताकगोपदवा-
च्यत्वाद्यच्छिन्नविशेष्यताकहानाशयेन हेतुतेति, कार्यताऽवच्छेदक-
ञ्च—तादृशविशिष्टावाचकत्वज्ञानान्यवहितोत्तरगवादिपदज्ञानजन्यगोप-
दाध्यादिप्रकारकज्ञाद्वैतमतो गवादिपदानां गोपदवाच्यत्वादिवि-
शिष्टवाचकत्वधर्मजन्यतादृशज्ञाद्वयोधे न व्यभिचारः, विशिष्टशक्ति-
ज्ञानकार्यकारणभावस्तु पूर्वरीत्येव बोध्यः,

तत्रापि विशिष्टवाचकत्वज्ञानाव्यवहितोत्तरस्यानियेशान्न व्यभिचार-
इति श्येयम् ।

भ्रमत्वनियम इति । गोपदादिसद्वैतोपप्रकारतायां किञ्चिद्विद्वन्विच्छि-
न्तत्वावाच्छिन्नत्वसत्येन तदभावावगाहने भ्रमत्वमेवेति ।

शक्त्युपाधिवादिनां गुरुणा मतमुत्थापयति—माभाकरास्त्विति ।
धानकर्मताविशिष्ट एवेति । धानकर्मता च दुग्धपातकर्मता, दुग्धपातश्च
दुग्धप्रतियोगिकविभागजनकत्वे सति दुग्धप्रतियोगिकगलाघःसंयो-
गानुकूलो यो व्यापारस्तद्वपं, तत्कर्मता च तादृशविभागानुयोगि-
त्वं तदाश्रयतया गवादिकं कर्म; अतएव नां भवति स्तनं पिबतीत्या-
दिकः प्रयोगः,

अनु गवादिपदानां गोत्वादाविन धेनुपदस्य धानकर्मत्वे कुतो न
शक्तिरिति चेद् ?

न-यस्माद् यद् येन विना न भासते तद्भासकसामग्रयेव तद्भासः
यति न तु तद्भासार्थं सामग्र्यन्तरं, जातिस्तु व्यक्तं विना न भा-
सत इति जातिभासकसामग्री व्यक्तं भासयति; अतो व्यक्तिभावे न
सामग्र्यन्तरकल्पनं, धानकर्मता च व्यक्तं विनाऽपि भासतेऽनस्त-
द्विमानसानग्र्या व्यक्तिभावनसम्भवामावात्तद्विमानार्थं धानकर्मताधि-
शिष्टे शक्तिरावश्यकः,

तु गोत्वमपि विशेषणं, गोत्वस्य शक्त्युपाधित्वेन शक्तिनिपन्त्रकत्वाद् धानकर्मत्वस्य महिष्यादिसाधारणत्वेऽपि न धेनुपदात्तद्वयोप-

न च धेनुपदाद् गोत्वमकारकमस्यानुभविक्तया धानकर्ममहिष्यादिमति देशे धेनुर्नास्तीति विशेषदर्शिनां प्रयोगस्य मुरत्यतया च धेनुपदजन्ययोधे गोत्वमानमवश्यमङ्गीकरणीयं; तथा च धानकर्मत्ववद् गोत्वेऽपि शक्तेरावश्यकतयाऽशक्यस्यापि प्रकारतया शाब्दयोधे भानोपगमे द्रव्यत्वप्रमेयत्वादेरपि प्रकारतया शाब्दबुद्धौ भानापत्तिरिति वाच्यम् ?

शाब्दयोधेऽशक्यस्य गोत्वादेः प्रकारतया भाने शक्यताञ्चच्छेदकत्वस्य निवामकत्वाद्, गोत्वस्य चाशक्यत्वेऽपि शक्यतायामवच्छेदकताऽऽत्मकसम्बन्धविशेषोपगमाद् द्रव्यत्वादेवातथात्वेनातिप्रसङ्गविरहाद्,

प्रकारस्य चच्छेद स्पष्टयति—तु गोत्वमपि । विशेषणमिति । सात्विति शेषः,

ननु धेनुपदस्य यदि धानकर्मतामात्रविशिष्टे शक्तिस्तदा धानकर्मत्वेन कुतो न महिष्यादीनां धेनुपदशक्यत्वं न वा तद्वोध इति ? अत आह—गत्येति । शक्त्युपाधित्वमिति । सम्बन्धात्तरकपञ्चकिकरणस्य धर्मिताऽवच्छेदकत्वेन सत्त्वभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वमत्यर्थं, तच्च—अशक्यस्य सति शक्यताऽवच्छेदकत्वमिति तु यावत्, शक्तिनिपन्त्रकत्वात्—शक्तिसङ्गोचकत्वात्, तत्सत्ताप्रयोजकस्वसत्ताकत्वादिति तु पर्यवसितम्, तद्वेष इति । महिष्यादिधोष इत्यर्थं, तत्र गोत्वामात्रेण सत्त्वभावादिति साच ।

ननु धेनुपदजन्ययोधे गोत्वमाने महिष्यादिमद्देशे धानकर्मतात्वावच्छिन्नाधिकरणतया धेनुर्नास्तीति प्रयोगानुपपत्तिरतो गोत्वमानमावश्यकं तच्च शक्तिप्रमेयसङ्गणया धोपपादनीयमिति ? अत आह—विशेषाति मुरत्यतयति च । समाधत्ते—आदिवेष इति । निवामकत्वादिति । तथा च तत्तत्पदजन्यतत्तत्तत्प्रकारकशाब्दयोधे प्रति तत्तत्तत्समावच्छिन्नशक्यताकत्वसम्बन्धेन तत्तत्तत्समावच्छिन्नप्रकारकपदविशेष्यकज्ञानं हेतुरिति भावः ।

न च गोत्वस्य वृषभादिसाधारणस्यातिप्रसक्ततया शक्तौ ना-
वच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यम् ?

अवच्छेदकत्वस्य प्रकृतेऽतिप्रसक्तत्वानियन्तृत्वाभियतत्वे वा
पानकर्मत्वसहितस्यैव तस्यावच्छेदकत्वोपगमाद्,

अप गोत्वमेव शक्यं पानकर्मत्वमेव शक्त्युपाधिरिति वैप-
रीत्यमेव कुतो न स्याद् ?

वस्तुतो पानकर्मत्वापेक्षया लाघवेन गोत्वस्यैव शक्यत्वमुचितम्,

न च गोत्वमतिप्रसक्तं पानकर्मत्वन्तु पानकर्मव्याप्तिभेदेन पि-

नमेवं पानकर्मत्वादेः शक्यताऽनवच्छेदकत्वेन प्रकारतया तस्य
मानामुपपत्तिरिति चेद् ?

न-अपे तस्यापि शक्यताऽवच्छेदकत्वाङ्गीकारात्, प्रकृतेऽप्रतमते,
अतिप्रसक्तत्वानियन्तृत्वादिति । अथच्छेदकत्वेति शेषः, तथा चावच्छेद्यानति-
प्रसक्तत्वाभ्याप्यत्वादित्यर्थः, अतिप्रसक्तधर्मेऽप्यवच्छेदकत्वस्वीकारा-
दिति भावः । पानकर्मत्वसहितस्येति । पानकर्मत्वगोत्वयोरकस्यासम्बन्ध-
स्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति,

अधेतमते पदपदार्थयोरतिरिक्त एव सम्बन्धा शक्तिपदार्थो-
न स्वीक्षरेच्छाकृपाः, सैरीक्षरानङ्गीकारेणासम्भवात् । तत्प्रतियोगित्वं-
शक्यत्वं वाच्यं; प्रकारान्तरस्य दुर्त्यक्षरत्वात्, तच्च पानकर्मतावतापि
पानकर्मत्वेऽपि स्वीकार्यम्; अन्यथा तस्य शक्यत्वानुपपत्तेः, एवञ्च
पानकर्मत्वसहितं गोत्वं तान्यूनवृत्त्येव तत्र कुतस्तदवच्छेदकायस-
म्भव इति चेद् ?

न-तादृशसम्बन्धप्रतियोगित्वमेकं व्यक्तिनिष्ठम्; अपरञ्च पानकर्म-
त्ववृत्तिः, अतो व्यक्तिवृत्तिप्रतियोगित्वान्गूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्य तत्र
संभवाद्,

एवञ्च शक्तिप्रतियोगित्वे सति शक्तिप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वं वि-
शेषणविषयं शक्यत्वं बोध्यं; तादृशसम्बन्धप्रतियोगिताऽवच्छेदक-
त्वं विशेषणनिष्ठं शक्यत्वमिति के चिद्,

विशेषणविधया शक्यत्वमेवेतरपदार्थान्वयप्रयोजकम्, अतो न
पानकर्मत्वादावितरान्वय इत्यलं विस्तरेण ।

शङ्कते-अपेति । शक्यं शक्तिप्रतियोगित्वे सति तदवच्छेदकम्,
गोत्वमेवेति । गोत्वे निरवच्छिन्नशक्यत्वं चक्षुमर्हत्त्वतो लाघवमिति

न्यामिति गोनिष्ठं तदनतिप्रसक्तमिति न वैपरीत्यमिति वाच्यम् ?

तस्यातिप्रसक्तत्वेऽपि शक्यत्वोपगमे क्षतिविरहाद् वृषभादिवो-
धस्य शक्यतुपाधिधानकर्मत्वस्यापि प्रकारतया वारणाद् ,

न च गोत्वस्य शक्यत्वे जातिशक्त्यैव व्यक्तिमानसम्भवेनान्य-
लभ्यतया गवादिपदव्यञ्जितिशक्यच्छेदप्रसङ्गः; तथा च धानकर्मत्वस्य
शक्यताऽवच्छेदकत्वानुपपत्त्या वृषभादिवोधो दुर्वार एवेति वाच्यम् ?

एतदनुरोधेनापि व्यक्तौ शक्तिस्वीकारसम्भवादिति चेद् ?

भाषा : । जातिशक्त्येवेति । प्रमाकरमते यद् येन विना न भासते तद्भास-
कस्यैव तद्भासकत्वं तद्भासकान्तरकल्पने प्रयोजनविरहो गौरवश्चेति,
तथा च जातिव्यक्तिं विना न भासत इति जातिभासकसामग्र्या एव
व्यक्तिभासकत्वाद् , धानकर्मत्वस्य तु शोभ्युपापारप्रयोज्यदुग्धविभा-
गरूपस्य जातिभिन्नतया व्यक्तिमानं विनाऽपि भावान्न तद्भासकस्य
व्यक्तिभासकत्वमिति भाषा ,

अथ जातिव्यक्तिं विना नेत्यस्य व्यक्त्यविषयकज्ञानाविषयत्वं प-
र्यवसितं वाच्यं; तच्च न सम्भवति, यद्वा गोत्वादिना गव्यादेः प्राय-
क्षादिकं तत्र; गोत्व नित्यमित्यत्र ज्ञानं च; व्यक्तिमानं विनाऽपि गोत्वा-
देर्भावादिति चेद् ?

न—व्यक्तिविषयत्वानिरूपितं यत् संसर्गिकविषयत्वं तदनि-
रूपितविषयत्वशून्यत्वं व्यक्तिं विनेत्यादेः पर्यवसन्नार्थत्वाद् , अन्य-
थास्यात्यन्तकीकृतां तेषां मते गोत्वादिना गव्यादेर्ज्ञाने गोत्वादेर्वैशि-
ष्ट्यमानेन तत्सम्भवाद् , गोत्व नित्यमित्यादावपि गवेतरावृत्तिव-
रूपगोत्वत्वादेर्भावेन तत्र गवादेर्भावाच्चेति,

यस्तु तस्तु व्यक्तिविषयत्वानिरूपितशब्दविषयताशून्यत्वं तादृश
प्रकारताशून्यत्वं वा तत्पर्यवसितार्थो वाच्यः; अतो न पूर्वोक्तदोषः,

एतेन गोत्वेन गवयज्ञानोत्तर गोत्वेन गवय जानामीत्यनुव्यवसा-
यादौ गवादेरभावेऽपि न क्षतिर्लाघवश्चेति, धानकर्मत्वं पश्येत्यादौ
गवादिव्यक्तिमानं विनाऽपि तद्भावाच्च धानकर्मत्वभासकसामग्र्या
व्यक्तिभासकत्वमिति निगम्यः,

गोत्वकर्मत्वं शोकर्मत्वं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानसहकृतश-
ब्दसामग्रयेय व्यक्ति भासयतीति के चिद् ,

शक्यताऽवच्छेदकत्वानुपपत्त्येति । धानकर्मत्वे गोत्वनिष्ठशक्यत्वसामा

न-यद्वर्षविशिष्टे शक्तिस्तद्धर्माथयस्य यावत्तः शक्यत्वनियमेन गोत्वस्य शक्यत्वे ह्यपभादेरपि तथात्वापत्तेः, धानकर्मताविशिष्टाया गोः शक्यत्वे च गोनिष्ठधानकर्मतान्यक्तीनामेव विशेषणतया; तासाञ्च महिष्यादिन्याहृततया महिष्यादेश्च शक्यताऽऽपचिविरहादिति वदन्ति,

तन्मते यद्यपि शक्तिज्ञानाधुनिकसङ्केतज्ञानयोः कारणताभेदेन गौरवं न बाधकं; भृगवद्विद्वेषिणां भीमांसकानां शक्तेः सङ्केतानात्मकतया तयोरेककारणतायाः कथमप्यसम्भवाद्; तथाऽपि गोनिष्ठधानकर्मताव्यक्तीनामनतिमसक्तानुगतत्वरूपाभावाच्च शक्यत्वसम्भवः,

न च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गोत्वमेव धानकर्मत्वसहित-
धानकर्मत्वविशेषाणामनुगमकमिति वाच्यम् ?

नाधिकरण्यदामात्रेण तदसम्भवादिरवश्यम्, तदनुरोधेनापीत्यत्रापि-
शङ्को व्यक्ताविरयनन्तरं योजनीयं; तेन व्यक्तावपीति लाभः । यावत्-
इति । अन्यथा पश्याद्विषयं लोमवति शक्यमिति निश्चयेऽभ्येव पशुप-
दशक्यो न येति संशयापत्तेरिति भावः । येनिष्ठेति । धानकर्मता-
नामाभयभेदेन भिन्नत्वादिति भावः ।

प्रमाकरमते गोत्वस्य धेनुपदाशक्यत्वे धानकर्मताविशिष्टगोत्वो-
पलक्षिते शक्ते धेनुपदमित्याकारकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वं वाच्यम्; एष
श्च धेनुपदाद् धानकर्म गौर्वाद्येत्याकारकाधुनिकसङ्केतज्ञानस्यापि
शाब्दबोधजनकतया पृथकारणत्वं वक्तव्यम्,

व्यापमते तु तादृशज्ञानस्य शक्तिज्ञानात्मकतया न पृथक् कारण-
त्वम्; अतस्तन्मते गौरवं भवति, तादृशगौरवस्य तन्मते सार्वत्रिकतया
गत्यन्तराविरहेण स्वीकृततया तद्व्येन तन्मतदुपपन्नं सन्दर्भविच्छेदमि-
त्याह—ऊनते रूपेति । तादृशत्वसम्भवात्, विशेषणविधया शक्यत्व-
मित्यर्थः, तथा च नानाव्यक्तीनामेकशक्यत्वव्यवस्थाननुगतानतिम-
सक्तत्वमेव विनाऽसम्भवमुक्तिकम्; अन्यथा धेनुपदादेरनन्तगवादिष्य-
क्षिप्रेकशक्तिरूपेण शक्यताऽवच्छेदकं विनाऽपि कुतो न स्यादिति
भावः ।

तान्यधिकार्येति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धानकर्मत्वे यत्समानं-
सदिति दोषः, केनोक्तम् । यद्विद्यसहितं महानसीपत्वं महानसीपय-
ईनामनुगमकमित्येवार्थः । अनुगमकमिति । अनुगतव्यवहारनियामकं,

अशक्येन शक्यानुगमे सर्वत्र विशेषणशक्त्युच्छेदप्रसङ्गाद्,
अतिप्रसक्तेनापि धानकर्मतात्वेन विशिष्टे धानकर्मताविशेषे शक्ति-
ग्रहोपगममे लाघवाद् गोत्वविशिष्टे गोविशेष एव शक्तिरानकर्म-
त्वमेव शक्त्युपाविरित्येवोचितमननुगतेन तत्तद्धानकर्मतात्वेन श-
क्तिग्रहोपगमे चापूर्वव्यक्त्यलाभप्रसङ्ग इत्यनुपपत्तिश्चिन्त्या ।

यथा नानाधर्मविशिष्टैरुपनिषत्वाचकात् पदात् शक्तिप्रमातो-
नैकधर्म परित्यज्य धर्मो प्रतीयते तथा चन्द्रत्वसूर्यत्वादिनानाधर्म-
विशिष्टनानाधर्मिवाचकपुष्पवन्तादिपदाच्चन्द्रत्वादिकं परित्यज्य न
सूर्यत्वादिप्रकारको बोधः,

अथान हरिपदादिशक्तिज्ञानादिवद् दिवाकरः पुष्पवन्तपदवाच्य-
इत्याकारकशक्तिज्ञानात् केवलसूर्यत्वप्रकारको बोधो दुर्वारः ?

तथा च तादृशधर्मैर्नैवानुगतशक्यता सिध्येदिरपयं, अथ वा धान-
कर्मताविशेषवृत्तेकशक्यतासम्प्रयोजकस्वसत्ताकमिति वाऽयं ।
लपकदिति । धानकर्मत्वापेक्षेत्यर्थः, शक्त्युपाविरिति । अशक्यत्वे
सति शक्यताऽवच्छेदकः ; तद्धानजन्यनिवृत्तशाब्दयाप्रकारो वेत्यर्थः ।
अतर्हेति । आशब्दोच्ये पूर्वाननुभूतव्यक्त्यविषयकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
अयम्भाषः—तत्तद्धानकर्मताव्यक्ती शक्तिस्वीकारे व्यग्रहारेण यद्य-
द्धानकर्मताव्यक्ती शक्तिर्गृहीता, अतः तत्र धेनुपदघटितवाक्यात् त-
त्तद्धानकर्मत्वव्यक्तेरेव स्मरणेन योग्यताविरहात् आशब्दोच्ये भा-
नाधर्मप्र इति ।

पुष्पवन्तादिपदानां शक्त्या चन्द्रत्वसूर्यत्वादिप्रत्येकधर्मैर्न निव-
ृत्यचन्द्रसूर्याद्युभयप्राधक्यस्यानुभव दृष्टान्तेन द्रव्यवृत्तिरिति—यथा नानेति ।

पददिति । तु आत्मिप्रत्ययसुखरयोरमयवानकर्मत्वगोत्वोमयादिवि-
शिष्टप्राधक्यस्वार्थिन्वादिपदादित्यर्थः । पुष्पवन्तादिपदादिति । आदिपदाद्
दम्पतिपिप्रादिपदपरिग्रहः,

चन्द्रत्वसूर्यत्वयोः प्रत्येकधर्मैर्न वाच्यत्वे पुष्पवन्तपद सूर्य-
शक्तमित्याकारादिवाच्यत्वाप्रदस्यापि प्रमात्वेनाभ्रान्तस्यापि तादृश

न च पुष्पवन्तपदशक्तिज्ञानेन मूर्त्यत्वादिप्रकारकशाब्दबोधजनने चन्द्रत्यादिप्रकारकशक्तिज्ञानस्यापि सहकारितोपगमाच्चातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ?

तस्य हर्ष्यादिपदवचनानार्थत्वग्रहदशायां भ्रान्तस्य केवलमूर्त्यत्वादिप्रकारकबोधस्याप्युत्पत्तेः,

एवं तत्पदस्य हर्ष्यादिपदवचनानाधर्मावच्छिन्नवाचकतया नानार्थत्वमसङ्गो दुर्बारः,

न चार्थद्वये तस्यैकस्यैव शक्ये रूपगमाच्च नानार्थताऽऽपत्तिः;
नानाशक्तिमत एव नानार्थत्वोपगमादिति वाच्यम् ?

ज्ञानाद् हर्ष्यादिपदजन्यः केवलविष्णवादेर्योष इव शुद्धसूर्यादिषोषो-
दुर्बारः कारणविरहादुद्योगादित्याशङ्कते—अवेति । कारणामात्रं स-
म्पाद्यन् काट्योत्पत्तिवारणमाशङ्कते—न चेत्वादि । सहकारितोपगमा-
दिति । पुष्पवन्तपदशक्तिमदज्ञस्य मूर्त्यत्त्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति पुष्प-
वन्तपदं चाम्ब्रत्वावच्छिन्ने शक्तमिति ज्ञानस्य पुष्पवन्तपदशक्तिज्ञान-
जन्यचाम्ब्रत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दं प्रति पुष्पवन्तपदं मूर्त्यं शक्तमिति
ज्ञानस्य च कलानुरोधेन कारणत्वकल्पनादित्यर्थः । नानार्थताग्रहदशाया-
मिति । मूर्त्योपायावच्छिन्ने चन्द्रत्यायावच्छिन्ने च पुष्पवाचकताग्रहदशा-
यामित्यर्थः,

वस्तोषेति । तथा च तदानीं चाम्ब्रत्त्वप्रकारकशक्तिज्ञानादेरसत्येन
व्यभिचारात् तादृशज्ञानस्य सहकारिताया वस्तुमशक्यतायादि-
ति भावः ।

तादृशज्ञानान्तर्यताग्रहस्योक्तसहकारितायामुत्प्रेजकत्वोपगमेन इय-
मिचारवारणसम्भवाद्वाह—एवेति । नानाधर्मावच्छिन्नेति । एकधर्मवि-
रोधणताऽनापन्नानाधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः, तेन स्वर्गादिपदानां न तदा-
पत्तिः, नानार्थताऽऽपत्तिः नानार्थताग्रहदशायां व्यवहर्त्यताऽऽपत्तिः, व्यु-
त्पन्नानां पुष्पवन्तशब्दो नानार्थ इति व्यवहाराभावादित्यापत्तेरप्योपा-
दिति भावः ।

यत्तु नानार्थतेत्यस्य नानाशक्यताऽवच्छेदकतात्वेत्यर्थ इति;

तत्तुच्छं—तादृशार्थस्वेष्टत्वेनापत्तेरप्योपाद्, नानाधर्मावच्छिन्नप्रश-
व-

शक्यताऽवच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्यावश्यकत्वादवच्छेदकभेदस्यावच्छेदकभेदनियतत्वाद्, अन्यथा ह्यर्थादिपदेष्वपि शक्त्यैक्यापत्तेः,

अत्र शक्त्याऽप्यपदपदार्थसम्बन्धान्तरवादिमीमांसकानुयायिनः—
यथा धानकर्मत्वगोत्वादिरूपशक्यताऽवच्छेदकभेदेऽपि धेन्वादिपदानां

कतयेतिहेत्वमिधानस्यासङ्ग्यापत्तेश्च । शक्यताऽवच्छेदकभेदेनेति । अत्रावच्छेदकं च निरवच्छिन्नं सदाश्रयश्च विशेषणविशेष्यताऽवच्छेदकादिभाषानापन्नो ग्राह्यः, तेन पश्वादिपदानां शक्यताऽवच्छेदकस्य लोभाद् स्वर्गादिपदानां शक्यताऽवच्छेदकस्य तु खासस्मिन्नत्वसुखत्वादेर्भेदेऽपि न क्षतिः,

अवच्छेदकपदस्यावच्छेदकतापरत्वेन लोभादौ तु खासस्मिन्नत्वसुखत्वादौ चावच्छेदकताया अप्येन न क्षतिरित्यप्याहुः ।

अवच्छेदकभेदनियतत्वादिति । अथ तादृशभेदनियतत्वं न तादृशभेदप्रयोज्यत्वं, भेदस्य नित्यत्वेन तदसम्भवाद्, नापि तादृशभेदव्याप्यत्वतद्, अवच्छेदकमदाभावव्यवच्छेदकऽवच्छेदकभेदस्य सत्त्वेन तद्विरहाद्, नापि तादृशभेदमावयवजिघ्रानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशभेदमावयवपक्षमदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वसद्वित्यपि सम्भवं, तथा सति ह्यर्थादिपदानामपि विष्णुर्तिहादिप्रकशकित्वेऽपि तादृशव्याप्यत्वसम्भवेन तस्य शक्तिमदासाधकतयाऽकिञ्चित्करत्यापत्तेरतो दुर्ध्वचतदिति चद् ?

न-यतो नियतं च व्याप्यत्वमेव, तच्चावच्छेदकमदाभावव्यापकभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वम्, अत्राभावश्च स्वप्रतियोगिनिरूपितावच्छेदकतावज्जिघ्रानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक, मदाभावव्यवच्छेदकप्रतियोगिमिघ्रानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यः, स्वम् = अवच्छेदकभेदः, अतो न ह्यर्थादिपदस्य नानाशक्यताऽवच्छेदकस्यैकशक्यताऽवच्छेदकत्वसम्भवं, न चाऽवच्छेदकभेदे व्याप्यत्वहानिरिति, एतच्च यो यदवच्छेदकं स तद्भव्याप्यमदप्रतियोगीति व्याप्तौ ता पश्यमिति,

ननु धेन्वादिपदानां शक्यताऽवच्छेदकभेदेऽपि न शक्तिभेद इति तादृशव्याप्तौ व्यभिचार इति चद् ?

न—गोत्वविशिष्टधानकर्मत्वादौ शक्यताऽवच्छेदकत्वकल्पनात् प्रत्यक्षविशरणेन धर्तुमशक्यत्वाच्चेति माय ।

न शक्तिभेदः; अवच्छेदकतायां व्यासज्यवृत्तित्वात्, तथा प्रकृते चन्द्रत्वसूर्यत्वयोर्व्यासज्यवृत्तिशक्यताऽवच्छेदकतास्वीकाराच्च शक्तिभेदः; न वैकं परित्यज्यान्यमतीतिः, केवलसूर्यत्वादिप्रकारकबोधे केवलतद्गर्भनिष्ठशक्यताऽवच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वा-

नवास्तु-अवच्छेदकभेदसमसंख्यकावच्छेदभेदकन्यादिति नियत-
त्वादित्यन्तस्यार्थ इति आहुः ।

व्यासज्यवृत्तित्वादिति । एकपर्याप्तिसम्यग्बोधेनोभयादिवृत्तित्वादित्य-
र्थः । न शक्तिभेद इति । तथा च शक्यताऽवच्छेदकताभेदस्य शक्तिभेद-
नियामकत्वादिति हृदयम् ।

परित्यज्य=अविषयीकृत्य ।

ननु न वैकं परित्यज्यान्यमतीतिरिति न युक्तं ? पुष्पवन्तपद्-
शक्यताऽवच्छेदकत्वस्य सूर्यत्वचन्द्रत्वोभयपर्याप्तत्वेन सूर्यत्वेऽपि
पर्याप्तत्वमस्ति । पुष्पवन्तपदं सूर्यत्वपर्याप्तत्वावच्छेदकताकशक्यताकमि-
त्यादिशक्तिप्रमातः सूर्यादिपदादिषु केवलसूर्यादिवोधस्य तुल्यत्वात्वा-
दिति ? अत आहु-केवलेषादि ।

एतत्प्रकारतायाः कार्यताऽवच्छेदकत्वाभावसूचनाय प्रथमकेव-
लपदमिति केचित् ,

तत्र सूर्यत्व-सूर्यत्वपर्याप्तप्रकारताकशाब्दं प्रति सूर्यत्वमात्रपर्याप्त-
त्वावच्छेदकताकशक्यताकं पदमिति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे; यद्वा पुष्पवन्त-
पदं चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताकशक्तिमदित्यादिज्ञानाच्च-
न्द्रसूर्योभयविषयकशाब्दबोधो जायते; तत्र सूर्यत्वमात्रपर्याप्तावच्छे-
दकताकशक्तिज्ञानस्यासत्त्वेन तादृशशाब्दस्य कार्यताऽवच्छेदकान्त-
त्वेन च व्यभिचारापत्तेः,

यदि तु केवलत्वेन सूर्यत्वमिष्टनिष्ठप्रकारताशून्यत्वे सति सूर्य-
त्वनिष्ठप्रकारताकशाब्दं प्रति सूर्यत्वमात्रपर्याप्तावच्छेदकताकशक्ति-
ज्ञानत्वेन हेतुत्वं कल्प्यते; तदाऽपि सूर्यपदं सूर्यत्वमात्रपर्याप्तावच्छेद-
कताकशक्यताकं; चन्द्रपदञ्च चन्द्रत्वमात्रपर्याप्तावच्छेदकताकशक्य-
ताकमित्यादिज्ञानात् सूर्याचन्द्रमसावित्यादियाक्याश्चन्द्रसूर्योभ-
यविषयकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति,

अत्र वदन्ति-सूर्यत्वनिष्ठप्रकारतामेवं यत् प्रकारताविशिष्टप्रका-
रत्वं तच्छून्यत्वे सति सूर्यत्वनिष्ठप्रकारताशाब्दिशब्दं प्रति सूर्य-

त, चन्द्रसूर्यत्वोभयांशे शक्यताञ्चछेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य
चोभयप्रकारकबुद्धित्वं कार्य्यताञ्चछेदकम् ; अतस्तादृशशक्तिज्ञानाच-

त्वमात्रपर्याप्ताञ्चछेदकताकशक्यताकसूर्यादिपदज्ञानस्य हेतुत्वम्, प्र-
कारतावैशिष्ट्यञ्च—स्वभिन्नत्वस्वप्रयोजकशक्तिज्ञानप्रयोज्यायोभयसम्ब-
न्धेन, एवं प्रकारत्वं, पदान्तरशक्तिज्ञानप्रयोज्यचन्द्रत्यादिप्रकारताया-
स्वप्रयोजकशक्तिज्ञानप्रयोज्यायामाभावात्तद्वद्, एवमन्यथाप्युक्तम् ।

केचित्तु—हेतुत्वादिति पञ्चम्यन्तान्तरस्य; अत इति पञ्चम्यन्तस्य च
द्वयोर्न सूर्यस्यावच्छिन्नाभ्ययोधप्रसङ्ग इत्यनेनान्वयः, ज्ञानस्य चे-
त्यप्रत्यक्षकारकत्वात् इत्यन्तरं योजनया तत् स्वप्रयोजनीयं, पञ्च-
म्यन्तास्तस्य प्रथमस्योपादानात् पुष्पवन्तपदस्य तादृशशक्तिप्रमेण
चन्द्राद्यनुपस्थितिकालेऽपि केवलसूर्यस्याभ्ययोधानुभवाभावाद्ययोध-
प्रसङ्गेत्यस्यासम्भवयुक्तिकात्तद्वद्वानिरास इत्याहुः ।

यत्तु हेतुत्वादित्यन्तरं नाम्नाम्तानां पुष्पवन्तपदशक्तिप्रमातः के-
वलसूर्यत्वप्रकारेण बोध इति पूरणसम्बलितत्वावधानम्,

तद्वत्त्व-उक्तप्रकारेणान्वयसम्भवे पूरणेन व्याख्यानस्यान्याय्यत्वात् ।

वभयप्रकारकबुद्धिर्नामिति । चन्द्रत्वप्रकारत्वे सति सूर्यत्वप्रकारत्व-
शाब्दत्वमित्यर्थः ।

ननु पुष्पवन्तपदादिव घटादिपदादपि शक्तिप्रमेण लक्षणया वा
चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकारकशाब्दोदयाद् स्वभिचारवारणाय तत्तापद-
शक्तादिज्ञानाभ्यवहितोत्तरत्वस्य कार्य्यताञ्चछेदककोटावबोधं निये-
शनीयात्वेन तादृशप्रकारकावादेः कार्य्यताञ्चछेदककोटी कुतः प्रवेश-
इति चेद् ?

मैत्र—मीमांसकमते तत्तच्छब्दजन्यबोधे तत्तच्छब्दस्यापि भावा-
ङ्गीकारेण तत्तच्छब्दविषयकतादृशशाब्दबोधे प्रति तत्तच्छब्दशक्तिज्ञा-
नस्य हेतुतया व्यभिचारवारणसम्भवात् ; लक्षणाग्रहस्याहेतुत्वाच्च,

अथ वा यन्नादौ केवलसूर्यत्वावच्छिन्ने पुष्पवन्तपदस्य शक्ति-
प्रमः चन्द्रत्यावच्छिन्नपदार्थान्तरस्य बाधनिवृत्त्यात्मकः ; ततः पुष्पव-
न्तपदं चन्द्रसूर्योभयशकमिति शक्तिग्रहः अन्धे पदार्थान्तरसम्बन्धा-
भाषणान्न स्रम इति वाक्यविषयकस्मरणात्मकः ; ततः चन्द्रेयोग्यताज्ञान-
विरहेण केवलसूर्यस्य शाब्दबोधो योग्यताग्रहात्मकः ; ततः चन्द्रसूर्यो-
भयस्य बोधः, तत्क्षणे केवलसूर्यस्यापि बोधप्रसङ्गः ; तादृशादस्यो-
भयशक्तिग्रहस्याभ्यवहितोत्तरत्ववत्त्वेन कार्य्यताञ्चछेदकाकान्तत्वाद्,

भूत्वाद्यवच्छिन्नान्वयवोधोपपत्तिकयोग्यताज्ञानाद्यसत्त्वे न सूर्यत्वा-
द्यवच्छिन्नान्वयवोधमसङ्गः,

नानाऽर्थपदाच्च प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्यापि प्रतीत्या तत्र प्रत्ये-
कमेवावच्छेदकतापर्याप्तैरवर्योपगन्तव्यतया शक्यताऽवच्छेदकताभे-
देन शक्तिभेदः,

अथावच्छेदकताग्राहकमानेन धर्म्मिनिष्ठकविशेष्यतानिरूपितवि-
शेषणताऽऽपन्नेष्वेव नानाधर्म्मेष्ववच्छेदकत्वपर्याप्तिर्गृह्यतेऽतो महान-
सीयो नास्ति बहिर्नास्तीत्याकारकं महानसीयत्वबहिर्हत्वादिपुरस्का-
रेण पृथक् पृथक् यतियोगिविषयकं ज्ञानं महानसीयत्वबहिर्हत्वा-

योग्यताज्ञानाधारमकापादकसत्त्वाच्च, चन्द्रत्वप्रकारत्वस्य सूर्यत्व-
प्रकारत्वस्य च कार्यताऽवच्छेदकत्वे च केवलसूर्यत्वप्रकारकबोधस्य
पुष्पवन्तपदशक्तिप्रहकार्यताऽवच्छेदकत्वव्यवमेवातो नार्पितरिति,
अत इति । तादृशधर्म्मस्व पुष्पवन्तपदशक्तिज्ञानकार्यताऽवच्छेद-
कतापर्याप्यधिकरणत्वादित्यर्थः । न सूर्यत्वावच्छिन्नत्वव्यवमेवप्रसङ्ग इति ।
पुष्पवन्तावुष्णकिरणाविति वाक्याच्चन्द्र उष्णकिरणाभाववानिति या-
धनिष्पकाले सूर्ये उष्णकिरण इति बोधो न भवतीत्यर्थः, शुद्ध-
सूर्यावप्रकारकशाब्दत्वस्य तादृशशक्तिज्ञानकार्यताऽवच्छेदकाविर-
हादिति भावः । नानाऽर्थपदात्सूर्योविपश्चत्, प्रत्येकमित्यस्य सत्-
व्यवस्थस्य विष्णुत्वसूर्यत्वाद्येकैकस्मिन्निमित्तार्थः ।

ननु महानसीयत्वबहिर्हत्वादिधर्म्मद्वयादिष्वेकप्रतियोगिताऽवच्छे-
दकत्वं विना महानसीयबहिर्हत्वादिप्रतीतिः प्रत्येकमाधाधगादिप्र-
तीतितो वैलक्षण्यं नोपपद्यते; अतो महानसीयत्वबहिर्हत्वादिधर्म्मद्वया-
दिष्वेकावच्छेदकत्वं सिध्यति; पुष्पवन्तपदशक्यताऽवच्छेदकत्वाधगा-
हिनी विलक्षणा प्रतीतिर्नास्त्यतः चन्द्रत्वसूर्यत्वधर्म्मद्वयादिष्वेकाध-
वच्छेदकत्वं कुतः सिध्यद् ? इत्याशङ्कते—अथेत्यादि ।

अवच्छेदकताग्राहयेति । अवच्छेदकतासाधकप्रत्यक्षादिनेत्यर्थः ।
धर्म्मिनिष्ठविशेष्यतेति । तथा च बहिर्मति पश्यते बहिर्न्ये च महा-
नसे महानसीयबहिर्नास्तीति प्रतीतिर्जायते किन्तु महानसीयो नास्ति
बहिर्नास्तीति प्रतीतिस्तु न जायते; अत एतत्तत्समूहालम्बनप्रती-
तितः पूर्वप्रतीतौ बहिर्निष्ठकविशेष्यतानिरूपितः प्रकारतारूपो वि-
शेषः स्वीकार्य इति बहिर्निष्ठकप्रतियोगिताऽवच्छेदकतापर्याप्यधिक-

दिपर्याप्तप्रतियोगिताञ्चैदक्षताकं विशेषाभावं नावगाहते; अपि तु युद्धवद्वित्वावच्छिन्नाभावादिकमेवेति कथं दिवाकरनिशाकरशक्तं पुष्पवन्तपदमित्यादिशक्तिग्रहे चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयस्मिन् शस्यताञ्चैदक्षत्वपर्याप्तिमानं; तत्र धम्मिणोऽयन्द्रसूर्ययोर्भेदेन तन्निष्ठविशेष्यताया ऐक्यासम्भवादिति चेद् ?

न-यतो यत्रावच्छेदकीभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मान्तरधर्मिताञ्चैदक्षतया धर्मद्वयादेर्मनं; तत्र विभिन्नधर्मविशेषणताऽप्यत्रैवपि तावद्धर्मैक्यावच्छेद्यनिरूपितावच्छेदकतापर्याप्तिः प्रतीयते,

कथमन्यथा घटपटौ न स्त इत्याकारकोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रती-
तौ घटपटादिरूपप्रतियोगिविषयताया भेदेऽप्यभावविषयताया ऐक्येन
समूहालम्बनविरक्षणायामुभयत्वादयमित्याञ्चैदक्षतया भासमा-
नघटत्वादेषु तादृशाभावप्रतियोगिताञ्चैदक्षत्वपर्याप्तिमानम् ?

एवञ्च दिवाकरनिशाकरयोः शक्तमेतत्पदमित्याकारकग्रहे श-
क्तिविषयताया ऐक्येन समूहालम्बनविरक्षण उभयत्वधर्मिताञ्चैद-

क्षणस्य महामसीयत्ववद्वित्वोभयसिद्धिस्तत्रैव, अन्यथा बहुमति एवं
तादौ तादृशप्रतीतिर्न स्यादिति भावः ।

दिवाकरनिशाकरशक्त्यामयादि । अथस्माच्च — अनेकधर्मिणोऽनेकाविशे-
षणकतया भावेन तादृशशक्तिज्ञानस्य समूहालम्बनतयाऽनुभूय-
मानत्वेन नैकशक्तिविषयकत्वसम्भवः, दृष्टान्तान्तरेणोभयत्वभानाङ्गी-
कारेण च समूहालम्बनज्ञानात् तस्य विरक्षणत्वस्थापनेनोत्तरय-
ति—यतो यत्रयादेना । अवच्छेदकीभूतयति । प्रतियोगित्वादिसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रकारताञ्चैदक्षकीभूतत्वार्थं तादृशशक्तिज्ञानएकविशेष्यताक-
त्वस्वीकारे थाद्यकमाह—घटपटौ न स्त इति । तादृशप्रतीतानुभ-
यत्वादिप्यासज्यवृत्तिधर्मं पर द्वयोरेकमित्यादिरित्या घटत्वाव-
च्छिन्ने पटत्वावच्छिन्न च भासमान सन् तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताऽवच्छेदकतया भासतेऽनस्तादृशप्रतीतिः प्रत्येकधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकामावतो विरक्षणोभयाभावावगाहिनी घटत्वादिप्रत्येकध-
र्मावच्छिन्नप्रकारतानिश्चयेन न बाध्यते, तस्माच्च घटत्वपटत्वोभय-
त्वादिप्रतियोगितादियमप्यर्थसैकावच्छेदकतानिरूपितैकप्रतियोगितासिद्धि-

दकताऽऽपन्नचन्द्रत्वसूर्यत्वयोरेकशक्यताऽनच्छेदकत्वपर्याप्तिभानमवि-
रुद्धमिति न दोषः

न चैवमुभयमावप्रतियोगिकायामुभयत्वस्येव प्रकृतउभयत्वस्या-
प्यनच्छेदकस्रोष्टिप्रवेशप्रसङ्ग इति वाच्यम् ?

अभावबुद्धौ प्रतियोग्यंश उपलक्षणस्याप्रकारत्वनियमादुभय-
त्वस्य प्रतियोगिताऽनच्छेदकत्वग्रौह्यात् ,

शक्तिप्रदे च शक्यांश उपलक्षणस्योभयत्वस्य प्रकारत्वोपगमे-
न तस्य शक्यताऽनवच्छेदकत्वाद् ,

अस्तु वा प्रकृत उभयत्वसहितमेव चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयं शक्य-
ताऽनच्छेदकं; द्वावित्यनेव पुष्पवन्तावित्यत्रापि प्रकृतिविभक्तिभ्यामु-

रिति भावः ।

एतच्च प्रात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण, तादृशशब्दे तु घटपटोभयत्वा-
वच्छिन्ने वृत्तित्वाभावः प्रतीयते, अन्यथा स्त इत्यत्र द्विवचनानुपपत्तेः,
आख्यातार्थविशेषबोधकपदस्यैव तत्प्रमाणवचनकत्वनियमादिति शा-
स्त्राभिप्रायेणाप्येतरसम्भवाच्च ।

उपलक्षणत्वेति । अमाद्यप्रतियोगिताऽनच्छेदकताऽनापन्नस्येत्यर्थः,
अन्यथा महानसीयवद्विर्भासित विशिष्टसत्ता नास्त्येत्यादिप्रतीतेरपि घ-
न्तादितामान्यामावबन्नाहिताऽऽपत्तेरिति भावः ।

उपलक्षणस्य=शक्यताऽनवच्छेदकत्वानियतशक्तिनिष्ठविशेष्यताकप्र-
कारताऽऽभयस्य, शक्यताऽनवच्छेदकत्वादिति । तद्वत्तद्वैपदानां शक्तिस्थ-
त्वादित्येति भावः ।

ननुमयत्वस्य शक्यांश उपलक्षणतया मतोपगमेन शक्तैरेक-
कल्पना यदि स्यात् तदा धेन्वादिपदानामपि गोत्ववानकर्मत्वादेरप्यु-
पलक्षणतया गयादिनानाङ्गप्रतिषु शक्तैरेक्यं स्यात् ; स्याच्च गोत्वप्रा-
नकर्मत्वाद् शक्यताऽनवच्छेदकत्ववैपर्ययमिति ? मत आह-अस्तु चेति ।

उभयत्ववृत्तिरिति । तथा उभयत्वचन्द्रत्वसूर्यत्वैवतव्यवस्थेयमेव पुष्प-
वन्तपदशक्यताऽनच्छेदकमित्यर्थः

ननुमयत्वस्यापि शक्यताऽनवच्छेदकत्वे पुष्पवन्तपदेनैवोभयत्वा-
वच्छिन्नोपस्थापनात् पुष्पवन्तावित्यत्र द्विवचनोपस्थाप्योभयत्वस्य त-
त्रानवयप्रसङ्गे विराडाहत्वादिति ? अत आह-प्रतियोगेति ।

पस्यापितस्य सकृदेव भानं; विरुद्धयोरेकावच्छेदकत्वपर्याप्तिरपि
घटत्वपटत्वाद्योरुभयाभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिवद् प्रकृते
न विरुध्यते,

न च घटपटौ न स्त इत्यत्रोभयत्वं एव प्रतियोगिताऽवच्छेद-
कत्वं भासते न तु घटत्वपटत्वादाविति वाच्यम् ?

केवलमेवमस्य तादृशभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाः पर्याप्तिं
यत्किञ्चिदुभययति तादृशभावप्रतीत्यनुपपत्तेः,

न च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटत्वपटत्वरूपावच्छेदकत्वा-
वच्छेदकधर्मैश्च व्यावृत्तोभयत्वविशेषस्यैव तत्रावच्छेदकत्वं प्रतीयत-
इति वाच्यम् ?

सकृदेव भानमिति । न तत्र द्विवचनोपस्थाप्यद्वित्वावयव, अन्वयबो-
धानुत्पत्तेस्तत्रेष्टत्वादिति भावः ।

प्रतियोगिताऽवच्छेदकतापर्याप्त्यदिति । तथा च परस्पर विरुद्धेऽपि घट-
त्वपटत्वादिधर्मिताऽवच्छेदकत्व प्रतीतिबलात् स्वीकरणीयम् ,

स्वीकार्यञ्चोभयत्वादिसहितविरुद्धघटत्वपटत्वादावैकप्रतियोगिता
ऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणम्, अन्यथा तादृशप्रतीतिर्विद्वद्भावात्
विषयव्यतिरिक्तपत्तिरस्यादिति भावः ।

ननु यदि घटपटौ न स्त इति दृष्टान्तप्रतीतिः घटत्वपटत्वोभयत्वे-
तत्त्रितयपर्याप्तैकावच्छेदकताकप्रतियोगित्व भासते तदा पुण्यवन्तपद्
चन्द्रसूर्याभयशक्तिमिति प्रतीत्याऽपि चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयत्वेतत्त्रितयध-
र्मपर्याप्तैकावच्छेदकताकशक्तिरिति सिध्येत्तथैव न ? इत्याशङ्कते—न ज्ञेयादि ।

केवलमेवमिति । उभयत्वत्वोभयत्वमात्र इत्यर्थः, यत्किञ्चिदुभय-
वर्तते । दण्डमठोमयादिप्रकारकनिश्चयसत्त्व इत्यर्थः, तादृशधर्मप-
र्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगितासम्बन्धेन तादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारता
कामावपुद्धिं प्रति तादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्व
कल्पनेन मउदण्डोभयवदिति निश्चये सामान्यत उभयत्वत्वावच्छिन्नप्रका-
रताकनिश्चयसत्त्वाद् घटपटौ न स्त इति प्रतीतिर्न भवितुमर्हतीति भावः ।

सामानाधिकरण्येति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटत्वनिष्ठावच्छे-
दकतानिरूपिका सती तादृशसम्बन्धेन घटत्वनिष्ठावच्छेदकतानि-
रूपिका योमयाग्नेष्टावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगिताकामाव एव

तेन तेन प्रकारेण तत्रोभयत्वस्याभानात्तत्तद्रूपाणां तत्तद्विभि-
विशेषणतयैव भानादतिप्रसक्तधर्मप्रकारेण भासमाने चावच्छे-
दकतापर्याप्तिभानानुपगमात् तत्रोभयत्वविशेषेऽभावप्रतियोगिताञ्च-

तादृशप्रतीतिर्दिश्यते ।

एवञ्च तादृशविशेषणविशेष्यताऽऽप्युभयत्वस्यैवावच्छेदकत्वमा-
नात् विलक्षणाभावावगाहनमिति दृश्यम् ।

तेनेति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटत्वेन पटत्वेन च, तत्र=ता-
दृशप्रतीतौ, भवमानाद्=अविपर्ययात्, तत्तद्रूपाणां=घटपटपटादिनां, ध-
र्मविशेषणतया=घटादिविशेषणतया, एवकारेणोभयत्वादिविशेषण-
तया भानव्यवच्छेदः, अतिप्रसक्तधर्मप्रकारेण=उभयत्वान्तरसाधारणो-
भयत्वप्रकारेण । भासमान इति । घटपटादिवृत्तिविविशेष इति दृ-
श्यम् । तत्र=तादृशप्रतीतौ, उभयत्वविशेष इति । सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन घटावपटवविशिष्ट इत्यर्थः ।

अयमभावः-यत्र ज्ञाने यद्व्यवच्छिन्नविशिष्ट उभयत्वादिकं भासते त-
त्र तत्तद्व्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्येनाप्युभयत्वादिकं भासते इति नियमेनो-
क्तशक्त्यादिप्रदे घटत्वपटत्वादिसामानाधिकरण्यतयाऽप्युभयत्वादेर्भान-
मवस्थेयं,

एवञ्च घटपटौ न स्त इत्यादिवचनान्नस्य हि सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धावच्छिन्नघटपटत्वनिष्ठावच्छेदकताकोभयत्वस्यावच्छिन्न-
वच्छेदकताप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्ना या घटत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यताकपटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकोभयत्वस्यावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्न-
घटावपटवोभयत्वैकतृत्रितयधर्मपर्याप्तावच्छेदकताप्रकारता तन्नि-
विष्टाभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशब्दस्येति हेतुतायाः कल्पनीय-
तया तादृशोभयत्वविशेषे प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वादिसम्भवः,

ननु नञ्पर्याभावे यत्सम्बन्धेन तादृशधर्मविशिष्टस्य विशेषणतया
भानं तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतद्व्यवच्छिन्नवच्छेदकताप्रतियोगिताया-
एव तत्संसर्गतया भाननियमः,

अन्यथा घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिर्विपर्ययत्वसम्बन्धावच्छिन्नघटत्व-
निष्ठावच्छेदकताप्रतियोगितासम्बन्धेन तद्व्यवच्छिन्नावच्छिन्नप्रतियोगि-
तासम्बन्धेन चामावादौ घटादेर्भानापर्या घटत्वस्यपि तादृशप्रतीत्यापत्तेः,

एवञ्च घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीतौ घटत्वादेः स्वमवायेन घटाशं-
भानेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव सं-

च्छेदकत्वपर्याप्त्युपगमेऽत्राप्युभयत्वविशेषे शक्यताऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिसम्भवाच्चन्द्रत्वमूर्यत्वयोरवच्छेदकताऽवच्छेदकतयैव शान्दबोधे भानोपपात्तिः,

न च शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदरूपवच्छेदकविशेषणतयैव भासत इति चन्द्रत्वमूर्यत्वयोस्तयात्वे चन्द्रमूर्यशे प्रकारतया शान्दबोधे भानानुपपात्तिरिति वाच्यम् ?

तयोरवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेऽपि शक्तिग्रहेऽवच्छेदकाश्रयचन्द्र-

सर्गाद्यमायश्यकमिति चेद् ?

न-यत्रोभयत्वादेशमिताऽवच्छेदकतया घटत्वादेर्मानं तत्र घटत्वपटत्वादिसामानाधिकरण्येनोभयत्वादेः पारतन्त्र्येण भानोपगमादुक्तमति-योगिताया संसर्गत्वसम्भवादाकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणताया विशेषतो-विश्रमाद्यः,

अवच्छेदकताऽवच्छेदकतयैवेति । शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकतयैवेत्यर्थः ।

शक्तिज्ञानान्तु चन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नोभयत्वनिष्ठावच्छेदकताकस्वनिरूपितशक्तिसम्बन्धेन चन्द्रसूर्योभयवत् पुष्पवत्तपदमित्याद्याकारकमिति ध्येयम्,

ननु पशुपदादिजन्मयोधे शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकस्य लाङ्गूलरवादेर्यथा शक्यविशेषणलाङ्गूलादिविशेषणतया मानं; तथा पुष्पवन्तपदजन्मयोधेऽपि शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकचन्द्रत्वादेः शक्यविशेषणोभयत्वादिविशेषणतया मानं स्याद् ? इत्याशङ्कते-नचेत्यादि।

तथेति । चन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नोभयत्वनिष्ठावच्छेदकताकस्वनिरूपितशक्तिसम्बन्धेन चन्द्रसूर्योभयप्रकारकज्ञानस्य हेतुतया तादृशज्ञाने चन्द्रत्वेन चन्द्रस्य सूर्यत्वेन सूर्यस्य च मानेन तज्जन्योपस्थिते रपि तादृशचन्द्रसूर्यविषयतया शान्दबोधोऽपि तादृशो युज्यत इति हृदयम्,

नन्ववच्छेदग्रहे स्वातन्त्र्येणावच्छेद्याश्रये यस्य मानं तत्रावच्छेद्यावच्छेदकत्व तत्र यो विशेषणतया भासते तत्रावच्छेद्यावच्छेदकताऽवच्छेदकत्व न तु पारतन्त्र्येण भासमानेऽवच्छेद्यावच्छेदकत्वमिति नियमः, रजतत्वेन रत्नस्य ज्ञान नास्तीत्यादिप्रतीतिस्तु सूतीयाऽन्तर्धस्य रजतत्वप्रकाररत्नस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन पद्मयन्तार्धरत्नविशेष्यत्वप्रययाद् रजतत्वप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकरत्नविशेष्यत्वनि-

सूर्यविशेषणतयैव भानात् शान्दबोधेऽपि तादृशेषणतया भानं सम्भवात् ,

अथ शक्तिग्रहे साक्षात् शक्यताऽवच्छेदकस्य तदुभयस्य शक्यचन्द्रसूर्योभयांशे साक्षात्कारतया भानं न सम्भवतीति चेद् ?

यदपटौ न स्त इत्यादौ यदस्त्वपटत्वयोः साक्षात् प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वमन्तरेण प्रतियोगिविशेषणतया भानासम्भवस्तुल्य एवे-
त्याहुः ।

ज्ञानशक्तिवादिनस्तु—चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकारकज्ञानमेव पुष्प-
वन्तपदशक्यं पुष्पवन्तपदमुभयप्रकारकज्ञाने शक्तमित्याकारकश-
क्तिग्रहस्य तादृशज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति व्युत्पात्तिमतः पुरु-
षस्य नैकैकवीचापचित्रतोऽतादृशस्य भवत्येव तादृशबोधः ,

न चैवमपि पुष्पवन्तपदं चन्द्रत्वप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यादिबो-
धस्य प्रमात्वात् शक्तिभ्रमं विना भत्येकशाब्दबोधानुदय इति कथ-
मुपपद्यत इति वाच्यम् ?

तावच्छेदकताकज्ञानस्यापि छिन्नप्रतियोगिताकामात्र एव भासते ,

एवञ्च रङ्गरजते इति समूहालम्बनज्ञानकाले तादृशप्रतीतिरुपपन्ना,
एवञ्च पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्यशक्तमित्यादिप्रतीत्या शक्यतयैव विशेषणं-
तया भासमानं चन्द्रे सूर्ये च साक्षात् विशेषणयोः चन्द्रत्वसूर्यत्व-
योः शक्यतावच्छेदकत्वमेव न तु शक्यत्वाद्यवच्छेदकतावच्छेदक-
त्वं सिध्यतीत्याह—अत्र नञीति ।

इत्य एवेति । तथा च यत् साक्षादवच्छेदकं तदवच्छेद्याश्रये सा-
क्षाद्विशेषणतया भासत इति नियमो न प्रामाणिकः ; प्रामाणिकत्वे
विरुद्धयोरेव यदपटपटत्वयोः प्रतियोगितानिरूपितैकावच्छेदकत्वपर्या-
सिर्भवताऽपि रवीकार्येति भावः ।

ज्ञानशक्तिवादिनां मतमाह—ज्ञानशक्तीति । चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकारेति ।
चन्द्रत्वप्रकारकावे सन्ति सूर्यत्वप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः , तथा च चन्द्र-
त्वाद्यं उभयव्याप्त्यर्थेऽपि न सतिः ।

ज्ञानवन्तपदशक्यमिति । पुष्पवन्तपदनिष्ठशक्तिनिरूपितजन्यतावदि-
त्यर्थः । शक्यमिति । तादृशज्ञानजनकशक्तिमदित्यर्थः । तादृशज्ञानत्वमिति ।
चन्द्रत्वप्रकारकं सत् सूर्यत्वप्रकारकं यत्तादृशज्ञानत्वमित्यर्थः , तथा च

केवलचन्द्रत्वप्रकारकबोधे तत्तत्प्रकारकबोधत्वांशे शक्तिनिरूप-
कताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकतापर्याप्तिग्रहस्य हेतुत्वात् ,

प्रकृत उभयप्रकारकबोधत्वाद्यंशे शक्तिनिरूपकताऽवच्छेदकत्व-
पर्याप्त्यभ्युपगमात् तादृशस्य चन्द्रत्वप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यादिवो-
धस्य भ्रमत्वनियमादित्याहुः ।

ईश्वरेच्छारूपस्य सङ्केतस्य शक्तित्वमङ्गीकर्तृसिद्धान्तिपक्षे पुष्प-
वन्तपदाचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकमूर्यत्वावच्छिन्नविषयकशब्दबोधो भ-
वत्वित्याकारक एव तादृशपदे भगवत्सङ्केतः केवलचन्द्रत्वावच्छि-
न्नाविषयकबोधश्च न तत्पदजन्यत्वेन तादृश्य इति तादृशपदान्न त-
थाविधबोधः ,

न च तादृशपदजन्यत्वेन केवलचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधस्य
सङ्केताविषयत्वेऽपि चन्द्रत्वावच्छिन्नाविषयकबोधविषयकत्वेन सङ्के-
तविषयकग्रहस्य चन्द्रत्वादिप्रकारकबोधजनकस्य सूर्यत्वावच्छिन्न-
विषयकबोधविषयकत्वेन संकेतग्रहपदितमूर्यत्वावच्छिन्नविषयकबो-

तादृशग्रहमर्थयमेव शक्यताऽवच्छेदक शक्तिनिरूपितजन्यताऽवच्छेदक
मिति तु यावद्, इति भ्युत्पत्तिमतः = इति शक्तिग्रहवत्, शक्तिनिरूप-
कता = शक्त्यवच्छिन्नजनकतानिरूपकता, अथवा सुगमम् ।

व्यायमतमुत्थापयति — इत्येति । पक्षे = मत इत्यर्थः , चन्द्रत्वावच्छि-
न्नविषयताशालीति चन्द्रत्वप्रकारताशालाति या तदर्थः , न तथाविध
बोध इति । अत्र शक्तिग्रहात् इति पूरणीयम् ।

चन्द्रत्वादिप्रकारकबोधजनकत्वेति । पुष्पवन्तपदाच् चन्द्रत्वावच्छिन्नविष-
यकबोधो भवत्वित्याद्याधुनिकसङ्केतजन्यस्य तादृशशक्तिग्रहजन्यस्य
वा केवलचन्द्रत्वादिप्रकारकशब्दबोधस्यानुरोधेन चन्द्रत्वप्रकारकशब्द
प्रति पुष्पवन्तपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितचन्द्रत्वावच्छिन्नविशेष्यता
शालिसङ्केतग्रहो हेतुर्वाच्यः , तथा च तादृशशक्तिग्रहात् सूर्यत्वप्रका-
रकशब्दसामग्रीं विनाऽपि चन्द्रत्वप्रकारकशब्दबोधजननादिति भावः ,

एतेन पुष्पवन्तपदघटितसामग्रीतः केवलचन्द्रादिविषयकबोधस्य
सुश्राव्यजननाच्च तादृशसामग्र्याः केवलचन्द्रादिविषयकबोधस्यापाद

यसामग्रयामसत्यापि सम्भवेन तद्वत्तादध्रान्तस्य केवलचन्द्रत्वाव-
च्छिन्नविषयकबोधो दुर्वार एवेति वाच्यम् ।

तत्पदजन्यकेवलचन्द्रत्वादिप्रकारकबोधे तत्पदजन्यकेवलचन्द्र-
त्वावच्छिन्नविषयकबोधत्वपर्याप्तविषयताऽवच्छेदकताकित्वप्रकारकस-
ङ्गेतिविषयकज्ञानस्य हेतुत्वात्,

पुष्पवन्तपदजन्यबोधत्वघटितभगवत्संकेतविषयताऽवच्छेदकश-
रीरे च सूर्यस्यावच्छिन्नविषयकत्वचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकत्वयोरेक-
त्र निवेशात् तत्पदजन्यमत्पेकधर्मावच्छिन्नविषयकबोधत्वे संकेतवि-
षयताऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहात् तदंशे तत्पर्याप्तयवगाही ग्रहो-
न्नम एवेति न शक्तिमयातः मत्पेकधर्मप्रकारकबोधापत्तिः,

कत्वासम्भवात् केवलचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधो दुर्वार एवेत्य-
स्यासङ्गतिरित्यपि निरस्तम्,

तादृशाधुनिकसङ्केतग्रहादिसत्त्वे केवलचन्द्रादिविषयकबोधस्योत्प-
त्त्या पुष्पवन्तपदघटितवाक्यज्ञानस्य कारणत्वस्यावश्यकत्वेन तद्वद्वि-
सामाख्याः कुत्र चित् केवलचन्द्रादिविषयकबोधोत्पत्त्या आपादकस-
म्भवात्,

केवलचन्द्रत्वादिप्रकारकशब्दबोधतत्तत्तत्कशक्तिग्रहयोः चन्द्रत्वाव-
च्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकशब्दबोधतत्तत्तत्कशक्तिग्रहयो-
श्च कार्यकारणमायावच्छेदकेवलक्षणप्रदर्शनेन समापत्ते—तत्पदजन्य-
ति । पुष्पवन्तपदजन्येत्यर्थः, केवलचन्द्रत्वादिप्रकारकशब्दवशं का-
र्म्यताऽवच्छेदकं पूर्वं निवृत्तं, तत्पदजन्यकेवलचन्द्रत्वावच्छिन्नेत्यादिना
कारणताऽवच्छेदकमुक्तं, तच्च पुष्पवन्तपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपिता या
चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकधर्मावच्छेदकताभिधायि सती शान्त्यनिष्ठा-
वच्छेदकताभिधायि याऽवच्छेदकता तद्वन्निरूपिता तादृशधर्मग्रहाव-
च्छिन्ना विशेष्यता तच्छालिसङ्केतग्रहत्वम्—

तादृशसङ्केतश्च पुष्पवन्तपदजन्यः चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकशब्द-
बोधो भवतित्याकारकः,

द्वितीयकारणताऽवच्छेदकश्च पुष्पवन्तपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपिता
या चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकत्वसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकत्वशब्दस्यैतत्-
त्रितयधर्मावच्छिन्नविशेष्यता तच्छालिसङ्केतग्रहत्वम्,

तत्पदजन्यचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकबो-
धत्वपर्याप्तविषयताऽवच्छेदकताकत्वप्रकारकशक्तिग्रहस्य बोधधर्म-
प्रकारकशुद्धित्वमेव कार्य्यताऽवच्छेदकमतो न तद्वदितसामग्रीबला-
देकधर्मावच्छिन्नान्वयबोधस्य यात्किञ्चित्कारणविरहदशायामपरधर्म-
प्रकारकशाब्दबोधापत्तिः,

अथ कीदृश सङ्गतज्ञानमत्र कारणम् ? न तावच्चन्द्रत्वावच्छि-
न्नविषयकत्वसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकताऽशाब्देतद्धर्मप्रयायच्छिन्नमग-
वत्सकेतोयविशेष्यतानिरूपितज्ञान्यत्वप्रकारतानिरूपितपुष्पव-तपद्वा-
वच्छिन्नावच्छेदकतायत् पुष्पव-तपदमित्याकारकम्,

तादृशज्ञानस्य पदपदार्थयो सम्प्रधानमवगाहनेनार्थस्मरणानुपपत्तेः,

नापि स्थितिश्च यत् पुष्पवन्तपद्वावच्छिन्नविषयकदेकत्व तन्निरूपि-
तज्ञान्यत्वप्रकारताकतादशधर्मप्रयायच्छिन्नमगवत्सङ्केतोयविशेष्यतानि-
रूपितावच्छेदकताऽऽश्रयविषय वत्सम्बन्धेन पुष्पव-तपद्प्रकारकचन्द्र-
सूर्यविशेष्यकज्ञानम्,

अत्र स्वपद पुष्पव-तपदपर परिचायक, तादृशज्ञानस्य चन्द्रा-
सूर्यश्च पुष्पवन्तपद्वानित्याकारकतया समूहालम्बनपर्य्यवसन्नत्वेनै-
कशक्तिविषयकत्वानुपपत्तेः,

न च द्वारेकमिति रीःवोक्तसम्बन्धेन पुष्पवन्तपद्प्रकारकच-
न्द्रसूर्यविशेष्यकज्ञानस्य समूहालम्बनविलक्षणतयैकशक्त्यवगाहित्वेन
नियतचन्द्रसूर्योभयविशेष्यकबोधजनक वापत्तिरित्यपि न सद्,

यस्माद् विरुद्धधर्मद्वय धर्मिताऽवच्छेदकीष्ट व व्यासज्यवृत्तिष-
धर्मप्रकारकमेव समूहालम्बनविलक्षण स्वीकियते न स्वव्यासज्यवृत्ति-
धर्मप्रकारकम्,

अथवा विरुद्धघटत्वघट वा दिक धर्मिताऽवच्छेदकीकृत्य द्रव्यवा-
दिक धर्मिताऽवच्छेदकीकृत्य द्रव्यवादमानापरया द्रव्यघटपञ्चद्यू-
तलमियाकारकस्य द्रव्यत्वादिधर्मप्रयावच्छिन्नप्रकारताक समूहाल-
म्बनानात्मक ज्ञान स्यात्

स्याच्च द्रव्यत्वघटत्वपञ्चवादित्रितयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको-
ऽतिरिक्तोऽभाव इति चेद् ?

उच्यते—म्वनिष्ठविषयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका या च द्रव्या-
वच्छिन्नविषयकत्वसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकत्वशाब्देतद्धर्मप्रयावच्छि-

उभयविषयकत्वावच्छिन्नाया बोधनिष्ठसंज्ञेतिविषयताया ऐक्यात्
शकैरेक्यमिति न तत्पदस्य नानार्थतेति रमणीयः सपाधिः,

“एकयोक्त्वा पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ” इत्यमरकोप उक्तिपद-
शक्तिपरं पुष्पवन्तपदं सत्प्रतिपाद्यपरं, तथा च सूर्याचन्द्रमसावे-
कशक्त्या पुष्पवन्तपदप्रतिपाद्यावित्यर्थः,

उद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वये तात्पर्याच्चन्द्रत्वसू-
र्यत्वयोरेकशक्त्यधीनप्रतिपत्तिविषयताऽवच्छेदकत्वलाभो नातस्तस्माद्

समगद्विच्छेद्याविवेक्ष्यता तन्निरूपितत्वस्यावप्रकारतानिरूपितपुष्प-
वन्तपदवाच्यच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वसम्बन्धेन चन्द्रसूर्यवत् पुष्पवन्त-
पदप्रतिपादकारकमेव सङ्केतशामं हेतुः, अत्र स्वपदं चन्द्राद्विपरम्,

अत्रैकत्र द्वयमिति शीत्या चन्द्रसूर्याभ्यस्य तादृशपदे प्रकारत-
या युगपन्नात्तेन न समूहालम्बनत्वम्; अथ एतज्ज्ञानस्यैकशक्तिविष-
यत्वं नात्रुपपन्नमित्यल्ल विस्तरेण,

शक्तिप्रादुर्भावस्यापि पुष्पवन्तपदस्योभयस्मिन्नेकशक्तिकारवत्-
त्यनुपपादयति—शक्तिवदमिति ।

तदुत्तरतुर्वीपाया. प्रयोज्यत्वमर्था; तस्य च पुष्पवन्तपदार्थतत्पद-
प्रतिपाद्यपदकप्रतिपत्तावन्वय, सूर्याचन्द्रमतेति । चन्द्रसूर्यौ पुष्पव-
न्तपदजन्यैकशक्तिप्रयोज्यप्रतिपत्तिविषयतावन्ताविति तदर्थः,

नन्वेतावन्तापि चन्द्रसूर्यमिष्टकयश्चिदनुगतैकधर्मावच्छिन्नशक्ति-
स्वीकारेण तादृशधर्मप्रकारेण तयोः प्रतिपत्तिसम्बन्धेन न चन्द्रस्या-
दिप्रत्येकधर्मावच्छिन्न एकशक्तिसिद्धिः । इत्यत आह—उद्देश्यताऽवच्छेदका-
वच्छेदेनेति ।

अयमाशयः—याक्यं हि द्विविधम्—एकम् उद्देश्यताऽवच्छेदकतामा-
नाधिकरण्येन विधेयान्वयपर-

द्वितीयम् उद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयपरम्,

आर्य यथा—नीरूपस्पर्शवन्मनः; अस्य च रूपशून्यस्पर्शवत् पदं
तदु मनः मनःपदार्थ इत्यर्थः, अस्य च रूपशून्यत्वविशिष्टस्पर्शवत्ता-
मानाधिकरण्येन मनःपदशक्यत्वान्वये तात्पर्यं मनस्तज्जातेरेव शक्य-
ताऽवच्छेदकत्वाद्,

एवं गौरिय मय इत्यादिदेशवाक्यस्यापि,

द्वितीय यथा—शङ्खो लक्ष्मीपते. पाञ्चजम्ब इत्यादि; अस्य च विष्णोः
शङ्ख पाञ्चजम्बपदशक्य इत्यर्थः, तात्पर्यमस्य विष्णुसम्बन्धि-
शङ्ख-

नानार्थादिव तादृश एकधर्मावच्छिन्नविषयकबोधो; नानार्थे शक्ति-
भेदेन विशेषादिति लभ्यते,

अथ नैकयोक्त्या=एकोच्चारणेन सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तपदम-
तिपाद्यावित्यर्थः,

तथा च यथा नानार्थस्यले नावृत्तिमन्तरेण नानार्थबोधस्तथा
न प्रकृते; अत्र शक्तेरैक्येन सकृदुच्चरितात् सकृदर्धप्रत्यय एवे-
त्यस्याविषयत्वादिति भावः ।

त्वावच्छेदेन तस्यैव शक्यताऽवच्छेदकत्वाद्,

एवञ्च पुष्पवन्तपदस्यैकशक्तिज्ञानजन्यत्वस्य चन्द्रत्वावच्छिन्नवि-
षयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकप्रतिपत्तौ लाभः,

ननु दिवाकरनिशाकरावित्यत्रोभयत्वस्याप्युद्देश्यताऽवच्छेदकत्वे-
नैकशक्त्यधीनप्रतिपत्तिविषयताऽवच्छेदकतालाभोऽपि स्यात् पुष्पवन्त-
पदजन्यबोधे तादृशोभयत्वस्याभानादिष्टापसरयोगादिति चेद् !

न-तादृशोभयत्वस्य धर्म्यंश उपलक्षणतया मानस्वीकारेणात्र वि-
धेयताऽवच्छेदकत्वालाभात् स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यैकदेशे-
ऽपि स्वीकाराच्चेति भावः,

एकप्रेत्यनैकत्वं सजातीयद्वितीयराहित्यं न तु संख्याधीविशेष-
विषयत्वं, तच्च पुष्पवन्तपदजन्यप्रतिपत्तिप्रयोजकशक्तिनिष्ठभेदाप्रति-
योगित्वम्,

एवञ्च पुष्पवन्तपदस्य नानाशक्तिमत्त्वेऽपि नैकयोक्त्येत्यस्य बाध-
इति निरस्तम् ।

मिश्रमतानुसारेणाह—अथ वेति ।

यत्तु पूर्वैकरूप उक्तिपदस्य शक्तिपरत्वे लक्षणाऽऽपत्तिरित्यत आह-
णथ वेति; इति भाववर्णनं तत्तुच्छ-मतो मां वक्तव्यादिना पूर्वोक्तेन म-
ट्टाचार्य्येणैव वक्ष्यादिघातोः शक्तौ शक्तिर्निरुद्धलक्षणा वा स्वीकृता, नाह-
तिमन्तरेति । तथा च हरिर्गच्छतीति सकृदुच्चरितात् सिंहसूर्यादिकेत-
रस्यैव बोधो न तु सूर्यो गच्छति सिंहो गच्छतीत्यादिनानाविधबोधः,

अत्र कल्पेऽनास्थासूचनाय वाकारः, एकोच्चारितादप्युभयबोध-
स्य मणिकारादिसम्मतत्वाद्, अन एव तात्पर्य्यसत्त्वे सकृदुच्चरिता-
दपि शङ्खादुभयबोधस्येष्टत्वादिति मणिकारेणोक्तम् ।

इति पुष्पवन्तपदटीका ।

पुष्पवन्तपदवत् सर्वनामपदानामपि शक्तेरैकवाचनानाश्रयता,
अथ सर्वनामपदेन विशिष्य घटत्वपदत्वादिनैव बुद्धिस्था घट-
पदादयः प्रत्याख्यन्ते न तु बुद्धिस्थत्वेन; अत्र घटोऽस्ति तमानये-
त्यादिवाक्यजघटकर्मकानयनादिवोधानन्तरं विशिष्यामयनं घट-
कर्मकं न वेति संशयाजुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धतया दुरपन्धवत्त्वात्,
तथा च वक्तुबुद्धिस्थत्वं न सर्वनामशक्यताऽवच्छेदकम्; अपि
तु घटत्वपदत्वाद्येष तादृशनानाधर्माविच्छिन्नेषु पुष्पवन्तादिपदवन्तै-
रशक्तिसम्भूत एकैकधर्मयान्प्रकारकतत्त्वदर्शयोपपत्तोरिति स-
र्वनाम्नो नानाश्रयत्वं दुर्त्वारमेव,

न वा नानाश्रयोपगमेऽपि निर्वाहः, यद्रूपावाच्छिन्नविषयकव्य-

सर्वनाम्नां शक्तिं परीक्षितुकाम गार्हो सिद्धान्ताप्रदर्शनं भाशह्वैव
भेदेऽद्यतस्तस्मिन्नान्तमाह-पुष्पवन्तपदवदिति ।

सर्वनामपदानां=तदेतद्दिदमादिपदानां, नानाश्रयेति । पृथक् पृथक्श-
त्वात् पृथक् पृथक्प्रतिपादकतेत्यर्थः ।

परीक्षाभारमते=भवेत्यादि । बुद्धिस्थाः=पूर्वबुद्धिविषयाः, बुद्धिस्थ-
त्वेन=बुद्धिस्थत्वप्रकारेण,

ननु तदादिपदजन्यबोधे घटत्वादेरेव प्रकारत्वं न तु बुद्धिस्थत्वस्ये-
ति कुतोऽवधार्यते ? इत्यत आह-अत्र यत् इति ।

धर्मयानुत्पादस्येति । तमानयेति वाक्याद् यदि बुद्धिस्थकर्मकमा-
नयनमिति बोधो जायते तदाऽऽनयनं घटकर्मकत्वाभावमादिति
द्वयैवाक्यताऽवच्छेदकबुद्धिस्थत्वेन ग्राह्यघटादेरभावात्तद्व्याहृतया ता-
दृशनिश्चयाप्रतिपत्त्यत्वेन तादृशसंशयोत्पत्तिः कुतो न स्यादिति भावः,
तथा वेति । बुद्धिस्थत्वस्य तादृशबोधे भावे चेत्यर्थः, बुद्धिस्थत्वमिति ।

तत्पदजन्यबोधप्रकारस्यैव तत्पदशक्यताऽवच्छेदकत्वादिति भावः,
नैकशक्तिसम्भूत इति । सकृदुच्यरितपुष्पवन्तपदाद् यथा खड्ग-
स्यार्थोभयविषयकबोधः तथा न तदादिपदाद् अपि तु पृथक् पृथक्श-
रिततदादिपदात् प्रत्येकघटत्वपदत्वाद्यवच्छिन्नस्य बोध इत्यत एकश-
क्तिवत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति हृदयम्,

ननु तदादिपदानां नानाश्रयैतथाम्युपेया क्षतिविरहाद् ? इत्यत आह-
न वेति । यद्रूपवाच्छिन्नेति । यद्रूपवाच्छिन्ने यत्पदस्य वृद्धव्यवहारो-

वहारजनकत्व येन पुसा तदादिपदे न गृहीत तदवाच्छिन्ने तेन त
च्छक्त्यग्रहेण प्रक्रान्तस्यापि तदवाच्छिन्नस्य तत्पुरुषीयतदादिपदज-
न्यबोधविषयताऽनुपपत्तेः,

न च बुद्धिस्थत्वं प्रकारीभूतघटत्वादीनामेवानुगमकं तथा च
बुद्धिप्रकारवास्तत्पदशक्य इत्याकारक एव शक्तिग्रहः; स च तद्धर्म-
प्रकारेण सकलतद्धर्माविषयक एव सामान्यप्रत्यासत्त्या सम्भवतीति
नापूर्वप्रकारेण बोधानुपपत्तिः;

सामान्यलक्षणाऽनभ्युपगमे तु शक्तिग्रहविशेष्यताऽवच्छेदकमका-

यन पुसा दृश्यते तद्धर्मावच्छिन्ने तत्पदस्य तेन पुरुषेण शक्तिरवग-
म्यत, अनन्तर तत्पदस्य तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिसम्यग्ग्रहेण तत्पदा-
र्थ स्मर्यत, प्रतिपद्यते च तेन पुसा तदर्थः,

एवञ्च यद्धर्मावच्छिन्ने येन तत्पदव्यवहारो न दृष्टस्तदवाच्छिन्ने
यत्पदस्य तस्य शक्तिग्रहो नाभूत् कुतस्तद्धर्मावच्छिन्नान्निप्रायेण प्रयु-
क्तान् देवदत्तो गच्छति त पश्येत्पादौ तच्छब्दात् तस्य पुस तादृशदे-
वदत्तप्रतिपत्तिः ? शक्त्यग्रहेण तद्धर्मावच्छिन्नानुपस्थितिरिति भावः,

प्रक्रा-तस्यापि=वक्तुबुद्धिस्थस्यापि बुद्धिप्रकारत्वरूपानुगतधर्मज्ञा-
पूर्वैश्वर्यादरपि शक्तिग्रहाविषयत्वमुपपाद्य शा इत्योपपादनमाश-
ङ्कते—न चिति ।

शक्तिग्रह इति । बुद्धव्यवहारादिना जायत इति शेषः, स च तादृश
शक्तिग्रहः सम्भवतीत्यनेनान्वितः, तद्धर्मप्रकारण=बुद्धिप्रकारत्वरूप
धर्मप्रकारेणत्वर्थः, सामान्यप्रत्यासत्त्या=सामान्यलक्षणारूपप्रत्यास-
त्त्या, तथा च घटाऽस्ति तमानर्थ घटोऽस्ति तमवधारयेत्यादिवक्तुमु-
द्दिश्यपरतत्पदघटितनानाबुद्धव्यवहारतः सविधस्यस्य सामान्यत-
पूर्वबुद्धिप्रकारत्वन घटत्वपदत्वादिक विषयोऽत्य बुद्धिप्रकारत्वात् त-
त्पदशक्य इति प्रहो भवति, यतश्च तादृशप्रकारत्वज्ञान सामान्यप्र-
त्यासत्ति निमित्तबुद्धिप्रकारत्वाद्यघटत्वत्वैश्वर्यादिक ग्राहयति,
ततश्च बुद्धिप्रकारत्वन निमित्तघटत्वत्वैश्वर्यादिकत्वत्वाद्यवच्छिन्ने तत्पदश-
क्यताज्ञान मानस सम्पद्यत इति भावः ।

सामान्यलक्षणाऽनभ्युपगममतेऽप्याह—गान्धेय इति । शक्त्यग्रहेति । बु-
द्धिप्रकारत्वात् तत्पदशक्य इति शक्तिग्रहविशेष्यताऽवच्छेदको य प्रका-

राश्रयस्यापूर्वशक्तिः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधे भानवत्
शक्तिग्रहशक्तिताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकानुगतस्याश्रयस्यापूर्वशक्ति-
पि शक्तिग्रहाविषयतां विना शाब्दबोधे न भानानुपपत्तिः, शक्तिविषयः
शाब्दानसमानविषयकत्वस्यातन्त्रत्वादिति वाच्यम् ?

बुद्धिस्पत्यस्य शक्यताञ्जच्छेदकृताञ्जनवच्छेदकत्वेन शक्यताञ्जच्छेदकानुगमकत्वायोगात्, तद्वच्छेदकत्वे च तस्यापि शान्तबुद्धौ शक्यताञ्जच्छेदकपदत्वादिविशेषणतया नियमतो धानप्रसङ्गात् स्वरूपां घटत्वादिप्रकारकशान्दबोधानिर्वाहान्, उपरक्षणेनापि शक्यताञ्जच्छेदकानुगमे शक्यस्याप्युपरक्षणेनैवानुगमोऽस्तु किं विशिष्टे शक्यता ?

एतदाध्यासस्यैवार्थः, अर्पणं चामिदं इति । अत्र गृहे गौरस्ति तं तादृश-
स्वादिपृष्ठव्यवहारतो बुद्धिप्रकारमोत्याद्यगच्छिन्ने योग्यव्यक्तिविशेषे श-
क्तिप्रदः, ततोऽपरमोन्यक्तिपदाद् यौनत्वमिति तं पश्येरयादिवाक्यघट-
काद् गोशब्दात् शक्तिस्त्वन्मध्यग्रहेण कारणेनानुभूतस्य गोपिण्डस्यो-
परिमितः, ततश्च योग्यतायनेन गेलेयं पूर्वापृष्टीता योग्यक्तिरेव
शाब्दबोधविषयो यथा भवति तद्वद्व घटोऽस्ति तमानयात्र प-
टोऽस्ति तं परिपेक्षीत्यादिपृष्ठव्यवहारतो बुद्धिस्थितरूपघटव्यवह-
त्वाद्यनुगमकचर्म्मण घटत्वपटत्वादिविशिष्टे तदुत्पत्त्य शक्तिप्रहावु,
अत्र चैवोऽस्ति ॥ पश्येरयादिवाक्यघटकेन पूर्वाननुभूतवैभवाद्यध-
च्छिन्नपरतापदेनाननुभूतवैभवाद्यादिउग्रस्य स्मरणेसम्भवेऽप्यनुभूतघ-
टत्वाद्यधच्छिन्नस्य स्मरणे सति योग्यतावशेनानुपपन्नैवैतत्वाद्यधच्छिन्नस्य
घाब्दबोधे माने यद्यकामाव इति भावा ।

अन्वेक्ष्यती शक्तिमद्गुणपरव्यक्ते कुतः शाब्दबोधो; यत्र शक्ति-
मद्भूतस्यैव शाब्दबोधनियमाद् इत्यत्र आह-भाष्येण इति । अतन्मत्तादि-
ति । अनित्यमादिस्वर्यः । शक्यताऽवच्छेदकानुपपत्त्यवयवमिति । नानाश-
क्यताऽवच्छेदकनिष्ठशक्तिज्ञानीयविशेष्यतानिरूपितैकप्रकारत्वायोगादि-
स्वर्यः, तदवच्छेदकायैव-शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकायैव चेत्स्व-
र्यः । तत्त्वज्ञेयमिति । शक्यताऽवच्छेदकताऽनवच्छेदकतापीत्यर्थः । वय-
स्येति । शक्यताऽवच्छेदकताऽनापन्नमैवेत्यर्थः, अनुपपन्नोऽस्तु-नाना-
शक्यतिप्रविशेष्यतानिरूपितगोत्यादिशक्यताऽवच्छेदकनिष्ठैकप्रकारत्वा-

अथ द्रव्यादिपदाद् घटत्वादिप्रकारकबोधप्रसङ्गवारणाय विशिष्टे शक्तिरूपेयते प्रकृते च बुद्धिस्थित्वस्योपलक्ष्यत्वेऽपि तेनानुगमने न किञ्चिद्वाधकमिति चेद् ?

अस्तु बुद्धिस्थित्वेनानुगतधर्मेणानुगतानां प्रकाराणां शक्ति-
धीविषयत्वं; तथाऽपि सर्वनाम्नां नानार्थत्वं दुष्परिहरमेव, साक्षात्प-
रम्परया वा यदवच्छेदकं तदेक्यादेवावच्छेद्यैक्याद् बुद्धिस्थित्व-
स्यातथात्वाद्, उपलक्षणैक्येन शक्तिरैक्ये इत्यादिपदशक्यताञ्चच्छे-
दकानामप्युपलक्ष्योभूतेनान्ततो बुद्धिविषयत्वादिनाऽनुगमसम्भवेन
नानार्थमात्रेच्छेदप्रसङ्गाद्,

एवं बुद्धिस्थप्रकारवान् तत्पदशक्य इत्याकारकशक्तिज्ञानात्
स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणशब्दबोधो न सम्भवतः; जाति-
मान् हस्तिपकसम्बन्धीत्यादिज्ञानात् स्वरूपतो हस्तित्वप्रकारकस्मर-
णालिशब्दधीरस्तिवत्यथ, किं=अर्थम्, विशेषणे शक्तिर्निष्प्रयो
जनति यावद्,

ननु येषां पदानां विशेषणे शक्त्यकल्पने दोष स्यात्तथा विशेषणे
ऽपि शक्तिरस्तु यस्य च तत्र शक्त्यकल्पने न दोषस्तस्य तत्र कुत
शक्ति कल्पते ? इत्याशङ्कते—अपेति ।

तत्स्वीकारमाह—अस्तिवति । अननुगतानां घटत्वपदत्वादीनाम्,
साक्षादवच्छेदकं घटत्वादिक; परम्परयाऽवच्छेदकं लाङ्गूलत्वादि-
कम्, अवच्छेद्यैक्यं घटपदवभावादीनां घटपशुपदादीनाञ्च प्रतियोगि-
त्वशक्त्यार्थक्यम्, अतथात्वात्-साक्षात्परम्परया वाऽनवच्छेदक-
त्वाद्, अन्ततः=इतरधर्माणामनुगमानुसन्धाने, नानाऽप्यमात्राच्छेदप्रसङ्ग-
इति । इत्यादिपदानां नानाशक्तिमद्योच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः,

ननु इत्यादिनानाऽर्थपदानां बुद्धिविषयत्वादेरनुपस्थितिकालेऽपि
सूर्यादिशब्दबोधोदयेन बुद्धिविषयत्वाद्युपलक्षितधर्मावच्छिन्न एक-
शक्तिकल्पना न सम्भवति तदादिसर्वनाम्नान्तु बुद्धिप्रकारत्वादेरनुप-
स्थितौ शब्दबोधाजननस्य सर्वजनीनत्वेन तत्कल्पने बाधकाभावः ?
अत आह—एवमिति ।

असम्भवप्रयोजक कारणमात्रं दर्शयति—जातिमानिति । जातित्वा-
वच्छिन्नप्रदस्तिवतिप्रावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितहस्तिपकसम्बन्ध-

णानुदयात् स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारेण यस्य सम्बन्धो गृहीतस्तादृश-
सम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वाद्,

यथा याभ्यां रूपाभ्यां धर्मिणोः सम्बन्धो गृहीतस्तदेक-
तरूपप्रकारकसम्बन्धिज्ञानादेवापरतद्वैयर्थ्येन सम्बन्ध्यन्तरस्मरण-
मित्यनुभवस्तथा यादृशरूपाभ्यां धर्मिणोः सम्बन्धग्रहस्तादृशैकधर्म-
प्रकारकज्ञानादेव तादृशापरधर्मप्रकारेण धर्मिस्मरणमित्यपि,

तथा च यत्र किञ्चिद्विशेषितधर्मप्रकारकसम्बन्धज्ञानं तथाविशे-
षिततद्धर्मप्रकारकस्मरणस्यानानुपबिकृत्येष्टापत्तेरयोगाद्,

अन्यथा कदाचित् स्वरूपतस्तत्प्रकारिका कदा चिद्धर्मान्तरा-

प्रकारताकज्ञानादित्यर्थः, स्वरूपतोऽजातित्वाद्यप्रकारेण तद्धर्मप्रकारे-
णैतदनन्तर धर्मिणीति पूरणीयम्,

एतत्किं । तद्धर्मावच्छिन्नस्येत्यर्थः, तथा च स्वरूपतस्तद्धर्मनिष्ठ-
प्रकारताधर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धप्रका-
रताशालिज्ञानं जातमित्यर्थः, तादृशसम्बन्धिज्ञानस्येति । तद्धर्मप्रकारक-
धर्मिविशेष्यकज्ञानस्येत्यर्थः,

काम्यमिति । अविशेषितधर्मप्रकारेणेत्यर्थः तदेकतेति । अविशे-
षिततदेकतरधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताज्ञानादित्यर्थः, स्य-
कृतो धर्मप्रकारकज्ञानलभ्यानां स्वरूपतो धर्मपुरस्कारेण स्मरणात्
बाहुल्येन शीघ्राभुभावकतया दृष्टा-तत्त्वयोपभ्यासः, यादृशरूपाभ्यामिति ।
किञ्चित् तद्धर्मविशेषितरूपाभ्यामित्यर्थः, धर्मिणोः प्रतिभोगपदुयोगिनोः,
तथा च तद्धर्मावच्छिन्नभावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितसम्बन्धनिष्ठ-
विशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नभावच्छेदकताकविशे-
ष्यताशालिज्ञानोच्चर तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानाच्चद्धर्मावच्छिन्न-
प्रकारताशालिस्मरणं जायत इत्यर्थः,

इष्टमुपलक्षणं यदुयादृशरूपाभ्यां धर्मिणोः सम्बन्धग्रह तादृशैक-
तरधर्मपुरस्कारेणापरतद्धर्मावच्छिन्ने सम्बन्धज्ञानादपि तद्धर्मप्रकारेण
स्मरणम्, एव यादृशरूपाभ्यामापि ज्ञेयम्,

एवमेति । सम्बन्धज्ञानस्मरणयोरेकरूपावच्छिन्नविषयकः शानुभवे-
त्येत्यर्थः, अथयेति । तद्धर्मावच्छिन्नधर्मनिष्ठविशेष्यतद्धर्मावच्छिन्नप्रकार-
विशेष्यतानिरूपितसम्बन्धनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वेन तद्धर्मतत्त्व

वच्छिन्नतत्प्रकारिका स्मृतिरित्यत्र नियामकाभावप्रसङ्गात्,

सामान्यलक्षणाभेदोक्ततां पुनरनिष्कृतिरेव, शक्तिग्रहाविषयस्यापूर्वधर्मस्य स्वरूपतः कथमपि भानासम्भवाद्, न हि बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वेन धर्मान्तरविषयकज्ञानं स्वरूपतोऽपरधर्मप्रकारकं ज्ञानं जनायितुं प्रभवति तथा सति समानप्रकारकत्वनियमस्यापि भङ्गप्रसङ्गादिति,

मैवम्—भगवत्सङ्केतरूपायां शक्तौ शक्यताऽवच्छेदकीभूतयदत्वपटवत्वादावुपलक्षणीभूतबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वप्रकारेण भासमाने

स्मानवच्छिन्नतत्प्रकारिका स्मृतिरित्यत्र शास्त्रिस्मरणं प्रति कारणत्वकल्पनया तादृशानियमास्वीकारेणैवापत्तौ चेत्पर्यं,

नियामकाभावप्रसङ्गादिति । तथा च किञ्चिदधर्मपुरस्कारेण तदधर्मावच्छिन्नेऽपरसम्बन्धज्ञानान्नियमेन तादृशद्विविधस्मरणोपचरितिरिति भावः,

सामान्यलक्षणाऽङ्गोकारे तु बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वरूपसामान्यधर्मेण तदादिपदस्य प्रथमशक्तिग्रहात् पूर्वमपूर्ववैश्रत्यादिज्ञानसम्भवेन तादृशप्रदस्य तादृशवैश्रत्यादिप्रकारकत्वसम्भवादाह—सामान्यलक्षणमनज्ञादुर्वनामिति । अनिष्टतिरेयमनुपपादनमेव,

मन्यत्र गृहे घटोऽस्ति तमानयेत्यादिबुद्ध्यवधारत प्रथमं तत्पदस्य बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वेन घटत्वेन घटे शक्तिसम्बन्धग्रहो जातः पश्चादत्र क्षेत्रोऽस्ति त पश्येत्यादिवाक्यघटकापुर्व्ववैश्रत्यावच्छिन्नपरतत्पदस्यापि बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वेन घटत्वावच्छिन्ने जायमानः शक्तिसम्बन्धग्रह एव स्वरूपतोऽपुर्व्ववैश्रत्यादिप्रकारकस्मरणं जनयेत्तस्य हेतुहेतुमद्भावरूपनादित्यत आह—न हीति । भङ्गप्रसङ्गादिति । स्मरणा नुमयस्यो समानप्रकारकत्वस्य सम्बन्धानुसिद्धत्वेन तस्यापलपितुमशक्यतादिति भावः ।

मिद्धान्तमारमते—नेति । शक्तिसम्बन्धस्यातिरिक्तत्वे घटव्यपटवत्वादिरूपशक्यताऽवच्छेदकमेवेन न तस्यापेक्ष्यसम्भव इत्यत आह—मगदिति । एवमिति । शक्तिपदार्थ इत्यर्थः, अत्र सत्तन्मयस्यो विषयतातिरिक्तत्वं तस्य च भासमाने भासत्र इत्युमयत्र भासयाययंविषयतायामन्यत्र, प्रकाशेनान्न नृनीयाऽयं प्रकारानिर्दिष्टमथ तस्य च भासमानपटवत्कीभूतभासयाययं विषयतायामन्यत्र, घटव्यपटवत्वादावुपलक्षणीभूतबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वप्रकारेण भासमाने

तदादिपदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकत्वं भासते,

एवञ्च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकरूपावच्छिन्नस्तत्पदाद्बोद्धव्य इ-
त्याकारकस्य तत्पदं बुद्धिविषयताऽवच्छेदकरूपावच्छिन्नं बोधयत्वि-
त्याकारकस्य वा संकेतस्य विषयताया अननुगतघटत्वपदत्वादिनि-
ष्ठाया अप्यनुगतबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वरूपावच्छिन्नतया शक्तेरैक्यम्,

घटपदादिसंकेतविषयतानां नानाघटादिव्यक्तिनिष्ठानां घटत्वा-
द्यनुगतधर्मावच्छिन्नत्वेन परवादिपदसंकेतविषयतानां प्रकारीभूत-
नानालोपादिव्यक्तिनिष्ठानां लोमत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नत्वेन तत्त-
त्पदशक्तौ न्यवदननुगतसिंहत्वादिनिष्ठानां नानार्थहर्यादिपदसंके-
तविषयतानामनुगतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वाभावाद् न शक्तेरैक्यम्,

तत्रोपलक्षणीभूताकिञ्चिद्धर्मकारेणाभासमानस्यैव सिंहत्वादेर्भ-
गवत्संकेतरूपाया शक्तौ हर्यादिपदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकत्वं
भासते इति न नानार्थमात्रोच्छेद इति,

भासमानोपलक्षितं विशेषण, तदुत्तरसप्तम्या विषयत्वमर्थ, तस्य च निरु-
पितः सप्तम्येन भासते इत्यत्र भासत्वात्पर्येऽन्वयः, भासते इत्यत्रा
यथातार्थं आभयत्वं विषयताऽवच्छेदकत्वमितिश्रयमान्तात्पर्येऽन्वेति, अत्रो
परुत्तरार्थं पदजन्यशब्दबोधीयविषयताऽवच्छेदकरूपावच्छिन्नशक्तिवि-
षयताद्युत्तरार्थम्,

तथा च भगवत्संकेतविषयतानिरूपिततादृशबुद्धिविषयताऽवच्छे-
दकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयताऽऽश्रयीभूत यद् घटत्वपदत्वादिकं
तन्निष्ठविषयतानिरूपितविषयताऽऽश्रयतदादिपदजन्यबुद्धिविषयताऽव-
च्छेदकत्वमित्यन्वयबोधः,

एवञ्च—घटत्वादाद्युपलक्षणीभूतबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वावच्छिन्न-
शक्तिविषयत्वे च, घटत्वाद्यनुगतधर्मेण शक्याशे विषयतैक्ये दृष्टान्तमु-
क्त्वाऽनुगतधर्मेण शक्यताऽवच्छेदकाशे विषयतैक्ये दृष्टान्तमाह—यथा
दिशेत्यादि,

ननु भगवत्संकेतरूपायां शक्तौ पशुपदादिशक्यताऽवच्छेदकलोमा-
यते लोमत्वाद्यकगाहनेन तत्तत्पदजन्यशब्दबोधेऽपि लोमत्वादेर्मानवत्
शक्तौ तत्पदशक्यताऽवच्छेदकाशे बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वस्य माने

इयांस्तु विशेषः—तत्र घटत्वान्मोपत्वादिषु तत्तत्पदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकत्वं भासत इति तानि विशेषणान्मुच्यन्ते; प्रकृते च बुद्धि-विषयताऽवच्छेदकत्वे सर्वनामपदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकत्वं संकेतेन नावगम्यतेऽपि तु तादृशविषयतासामानाधिकरण्याभात्रमिति तदुपलक्षणमिति गीयते,

यद्यपि घटादिपदसङ्केतस्य घटत्वादिविशिष्टविषयकत्ववत् सर्व-नामसङ्केतेन बुद्धेर्विषयताऽवच्छेदकत्वे बोधविषयताऽवच्छेदकत्वानवगाहनेऽपि सङ्केतस्य तद्विशिष्टविषयकत्वमसतमेवेति सङ्केताविषये तद्विशेषणमेव,

आम्बोधे तस्य कथमान न स्याद्? इत्यतस्तयोः आम्बोधे भानाभानप्रयोजकवैलक्षण्यमाह—

इयांस्तु विशेष इति । तत्रेति । शक्तावित्यर्थः, विशेषणमिति । तथा च तत्पदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकत्वानिष्ठविषयतानिरूपितशक्तीयाविषयताभावसाक्षात् परम्परया चा तत्पदशक्यविशेषणत्व, सङ्केतीयतादृशविषयत्वस्यैव आम्बोधे प्रकारतया भानप्रयोजकत्वादिति भावः,

प्रकृते च=सर्वनामस्थले चेत्यर्थः, बुद्धिविरताऽवच्छेदकत्व इति । अत्र विषयतानिरूपितत्वं सप्तम्यर्थः; तस्य आवगाह्यत इत्यत्रावगाह्यविषयतायाम्प्रत्ययः, सङ्केतेनेत्यत्र निरूपकरूपकर्तृत्व तृतीयाऽर्थः, अस्यापि तत्रान्वयः, अवगाह्यत इत्यत्र कर्माख्यातार्थाध्य-त्यस्यावच्छेदकत्वमित्यन्तप्रथमाऽन्ताऽर्थान्वितमर्थभावेऽन्वयः । तादृशविषयतासामानाधिकरण्याभात्रमिति । सर्वनामपदजन्यबोधविषयतासामानाधिकरण्यामित्यर्थः, अस्य आवगाह्यत इत्यनेनाश्वयः, तदुपलक्षणं=शक्योपलक्षणम्,

ननु तत्पदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकत्वेन सङ्केतविषयत्वरूपविशिष्टतया शक्यविशेषणमिति व्यवहारप्रयोजकमेवास्तु, आम्बोधे प्रकारतया भानप्रयोजकस्तु यद्विशिष्टे सङ्केतस्तत्र,—

तत्र सङ्केतीयविशेष्यतानिरूपितवैशिष्ट्यरूपसम्बन्धाविषयताकविषयत्वमेव,

एवञ्च बुद्धिर्विषयताऽवच्छेदकत्वे सर्वनामपदसंकेतीयतादृशविषयतायाः सत्त्वेन बुद्धौ च तस्य आम्बोधप्रकारतया भानमित्याशङ्कते—यद्वति ।

एवं शक्यविशेषणयत्त्वादिनिष्ठे बोधविषयताऽवच्छेदकत्वरूप-
शेषविषयतानिष्ठसङ्केतविषयतानिरूपितविषयत्वरूपशक्यत्वे तदव-
च्छेदकपि; तथाऽपि बोधविषयतया सङ्केतविषयत्वरूपशक्यतायास्त-
त्रासत्त्वेन शक्ये न तद्विशेषणं, शक्यव्यावर्तकशक्यस्यैव शक्य-
विशेषणत्वादिति तस्य शक्योपलक्षणतयाऽऽकाशपदन्यशब्दबोधे
शब्दाश्रयत्वभानानियमवत् तदादिपदन्यबोधे तदभाननिर्व्याहः,
तद्वोजन्तु तदुपलक्षितपदत्वादिविषयकत्वेन तद्विषयकपदत्वा-

ननु तर्हि घटत्वादेरिय बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वस्य घटादौ साक्षा-
ज्ञानं न कुतः? इत्यतश्च उच्यते आह—एवमिति । शक्यत्वं इति । अत्र सत्सम्यग्-
निरूपितत्वस्यावच्छेदकपदार्थघटकावच्छेदकतायामन्वयः, त्विति । बु-
द्धिविषयताऽवच्छेदकत्वमित्यर्थकं, शक्यतांशे शाब्दबोधीयविषयत्वेन
सङ्केतविषयत्वरूपविशेषणत्वस्य शक्यविशेषणव्यवहारप्रयोजकतायत्
शाब्दबोधप्रकारताप्रयोजकत्वाद् न तदापत्तिरिति समाधत्ते-तथाऽपीति ।
तेति । बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वं इत्यर्थः, न तद्विशेषणमिति । तद्व-
द्विषयव्यावर्तकत्वं, न विशेषणं शाब्दबोधप्रकारताप्रयोजकविशे-
षणतयाभाववादीत्यर्थः,

ननु शक्यो शक्यतांशे भासमानत्वे सति तदनुपगमकस्यैव विशेषण-
त्वेन बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वस्य कुतो न सर्व्वनामपदशक्यविशेष-
णत्वमत्र आह—शक्यव्यावर्तकशक्यस्यैवेति । शक्यव्यावर्तकत्वं शक्यानुग-
मकत्वं, तच्च नानाशक्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितैकप्रकारत्वं ॥ त्वित-
त्यवच्छेदकार्यं सर्व्वविषयशक्यताऽवच्छेदकस्य सर्व्वत्वादेरितरव्यवच्छे-
दकत्वासम्भवाद्, शक्यत्वेनेति । तत्तत्पदन्यबोधविषयत्वेन संकेतवि-
षयताऽऽव्यवस्यैवेत्यर्थः ।

शक्यविशेषणत्वमिति । तथा च शक्यानुगमकत्वे सति पदजाय-
शेषविषयत्वेन सङ्केतीयविषयत्वस्यैव शक्यविशेषणतात्वमिति भावः,
शब्दाश्रयत्वभानानियमवदिति । आकाशपदस्य स्वरूपतः शक्त्यङ्गीकर्त्त-
व्यमते शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणत्वादिति भावः, तदभाननिर्व्याहः =
बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वाविषयत्वनिर्व्याहः,

ननु शक्यो बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वं न तु विशेषण-
त्वमित्यत्र किं नियामकम् ? इत्यत आह—तद्विजम्बित्वमिति । यथा यद्विशिष्टवि-

दिव्योपस्यापि सङ्केतविषयत्वं, यथादिपदसङ्केतस्य च घटत्वादिविशिष्टविषयकवोच एव विषय इति तज्जन्यवोधे तादृशधर्मभाननियमः, यथा यद्विशिष्टविशेष्यकवोधविषयत्वं संकेतविषयस्तच्छब्दकयताऽवच्छेदकतया व्यवहिते, तथा यद्विशिष्टप्रकारविशिष्टविशेष्यकवोधविषयत्वं तथा तच्छब्दकयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकमित्युच्यते प्रकृते च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वन्तयेति न तच्छब्दकयताऽवच्छेदकं न वा तन्वावच्छेदकं, जातित्वादिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्य तदादिपदाधर्मीनयोधे

शेष्यकवोधविषयत्वमिति तद्विशिष्टनिष्ठविशेष्यताऽऽत्मकाविषयताप्रकारताकत्वमित्यर्थः,

स्वरूपतो घटत्वादिना घटादेः शाब्दबोधोपपादिकां तद्रूपेण तच्छब्दे शक्तिं व्युत्पाद्य; जातित्वादिकिञ्चिद्धर्मपुरस्कारेण घटत्वादिना घटादेः शाब्दबोधप्रयोजिकां शक्तिं व्युत्पादयति-अत्रैवविशिष्टेति । अथ तत्पदजन्यजातित्वाधर्मादिप्रघटत्वनिष्ठप्रकारताकगान्धर्पोऽं प्रति तत्पदजन्यप्रकारताकविशेष्यत्वाधर्मादिप्रकारतानिरूपिता या बुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वनिष्ठसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकावच्छेदकतावावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतायावच्छिन्नावच्छेदकताकविषयतामिष्टप्रकारताकजातिमत्वावच्छिन्नाविशेष्यताशालिसङ्केतविषयकज्ञानादेन हेतुता वक्तव्या,

सङ्केताकारस्तु-जातिमान् तत्पदजन्यवोधोपबुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नप्रकारताकाविषयतावान् मयस्त्विति तु न वक्तुं शक्यते; यतो यत्र घटत्वादिना घटत्वाधर्मादिना वक्तुं बुद्धिस्त्वस्तत्तात्पर्येणापि तच्छब्दप्रयोगस्तत्र घटत्ववान् तत्पदबोधीपबुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नप्रकारताकविषयतावान् मयस्त्वित्यादिरीत्या सङ्केता वाच्याः;

तथा च सङ्केतस्य नानात्वेन तस्य नानाऽर्थतापत्तेः, अपि तु तत्पदबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नप्रकारताकविषयताशालिबोधजनकं मयस्त्वित्यादिवाच्ये वाच्यः;

एवञ्च तत्पद बुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तमित्याचारकसङ्केतज्ञानात् कदा चिज्जातिर्येन घटत्वावच्छिन्नस्वोपस्थितिः कदा चिद् घटत्वादिना घटत्वावच्छिन्नस्वोप-

तु बुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मविशिष्टावच्छिन्न-
विषयकत्वावगाही सङ्केतः प्रयोजक इति तत्र जातित्वावच्छिन्नध-

रूपितरिति कचिज्जातित्वादिना कचिद् घटत्वत्वादिना शाब्दबोध-
रति नियमस्यानुपपत्तिरिति चेद् ?

न-भोता पुरुषो यदा जातित्वादिना घटत्वावच्छिन्नो वस्तुवृत्ति-
विषय इति प्रकरणादिना ज्ञात्वा जातित्वाविशिष्टावच्छिन्नस्तत्पदशक्य-
इति जातिविशिष्टे शक्तिं वृद्धाति तदा जातित्वेन घटत्ववच्छिन्न-
प्रतिपद्यते,

यदा तु घटत्वत्वेन घटत्वावच्छिन्ने प्रकरणादिना वस्तुवृत्तिविष-
यत्वं वृद्धाति तदा तत्तुल्यरीत्या तद्रूपेण तत्र शक्तिमवभाष्यं तं शब्दा-
दुद्भूत इत्येवं शक्तिग्रहशाब्दबोधकल्पनेऽनुपपत्त्यभावाद्, एतस्यापि
अवधिष्यामः,

अन्वेष्टमपि सर्व्वनामवदाज् जातित्वादिना घटत्वावच्छिन्नशब्द-
बोधोपपत्त्ये बुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मविशि-
ष्टावच्छिन्ने पृथक् शक्तिकल्पने ज्ञानाऽर्थावपीतदुर्ध्वत्वेति चेद् ?

अत्र केचित्—साक्षात्परम्परासाधारणबुद्धिविषयताऽवच्छेदकता-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटव्याप्यधिकरणत्वेनोपलक्षणेन स्वरूपतो घ-
टत्वावच्छिन्ने जातिः आदिना च घटत्वावच्छिन्न शक्तिः कल्प्य-
ते, जातिः आदिविशिष्टेत्यादिग्रन्थस्तु तद्रूपेणैकशक्तिग्रहपरः, अ-
न्यथा नित्याद्ये सत्यनेकसमवेतस्वरूपजातित्वस्य सखण्डतया बुद्धि-
विषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन तस्यामुपमासम्भवाद्, घट एक-
त्वानिहितिज्ञानाविशेष्यताऽऽस्यविषयताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकपटव्याप्यधिकरणत्वस्य स्वरूपतो घटत्वे जातिमानेकत्वा-
विद्यादिज्ञानीयविशेष्यतारूपविषयताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्य-
धिकरणत्वस्य च जातित्वविशिष्टघटत्वादौ वृत्तेः,

अथ वा तत्तदुद्धिविषयताऽवच्छेदकतान्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
पर्याप्तिसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नत्वस्य घटत्वादौ ता-
दृशजातित्वावच्छिन्ने च सत्त्वेन तादृशतादृशज्ञानमादाय तादृशता-
दृशतत्तदुद्भूतोपलक्षिततत्तदुद्भूतोपलक्षितशक्यताऽवच्छेदकत्वस-
म्भवं इत्याहुः,

तस्यास्तु बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वेन घटत्वपदत्ववैयर्थ्यादीनां बुद्धि-
विषयताऽवच्छेदकत्वेन स्वरूपत एकशक्यताऽवच्छेदकत्वम्, अतो न

दत्त्वादिनिष्ठप्रकारतैव विषय इति न जातिमानित्यादिकोषकाले
घट इत्याकारकवोचः,

अयं किञ्चित्प्रकारेण भासमानधर्मैश्चच्छेदकत्वे भासमाने
तद्विशिष्ट एव भासते न तदुपलक्षित इति नियमः, कथमन्यथा
स्वरूपतो घटत्वावच्छिन्नमावस्य न जातिमात्रास्तीत्याकारिका
प्रतीतिः ?

एषञ्च बुद्धिविषयताञ्चच्छेदकत्वापलक्षिते कथं बोधविषयताञ्च
च्छेदकत्वं सङ्केतेनावगाहनीयमिति चेद् ?

न-अवच्छेदकताया अवच्छेद्याश्रयविशेषणताऽऽपन्नस्य संसर्ग-

तत्तद्वर्त्ममेवेन शक्तेर्मिधत्तव समयेतत्त्वादिना जातित्वादिना च घटाद्या-
दीं जातित्वादीं च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन तदवच्छेद-
कत्वेन च पृथक्शक्यताऽवच्छेदकत्व, सर्व्वनाश्रो मानाऽर्थता च स्वक-
पत शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकादिमेवेनभ्यत एवेति प्राहुः,

वस्तुतस्तत्तु गम्योदितवक्ष्यमाणसिद्धान्तकल्पे सर्व्वसाधारणैकश-
क्तिकल्पनप्रकारो दर्शयिष्यत एवातोऽत्राशङ्क्यसमाधानाभ्यामलमिति
युम,

न जातिमानिति । सङ्केतेन तादृशबोधोऽवगाह्यते तादृशबोध प्रति
तादृशसङ्केतज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः,

तदवच्छेदकताऽनापन्नेन धर्मैर्न भासमानेऽवच्छेदकत्वमङ्गीकर्त्तुं न
शक्यत इति शङ्क्यते-अथ तदुच्यते एवति । विशेषणोऽवच्छेदकत्व भा-
सत इति भावः, न ज्ञातमान् नास्तित्वाकारिकति । तथा च जानिमान्
नास्तित्वाकारकप्रतीति स्वरूपतो घटत्वावच्छिन्नमावविषयकत्वे घट-
दान्यपटवति देशे जातिमात्रास्तीति प्रतीत्यापचेरिति भावः,

यो धर्मो भासते येन तद्विशिष्ट हि भासते ।

तत्रावच्छेदकत्वं च न तु तेनोपलक्षित ॥

ससर्गविधया माने नियमोऽयं प्रकीर्तित ।

अन्यथा तत्पदाच्छेदकेमानमेव हि दुर्लभमिति-

कारिकोक्तदिशा सिद्धान्तमारभते-

अवच्छेदकता इति । अवच्छेद्याश्रय =प्रतियोगित्वाच्चाश्रयः, तत्र वि-
शेषण-च तीव्रगुणवशवताकप्रकारताऽऽश्रयत्व, तदापन्नस्य तदाश्रयस्य,

विषया भान एव तथा नियमाद्,

अन्यथा धूमव्यापकताऽवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकामा-
वधानित्याकारकव्यापकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितवद्वित्वावच्छिन्ना-
भावपतीत्यनुपपत्तेः,

मनुते च तत्पदं शुद्धिरयमकारावच्छिन्नविषयताकथोर्य जन-

संसर्गविषया = तद्विरूपितसंसर्गिकाविषयतया, अत्र च तृतीयाऽर्थोऽमे-
वस्तस्य च भावात्पर्यविषयतायामन्यथा, तथा नियमिति । तद्विशिष्टे हि
भासते इति नियमादिपर्य,

अयमाशयः-घटो नास्तीत्यादिप्रतीतौ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकावच्छिन्नमेव घटोदरभावादौ भानेन तत्रावच्छेदकतायाः संसर्ग-
विषया भावाद्; अवच्छेद्यप्रतियोगितावाशये घटे घटस्य विशेषणमेव,
तथा च तत्र घटावादि कमवच्छेदकमेव न तूपलक्षणमिति,

ननु किञ्चिदस्मिन्कारेण भासमाने यथावच्छेदकस्य भासते तद्वि-
शिष्ट एव तद्विधिं क्षान्तामनियम एवादरणीयो कावद्यादित्यतस्तत्र
बाधकमाह-अन्यथेति ।

अवच्छेदकतायाः संसर्गविषया भान एव तादृशनिवम इत्यवशी-
कार इत्यर्थः, धूमव्यापकताऽवच्छेदकतया हि । धूमाभावकपक्षेऽप्याभासानुमा-
पकतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरित्यर्थः, तथा च तादृशानुमित्यनुत्पन्नमपेक्षो-
क्तज्ञानस्यावहानुमशक्यत्वादिति भावः,

न च तत्र धूमव्यापकताऽवच्छेदकावच्छिन्नवद्वित्वनिष्ठावच्छेदकाप्र-
तियोगिताकामावश्यकज्ञानस्यैव व्याप्याभावरनुमितिहेतुत्वमिति बाध्यम् ?
तादृशरूपेण कारवत्वे व्यापकताऽवच्छेदकत्वाभास्तीत्याकारक-
ज्ञानस्यैव हेतुतया प्रमेयत्वादेरपि धूमव्यापकताऽवच्छेदकतया तदव-
च्छिन्नाभावाशसिद्ध्या विशेषदर्शिनां तादृशज्ञानानुपपत्तेः,

न च धूमव्यापकताऽवच्छेदकत्ववद्वित्वत्वोपलक्षणमावच्छिन्नावच्छेद-
कताप्रतियोगिताकामावश्यकज्ञानत्वेन हेतुता, तथा च धूमव्यापकता-
ऽवच्छेदकत्ववद्वित्वव्याप्याभास्तीत्याकाराभावाज्ञानस्यैव असिद्धत्वात् तदो-
प इति बाध्यम् ?

तादृशरूपेण हेतुत्वे धूमव्यापकताऽवच्छेदकत्वादेरप्यभावा-
प्रतियोगिताऽवच्छेदककोटिप्रविष्टस्य विषयतायाः कारणताऽवच्छेदक-

यत्तत्त्वाकारकोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावप्रकारक एव सङ्केतोऽङ्गीका-
र्य इत्यनुपपत्तेरभावाद्, स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणाद्युप-
योगी शक्तिग्रहः स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक एव; यदा स्वरूपतो-
यद्धर्मप्रकारकज्ञानसामग्र्यं तदैव स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारेण शक्ति-
गृहीत्वा स्वरूपतस्तत्प्रकारेण धर्मिणं स्मरत्यनन्तरमनुभवति च;
मानसे च शक्तिग्रहे न व्यवहारदर्शनादेरपेक्षा; अपि त्वसंसर्गाग्रह-
सहितोपस्थितेरेवेति, यद्धर्मावच्छिन्ने तदादिपदघटितवाक्याद्
व्यवहारो न दृष्टस्तदवच्छिन्नस्यापि मानसशक्तिग्रहाद् बोधा सुघट एव,

घटकतया महागौरवापत्तेः, गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेद-
कात्वे तादृशाभावाप्रसिद्धेऽत्र तादृशनिवमस्य सङ्कोचकल्पनाया-
स्याप्यवस्थाद्,

न चेदमप्रामाणिकं । येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नी-
मत्वेनाभावयत्ताज्ञान हेतुरित्यादिना दीर्घातिरिक्ता तथा लिखितत्वाद्,

एतच्च भावसाध्यकस्थले व्यापकत्वविशिष्टविशिष्टाद्यनवगणादिज्ञा-
नस्यापि कारणत्वमत उक्तं, तेन मतविशेषे धूमादिव्यापकताऽवच्छे-
दकत्वविशिष्टविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्तादृशानस्यापि का-
रणात्वे न क्षतिरिति मन्तव्यम्,

ननु स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकशक्तिग्रह कदा चित् कुतो जायत-
इत्यत आह—यदा स्वरूपत इति । घटोऽस्य वस्तुतुल्य इत्यकारक-
धोतुज्ञानसामग्रीत्यर्थः । धोतेति कर्तृपदमभ्याहार्यम्,

अन्वयः घटोऽस्मिन् समानयेत्यादिव्यवहारदर्शनादिना घटादौ
तत्पदस्य शक्तिग्रहः सुघटोऽस्तु; यत्र व्यवहारो न दृष्टस्तत्र शक्तिग्रह
कुतो जायत इत्यत आह—मानस इति । अवयवाग्रह सतीत्यादि । अस्त-
सर्गाग्रह = तद्धर्मावच्छिन्ने तत्पदशक्त्यावयवाधनिष्ठयामाध, तत्सहि-
ता या तत्पदशक्त्यवयवतत्पदार्थोपस्थितिस्तस्या इत्यर्थः, मानसश-
क्तिग्रहाद् = उपनयज-यालीकिकमानसशक्तिग्रहात्,

ननु बाधनिष्ठयामाधसहकृततत्तद्विशेषणोपस्थित्या यदि विशिष्ट
शक्तिग्रहो जायते, तदा शक्तिविपरीतकोटेरपि बाधकामायेनोपस्थि-
तिसम्भवेन तत्तत्संशयो जायत एवेति कथं शक्तिनिर्णय इत्याशङ्कते-
न वेति । बाधितस्य = अशक्तादिविरहस्य,

न च व्यवहारदर्शनाद्यविषये मनसा शक्तिर्निवृत्तिं न शक्यते
निपरीतकोटेरप्युपस्थितिविमात्रेण मानसज्ञाने मानसम्मवादीति वाच्यम् ?

उपस्थितस्यापि बाधितस्य दोषमन्तरेणाभानाश्रियस्याप्यु-
पपत्तेः,

एवं सति कतिपयविषयेषु सर्वनामवदितवाक्याद् प्रयोज्यस्य
प्रवृत्तिमुपलभमानः प्रवर्तकज्ञानविषयकतिपयविषये शक्तिं कल्पयन्
बुद्धिविषयताञ्चच्छेदकधर्मावच्छेदेन तत्पदशक्यत्वं सामान्यतो-
ऽप्यपारयति,

एवञ्च चैरोऽस्य बुद्धिविषयताञ्चच्छेदकधर्मानिति यदा
तेन सूक्ष्मे तदानीमस्य चैवस्तत्पदवाच्यो न वेति सन्देहो नावत-
रितुमर्हति,

अनु लौकिकप्रत्यक्षादौ विषयस्य बाधितस्य भाने पित्तादिदोषापे-
क्षाऽस्तु यन्नालौकिकसत्त्विकत्वादिभेदकोटिरपि निर्धेतुं न शक्या
तत्र बाधिता कोटिरुपस्थितियत्वाद् दोषमनपेक्षैव भासताम् ; अन्यथा
धूमादौ वृद्धिप्यनिवारस्य च सन्देहः कदाऽपि न स्यात्, स्याद्य तर्का
मुत्तरणस्य शास्त्रकाराणां युक्तान्तरप्रदर्शनस्य वैकल्पमिति वृत्तविप-
रीतकोटे स्वतो मान वाच्यक दर्शयितुमाह—एव यतीति ।

कतिपयविषयेष्विति । शोषटादिभिरप्यर्थः, सर्वनामवदितवा-
क्यतोऽत्र गृहे गौरहित समानयेत्यादिवाक्यात्, प्रयोज्यस्य=निपो-
दगपुरुषस्य, प्रवृत्तिः=प्रवृत्तिः, उपलभमानः=निश्चिन्वन्,
समीपस्थपुरुष इति शेषः, कल्पयन्=अनुमिन्वन्, बुद्धिविषयताञ्च-
च्छेदकधर्मावच्छेदेनेति ।

न च यदि प्रवर्तकज्ञानविषयकतिपयपदार्थे शक्तिज्ञानेन सामान्यतो-
बुद्धिविषयताञ्चच्छेदकधर्मावच्छेदेन तत्त्ववधारणं जायते; तदा तुरीतन्तु-
प्रभृतिकतिपयद्रव्येषु पटादिजनकत्वदर्शनेन द्रव्यत्वावच्छेदेन पटादिज-
नकायं गृहीयमादिति वाच्यम् ?

यथा कतिपयद्रव्येषु घटजनकत्वं द्रव्य स्वमिवारदर्शनलाघवता-
नादिसहकारेण दण्डत्वावच्छेदेन तद्वधारयति तद्वदत्रापि तादृशता-
मजनने बाधकमावाहः अन्यथा निश्चितधर्मिभानासम्भवेन जलाद्य-

यादृशधर्मावच्छेदेन यदवधारितं तादृशधर्मनिश्चयस्य स्व-
समानधर्मिताऽवच्छेदककृतद्विरोधिकोऽतिथानविरोधित्वादिति सम्भ-
वत्येवापूर्वाविषयेऽपि मानसः शक्तिनिश्चयः,

अथैवमपि तत्पदे चैत्रत्वविशिष्टवाचकतासन्देहस्य दुरुच्छेद-
तया तत्पदाद्यवहारदर्शनाविषयचैत्रत्वावच्छिन्नविषयकशब्दबोधो-
दुरुपपाद एव, तद्धर्मप्रकारकशब्दबोधे तद्धर्मविशिष्टवाचकतानि-
श्चयस्य हेतुत्वाद्, अन्यथा मवादिएषदादभ्रान्तस्य शक्त्या साक्षाऽऽदि-
मत्त्वप्रकारेण शब्दबोधापत्तेरिति चेद् ?

न—तत्पदप्रयोजकबुद्धिमकारतया गृहीतषट्त्वपदत्वादिविशिष्टे
व्यवहारदर्शनात् तत्पदस्य शक्तिं गृहीत्वा; यद्यत्तत्पदं यादृशयादृश-
धर्मावच्छिन्नविषयकबुद्ध्या प्रयुज्यते तत्तत् तत्पदं तद्धर्मविशिष्टशक्त-
मिति सामान्यतो व्याप्तिमवधारयति,

यच्छेदेन ध्वनिमत्त्वादिज्ञान कदाऽपि नोत्पद्येत, द्रव्यत्वाद्यच्छेदेन पटा-
दिजनकत्वप्रवृत्तु व्यभिचारदर्शनेन न जायत इति,

ननु बुद्धिविषयताऽयच्छेदकावच्छेदेन तत्पदशक्त्यन्विधयसहकृत-
स्य चैत्रत्वावच्छिन्ने बुद्धिविषयताऽयच्छेदकवसाननिश्चयस्य विपरीनको-
टिनिरासद्वारा सामान्यतश्चैत्रत्वावच्छिन्ने तत्पदशक्त्यन्विधयसहक-
त्वेऽपि तत्पदशक्त्यन्व चैत्रत्वावच्छिन्न किमप्यधर्मावच्छिन्नमिति
सन्देहानिरासात् तत्पदे चैत्रत्वविशिष्टवाचकतासन्देहोदयेन तादृशनि-
श्चयजननात् कुतस्तत्पदाच्चैत्रत्वविशिष्टस्य शब्दबोध इत्याशङ्कते-
त्येवमपीति । यत्रापिपद साक्षाऽऽदिमत्त्वादिविशिष्टवाचकमिति भ्रमवत्,
साक्षाऽऽदिमत्त्वेन शब्दबोधस्येष्टापत्तेराह—अभ्रान्तस्येति ।

सिद्धान्तमारभते—तत्पदप्रयोजकति । शक्तिं गृहीत्वाप्यन्तेन तत्त-
द्धर्मविशिष्टवाचकत्वस्य च परस्पर सहचारदर्शनं व्यभिचारदर्शनञ्च
व्याप्तिप्रादक पूर्वमस्तीति सूचितं, सामान्यतो व्याप्तिमवधारयतीति । सामा-
न्यतो व्याप्यवधारणञ्च यत्र प्रवृत्तसाध्यसाधनयोः सहचाराद्यनिश्चयेन
व्याप्तिप्रादासम्भवेऽपि तत्सजातीयसाध्यसाधनयोः सहचारदर्शनादि-
जन्यव्याप्तिनिश्चयः तादृशव्याप्तिनिश्चयसहितेन,

अथ वा सजातीयनानाहेतौ सजातीयनानासाध्यसहचारप्रदस्य
प्रवृत्तहेतौ प्रवृत्तसाध्यव्याप्तिप्रादं प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुताकल्पनात् प्रवृ-

तदनन्तरञ्च प्रत्यक्षगृहीतचैत्रत्वादिविशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्य-
त्वं मरुणादिना यत्र तत्पदे गृह्यति तत्र पक्षे तादृशहेतुना चैत्रत्व-
विशिष्टवाचकत्वस्य प्रागसिद्धस्यापि पक्षधर्मताबलादनुमित्यात्मक-
निरूपेणावगाहनसम्भवाद् न काञ्चनानुपपत्तिः,

उद्देतोः पक्षधर्मतामात्रप्रहेण सञ्जातीयसाध्यहेतुसहकारदर्शनजन्यव्या-
प्तिप्रहेण वा प्रकृतसाध्यानुमितिर्निति माधः,

न च प्रकृतसारपद्याप्यहेतुनिश्चयासत्त्वेन ह्यवोऽनुमितिर्निति चेद् ?

न-अतिरेकसाध्यकस्यैव प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वविशेषव्यापका-

नपनिश्चयस्येष्ट तादृशज्ञानस्यापि स्वातन्त्र्येणैव हेतुत्वाद् ,

अथवा स्वकीयस्तत्तादिविषयककृतिसाध्यत्वज्ञानप्रदूरयोः सहकार-
रूपेणैव यो यत्र प्रवर्त्तते स तं कृतिसाध्यतया जानातीति सामान्य-
व्याप्तिमवधारयः; याल्लक्ष्य गतानवनादैः प्रवृत्तिदर्शनेन गतानवनादि-
विषयकप्रयोजपुरुषोपकृति साध्यत्वज्ञानानुमित्यनुत्पत्त्येवमुपपत्तेश्च कि-
न्तुसङ्घीनकार्थत्वव्युत्पत्तज्ञानस्य,

ननु साधनसञ्जातीये साध्यसञ्जातीयस्यापिनिश्चयादेव यदि प्रकृत-
साध्यानुमितिर्निति चेत् तदा द्वौचितिकारस्य यो यद्वैयर्थ्यावशिष्टोपमावशात्
इत्यादिना सामान्यव्याप्तिं प्रवृद्ध्यामे यस्यतत्त्वयोरननुपपत्तादिपक्षेन त-
द्वैयर्थ्यावशात्तत्त्वसाध्यतापत्तेः, यस्यतत्त्वयोरननुपपत्तस्य तद्वैयर्थ्याव-
त्तापत्तिरिति चेद् ?

न-यो यद्वैयर्थ्यादिवाक्यस्य प्रकृतसाध्यतत्त्वसञ्जातीयसाधारणाय-
मुत्तररूपेणैकस्यापिपरिग्रहमभिप्रेत्य प्रथमतो रूपेण प्रवृद्धे; तत उक्तीया
दोषात्मनयेनैकवच्छेदेनोपनेन द्वौपात्तरप्रदर्शनात्, साजात्यप्राप्त-
स्वसाध्यकानुमितिप्रयोजकोद्वाहरणवदकार्थिकयत्त्वतत्त्वस्यैवविषयत्वे-
न, एवमप्यत्रापि यथायथं बोध्यम् ,

तादृशहेतुनेति । चैत्रत्वादिविशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यतत्त्वद्वयहेतुने-
त्यर्थः, चैत्रत्वविशिष्टवाचकत्वस्य अन्यव्योधीयचैत्रत्वनिष्ठनिरवशिष्टप्रा-
वच्छेदकताकारित्वतात्वादिऽप्यकारकताकोट्यविशेष्यतयाः पर-
म्परया निरूपकत्वस्य, प्रागसिद्धस्यापि व्यापनानुपपत्तस्यापि,

वापद् बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वेपलक्षितधर्मविशिष्टवाचकमिति
बुद्ध्यवधारणं जायमानं शक्तिज्ञानं बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वरूपसा-
मान्यव्याप्यसत्त्वात् जायमानवद्वैयर्थ्यादिविशिष्टवाचकं मयति तच्च

के चित्तु बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वेनानुगतधर्मेण सकलधर्म-
विषयरुसंस्कारस्य सामान्यप्रत्यासत्त्यधीनानुभवजन्यस्य सत्त्वे प्रमु-
ष्टबुद्धिविषयताऽवच्छेदकतां स्वरूपतश्चैतत्त्वादिप्रकारकशक्तिस्मरण-
निराशयमिति; तन्मूलरूपेव स्वरूपतोऽपूर्वचैतत्त्वादिप्रकारकशब्द-
ज्ञानं भविष्यतीति किमनुषपन्न ? स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणे स्वरू-
पतस्मरणकारकसंस्कारानुभवयोरनपेक्षणाद्, उद्बोधकवैचित्र्यादेव
कदा चिज्जातिमान् इत्याकारकं कदा चिद् घट इत्याकारकं स्मरणमिति
नियमोपपत्तेः, स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकानुभवजनितसंस्कारवतोऽपि
जातित्वादिना घटत्वादिप्रकारकात् संस्कारात् कदा चित् स्वरूपतो-
घटत्वाद्यप्रकारकस्य जातिमानित्याकारकस्मरणोदयेन स्वरूपतस्तत्-
प्रकारिकायां स्मृतौ तादृशसंस्कारानुभवयोर्विशिष्य हेतुत्वेऽप्युद्बो-
धविशेषाविरहस्य तादृशस्मृतिविरहप्रयोजकताया आवरणकत्वात्,

म्यसंस्कारोऽपि तथा, तदधीनस्मरणञ्च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वात्
यगादि तत्पद चैतत्त्वादिविशिष्टयावकमित्याद्याकारकं जायते तदश-
उद्बोधकमाभात्, फलवत्तु च तत्तद्विषयकसंस्कारस्यापि तत्तदश-
उद्बोधकमायसदकारेण तत्तद्विषयकस्मरणं प्रत्यपि हेतुरप्यवयवादि-
ति यदुक्तं तेषाञ्चिन्मत्तमाह—क विलेति ।

प्रमुष्टबुद्धिविषयताऽवच्छेदकतांशः = प्रमुष्ट इत्यत्र स्याद्विषयकबुद्धि-
विषयताऽवच्छेदकतांशमिति यावद्, अनवयवमिति । तथा च जातित्वे
तरगम्यानयच्छिन्नघटप्रतिष्ठप्रकारताविशेष्यताशालि स्मरणादिव-
प्रति जातिरवायच्छिन्नघटप्रतिष्ठप्रकारताविशेष्यताशालिमहकारत्वेन
तादृशविषयताऽऽदिशब्दयनुसङ्गत्वेन च कारणत्वमिति गाय ।

अग्रेषु सति जातित्वेन घटत्वप्रकारकसंस्काराज् जातित्वेन घटत्व-
प्रकारक स्वरूपतो घटत्वप्रकारकञ्च स्मरणं नियतं स्यादत आह—
उद्बोधकविशेष्यमिति । उद्बोधकवैचित्र्यादेवेत्यर्थः, तथा च यदा जाति-
रयेन स्मरणप्रयोजकम् उद्बोधकं सम्भवति तदा तद्वयेन स्मरणं, यदा
स्वरूपता घटत्वप्रकारकस्मरणप्रयोजकमुद्बोधकं तदा तादृश स्मरणं
मित्यनियमो मेरयर्थः, स्वरूपतस्मरणप्रकारकस्मरणं प्रति स्वरूपतस्मरणप्रका-
रकप्रकारानुसङ्गो कारणत्वेऽप्युद्बोधकस्य नियामकत्वमावदर्थः,
न तु मग्नमप्यव्याह—अवयवमिति । अनवयवमिति । उद्बोधकविशेष-

वाचशहेतुताया अप्रामाणिकत्वात्,

कथमन्यथा विशेषणान्तरानवच्छिन्नाऽस्मदाद्यदृशरीरविशेष-
निष्ठजातिविशेषावच्छिन्नसङ्केतितरामरावस्थादिपदेभ्यो वावयार्थपो-
रस्मात्—

कथं वा निर्विशेषणकातीन्द्रियजातिविशेषावच्छिन्नवाचकमना—
पदात् शाब्दधीस्तत्र जातित्वादिना जातिविशिष्टे शक्तिग्रहेण प्रमुष्ट-
जातिरर्थांशं मनस्त्वादिकारक शक्तिस्मरणां तथापि विशेषणांश-
मप्यमन्तरेण गत्यन्तराभावादेति वदन्ति,

विषयन्तेऽप्यत्र बहवः—स्मृतेर्विलक्षणप्रकारतायां संस्कारानुभ-
वयोः प्रयोजकत्वस्पोद्बोधोपकविशेषप्रयोजकतामाश्रित्योच्छेदने वि-
परिदृश्य स्मृतिविशेषाविरहाप्रयोजकत्वं युगपदेव स्वरूपतो घटव्यप्रका-
रकस्मृतिः, जातिवादिना च घटव्यप्रकारकस्मृतिज्योपपद्येतैमयो-
सामग्रीसत्याविति भावः,

अत एव प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावात् युगपदस्मरणमिति
न्यायसूत्रेण तर्पयितुं, प्रणिधानादिकान्यनुपदं व्याख्यास्यामः, ता-
वन्नेष्टव्यं इति । स्मृतिसंस्कारयोर्विशेषहेतुताया इत्यर्थः, किञ्चिद-
र्थमपुरस्कारेण तत्तन्मर्मप्रकारकसंस्कारात् स्वरूपतस्तत्तन्मर्मप्रकारकस्म-
रणास्वीकारे दृष्टमुक्ताद्यवच्छिन्नशरीरवृत्तिजातिविशेषावच्छिन्नवाच-
करामरावणादिपदेभ्यः स्वरूपतस्तादृशजात्यवच्छिन्नस्यास्मदाद्यनु-
भूतत्वेन शक्तिग्रहासम्भवात् स्मरणासम्भवेन शाब्दबोधानुदयः
स्यादित्याह—कथमन्यथेति । ज्ञेयि । रामरावणमयःपद्मादिवित्थयः, जाति-
त्वादिनेति । शक्तिग्रहेण स्वरूपतः स्मरणद्वारा शक्तिग्रहप्रयोजकतादृश-
संस्कारोत्पत्त्यर्थः, तथा च जातिव्यावच्छिन्नजातिविष्टप्रकारताकेन श-
क्तिग्राहकसंस्कारोत्पत्त्यर्थः,

एतेन रामादिपदानां जातित्वेन तादृशजात्यवच्छिन्नशक्तिग्राहकता-
या तादृशशक्तिग्रहासम्भवेऽपि न शक्तिः,

अयमभासः—जातिवादिना यत्किञ्चिद्वदवादिप्रत्यक्षानन्तरं सामा-
न्यप्रत्यासत्या निखिलजातिमहिषयकानुभवोपनयेन जातिविशि-
ष्टानुभवजनिततादृशसंस्कारात् प्रमुष्टजातित्वांशो रामरावणादिशरीर-
वृत्तिजातिपुरस्कारेण तादृशजातिमहिषयकः स्मरणात्मकस्तत्तुराण-

शेष्यविशेषणभावादिऽप्युद्बोधकाविशेषस्यैव नियामकत्वसम्भवात्,
प्रकारत्वविशेष्यत्वानन्तर्भावेण सामान्यतस्ताद्विषयकस्मृतौ तद्विषय-
कत्वेनैव संस्कारानुभवयोर्हेतुताऽपत्तेः, रावणादिपदेभ्यः लक्षणाया
तत्तत्पदार्थत्वादिप्रकारक एवान्वयबोधः,

वस्तुतस्तु-अनुगतोद्बोधकस्यले स्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्तिज्ञान-

कोपादिभ्य स्वरूपतस्तादृशजात्यवच्छिन्न शक्तिप्रहो जायते, तद्वन्तर-
तादृशशक्तिप्रहयशात् स्वरूपतस्तादृशजात्यवच्छिन्नस्य स्मरणं शाब्द-
बोधश्च भवतीति,

स्वरूपतस्तद्द्रष्टृप्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तद्द्रष्टृप्रकारकसंस्कार-
त्वेन हेतुत्वेऽपि रामरावणादिपदेभ्य शाब्दबोधमुपपादयति-रावणादिति ।

न च रावणादिपदानां शक्त्यग्रहे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया प्रहा-
सम्भवात् कथं तत्तत्पदार्थत्वादिना शाब्दबोध इति शक्यम् ?

यत् पद नाधु पूर्वंपूर्वैर्युग्मभिः प्रयुक्त तत्पद किञ्चिद्वाचकमिति
सामान्यव्यापया तत्तत्पदशक्यत्वग्रहसम्भवात् लक्षणाग्रहे शक्यताऽव-
च्छेदकावगाहनस्याभेक्षणादिति भावः,

के चिच्छिदानीन्तनपुरुषे शक्यस्य रामादिपदस्य लक्षणया तादृ-
शयोधो भवतीत्याहुः,

तदसद्-रावणदशास्यादिपदस्वेदानीन्तनपुरुषे शक्तिप्रहो न यस्य
पुरुषस्य जातस्तस्यापि तादृशपदात् पुराणादितः शाब्दबोधजननात्,

ननु सामान्यतस्तद्विषयकस्मृतिस्थावच्छिन्न मति ताद्विषयकस-
स्कारात्वेन हेतुत्वे घटयद् भूतलमित्यनुभवजन्यतादृशसंस्काराद् घटो
भूतलञ्चेत्वाकारकस्मरणपरिचरनुपपत्तिश्च तादृशविशिष्टस्मरणस्य, प्र-
कारताऽऽदेः प्रयोजकताभावात् तत्तद्बुद्बोधानां तादृशतादृशविशिष्टस्म-
रणजनकत्वेऽनुभवसंस्कारयाः स्मृतिस्थावच्छिन्न मति कारणानु-
पपत्तिरतो विशिष्टस्मरण प्रत्येत्यमतेऽपि विशिष्टसंस्कारस्य हेतुत्वमायः
द्वयमित्यालोच्यते-ननुऽस्त्विति । अनुगतेऽप्येति । अनुगतोद्बोधकश्च
तुम्भूर्पितयिद्बुद्धानधिप्रादिधर्मिकसादृश्यज्ञानादि, व्यक्त्यतत् प्रणि-
धामनियम्याख्यासेत्यादिगुणे, तत्र च तत्तदर्थविषयकस्मरण मति तु
स्मृतिरतस्तदर्थविद्बुद्धान्तरत्वेन तादृशसादृश्यज्ञानावेवानुगतरूपेण हेतु-
तया तादृशस्थल उद्बोधकैलक्ष्यज्ञाने बोधस्य कल्पितुमशक्यता-
मिति भावः, स्वप्न इति । जातिस्थादिना गौरवावच्छिन्ने शक्तिप्रमत्त-

सत्त्वे स्वरूपतस्तत्त्वकारकस्मरणापत्त्या तत्र तादृशज्ञानस्य हेतुत्व-
पाररपकमित्यलमतिपल्लवितेन,

अथ सामान्यतो ब्रह्मबुद्धिविषयताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य
सर्वनामशक्यत्वे शक्तिभ्रमं विना फालान्तरीणपुरुषान्तरीण—
बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वधर्मावच्छिन्नविषयिका प्रतीतिः सर्वनाम्ना
न जन्यते;

अपि तु यो यदा यस्य बुद्धिस्तदा तदुत्थितपदात्तत्त्वकारा-
वच्छिन्नाविषयिकेवेति नियमानुपपात्तिः, स्वोच्चारणानुकूलबुद्धि-
विषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नस्य शक्तिविषयत्वे च स्वपदस्य तत्तादृश्य-
क्तिपरतया तत्तत्पदव्यक्तिभेदेन शक्तिभेदमसङ्गः, अननुगमाद्
श्रुत्युत्पत्तिविरोधश्च ।

एवं युष्मदस्मत्पदयोरुत्पत्त्या न शक्तिः; अपि तु सम्बो-
ध्योच्चारणकर्तारैश्च, सम्बोध्यताऽवच्छेदकत्वोच्चारणितृयाऽवच्छेदकत्व-
रूपानुगतधर्मोपलक्षितचैत्रात्मत्वादिकयेव मृद्वितिनिमित्तमित्यप्यसङ्ग-
तः, सामान्यतः सम्बोध्यताऽवच्छेदकत्वादेरनुगमकत्वे चैत्रस्य

स्ये, स्वरूप इति । किञ्चिदपिशेष्यतयेत्यर्थः,

श्रुत्युत्पत्तिविशेषवेति । सर्वनाम्नैश्च शक्तिरिति श्रुत्युत्पत्तिविरोधो-
त्तर्यः; तथा च पूर्वाननुभूतचैत्रत्वादिप्रकारकशाब्दोच्चारणानुपपात्ति-
रिति ध्येयम् ।

युष्मदस्मत्पदयोरप्यनुगतशक्यताऽवच्छेदकं दिवशंसिपुलांघवा-
यादिव तत्पदद्वयं धारयति—एवं युष्मदिति । आत्मकार इति । तयोरा-
त्ममात्रशक्तत्वे त्वं मच्छेः; अहं न मच्छेयमिति विधिमिषेधयोरनुप-
पत्तिः; उद्देश्यताऽवच्छेदकस्यात्मावस्यैक्याद्, आत्मरसमाप्ताधिक-
रण्येनोभयाभ्यासप्रसर्गने त्वं मच्छुसीति निश्चयकाले त्वं न मच्छ-
सीति प्रतीत्यवच्छेदिरिति भावः, सम्बोध्यतेति । वक्ष्युत्थितवाक्यजन्ययो-
यावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वक्ष्यमिन्नायविषयताऽवच्छेदकतापेक्षाक्षि-
तजात्यवच्छिन्नशरीरविशिष्टात्मत्वम्, उच्चारणानुकूलरूपवच्छेदकता-
ऽवच्छेदकतापोपलक्षितजातिमरुत्तरीयवच्छिन्नमात्रवत् तयोः शक्यता-
ऽवच्छेदकमित्यर्थः, चैत्रात्मत्वादिध्येति । चैत्रमैत्रतत्तच्छ्रुतिविशेषा-
१५ अ० पा०

यन्पदमन्वोध्यता तस्माद् युष्मत्पदात् पदान्तरसम्बोध्यमैत्रादे-
श्चोच्चारितादस्मत्पदात् पदान्तरोच्चारयितुश्च मैत्रादेः प्रतीतिप्र-
सङ्गो दुर्वार इति,

स्वजन्ययोषाश्रयतया प्रयोक्त्रभिप्रायविषयताञ्चच्छेदकत्वरूपस्य
सम्बोध्यताञ्चच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने युष्मत्पदस्य; स्वोच्चार-
णकर्तृत्वाञ्चच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने चास्मत्पदस्य शक्तेः
स्वीकरणीयतया स्वत्वान्तर्भावानुगमतादवस्थ्यादिति चेद् ?

न-स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिमकारावच्छिन्नविषयताकत्वस्वजन्यत्वो-
भयसम्बन्धेन तदादिसर्वनामपदप्रकारको बोधविषयकसङ्केतोऽभ्यु-
पेयः,

चिउन्नात्मावमेवोत्तरं, सम्बोध्यतेति । तच्च वाक्यजन्यबोधाध्यासेन,
रूपदेति । अत्र पण्ययो विषयित्वं तस्य च प्रतीतिप्रसङ्ग इत्यत्र प्र-
तीतिव्यवस्था, स्वज्येति । स्वयद् युष्मच्छब्दपर, स्वोच्चारणेति । स्वयद्म-
स्मच्छब्दपर, स्वोच्चारणेति । स्वयद् तच्छब्दपर, उच्चारणञ्च यणोदे-
इत्यत्राप्यधीतो जनकतावदमिमानसयोगानुकूलो व्यापारः, शब्दमुच्य-
रतीत्यादौ द्वितीयाध्यायनिरूपितत्वं तस्य च तादृशवाच्यव्यवहृजनक-
तायामभ्युपेयः, तथा च स्वोच्चारणानुकूला या बुद्धिस्तदीयप्रकारता-
वच्छर्मावच्छिन्नविषयकत्वमेक सम्बन्धः, जन्माश्चापरः,

न चात्र घटाऽस्ति तमानयेत्यादौ यत्र घटादिक बुद्धिबोधोपपत्त्य-
तच्छब्दप्रयोगोऽपि; तदुच्चारणप्रयोजकत्वं बुद्धेः घटज्ञानादौ अभ्यु-
पेयं वाच्यम् ?

बुधोपपत्त्याधीनवाक्योच्चारणं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतया त-
त्सम्पादकताया घटज्ञानस्य तदुच्चारणप्रयोजकत्वावश्यकतादिति,

तदिति । सादिना तच्छब्दपरिग्रहः, अभ्युपेय इति । उक्तोभयस-
म्बन्धेन तावदवान् बोधोपपत्त्याकारको भगवन् सङ्केतः स्वीक्रियते मत्त-
न्तरविरहादिति भावः,

अत्र तादृशसङ्केतविषयकं वादनाकारं ज्ञान तत्पदजन्यताद्वयो-
धे हेतुरिति चेद् ?

अत्र मत्तान्-स्वजन्यसम्बन्धविशिष्टविषयतावर्तमानसम्बन्धेन ता-
वदान् बोधो भवत्येतादृशसङ्केत ईश्वरीयः स्वीकार्यः, एवं तावदं, एवं

वैगिर्ण्यं स्वोक्तवारणप्रयोजकवोर्ध्वप्रकारतासमानाधिकरणनिरव-
च्छिन्नवच्छेदकताकत्वस्थोधारणप्रयोजकबुद्धिविषयवृत्तित्वोभयसम्ब-
न्धेन,

एवञ्च तत्पदज्ञम्यबुद्धिप्रकारत्वसमानाधिकरणनिरवच्छिन्नप्रकार-
ताकविशेष्यताशालिनाम् अति स्वनिष्ठप्रकारताकबोधत्वावच्छिन्नस-
ङ्केतीयावेशेभ्यतानिरूपिततादृशोभयत्वावच्छिन्नसंसर्गगतानिरूपितवैशि-
ष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितोभयत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयता-
कनिष्ठरनिष्ठसांसर्गिकविषयताका या निरूपितात्मस्यव्यापकितृ-
विषयता तादृशविषयतासम्बन्धेन तत्पदयान् बुद्धिप्रकारावच्छिन्न-
पतादृशत्वङ्केतज्ञानं हेतुः,

एवम् उक्तमङ्केतीयासांसर्गिकविषयतावस्थमेव पदार्थत्वम्, इतरप-
दार्थावयवोऽं प्रत्यपि सङ्केतीयतादृशविषयताज्ञानं प्रयोजकमिति,

ननु यत्र दोहमयोग्यवीगुञ्जा तामानयेति वाक्यं प्रयुक्तवान्; तत्र
वच्छिन्नस्य शुद्धमोक्षविशिष्टे शक्यत्वज्ञानस्य भ्रमत्वं मा भूत् शक्ति-
माधीनतज्ज्ञम्यशुद्धमोक्षप्रकारकतादीयतत्पदज्ञम्यत्वतत्पदेष्टारणा-
नुकूलबुद्धिप्रकारकताऽऽवयवगोत्वावच्छिन्नविषयतावाच्यस्य च स-
ंवापिति,

न च स्वज्ञम्यत्वस्वोक्तधारणानुकूलबुद्धिप्रकारतासम्बन्धावयवधिकर-
णधर्मपदार्थावच्छेदकताकविषयतावयवोभयसम्बन्धेन पदप्रकारकवो-
धविषयकसङ्केतस्यैव प्रयोजकता; तथा च दोहमयोग्यवीगुञ्जा प्रभु-
कस्य सच्छेदस्यैवोक्तधारणप्रयोजकज्ञानीवप्रकारतायाः पर्याप्तिश्च दो-
हमयोग्यत्वे गोत्रे च वर्तते; अतः शुद्धमोक्षे तत्पदार्थावयवधिकरणादे-
न सङ्केतावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वमेवेति वाच्यम् ?

प्रकारताया व्यासज्यबुद्धिवाभावेन पर्याप्तिरसम्बन्धे भाषाभा-
षात्, हित्वादेस्तु तत्पदव्यमेको न ह्यविवादिषिद्धक्षयप्रतीतेर्मान-
त्वादिति चेत् ?

न-स्वोक्तधारणानुकूलबुद्धिविषयताऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नविषयतावत्त्वघटितसम्बन्धस्य विलक्षणत्वाद् अवच्छेद-
कतायाः पर्याप्तिस्तु बहुतरासामञ्जस्यमेवेन प्रत्यकारादिभिः स्वीकारात् ;

न चैवमपि यत्र यत् इतिमात्रबुद्ध्या वक्ष्यते तत्तद्वत् प्रयुक्तस्तत्र
तादृशज्ञानीविषयताऽवच्छेदकत्वाविच्छेदे तादृशनिवेशो न सम्भव-
तीति वाच्यम् ?

विशेष्यतायाः प्रकारावच्छिन्नत्वमेवेति तत्र यदतिविशेष्यताया-

साधन्यतस्तत्पदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषावच्छेदेनैवोभयसम्भ-
वान्निवृत्तबोधविषयतानिरूपितसङ्केतप्रकारता ब्राह्मेति न व्युत्-
पत्तुपपत्तिः,

कालान्तरीणपुरुषान्तरीणबुद्धिश्च नैदानान्तनैतत्पुरुषीयतत्पदा-
दिप्रदोचरणानुकूलेति; तद्विषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नबोधे नोपवर्शितोभ-
यसम्बन्धनैतत्तत्पदादिवैशिष्ट्यात्, अतो नेश्वरेच्छायां तादृशबोधस्यै-
तत्पदादिपदप्रकारेण भानमिति न कालान्तरीणपुरुषान्तरीणबुद्धि-
विषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नस्यैतत्पदादिपदवाच्यता,

भगवत्सङ्केतीयतत्पदव्यक्तिप्रकारतानिरूपिततथाविषयसंसर्गवि-
षयताऽन्तःपातिबुद्धिविषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नविषयतया एव त-
द्वाच्यतारूपत्वाद्; अतो न भ्रमं विना तद्वच्छिन्नबोधः,

तद्वर्मावच्छिन्नाविषयताभालिबोधे पदांशे तद्वर्मावच्छिन्नवि-
षयतापदितोक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नाया बोधनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-

पदत्वकवेयं तत्पदं बोधेऽवगाहते तदाऽवच्छेदकमेवेन सङ्केतविषयतामे-
दम् शक्तिमेव इति कथं सफलतापदशक्तिग्रहः ? इत्यत आह—सामान्य-
मिति । व्युत्पत्तुपपत्तिः—अपूर्वस्यैवप्रहातुपपत्तिरिति, एकदेश-
रितप्रदत्तपदार्थकतापदस्यापदोच्चरिततत्पदज्ञस्यपदविषयकबोध एक-
पुनरोच्चरितप्रदत्तपदार्थकतापदस्य पुनरप्यतरोच्चरिततत्पदज्ञानार्था-
न्तरविषयकबोधे तत्पदस्वरवासायप्रयोजकस्यैवभानात् दर्शयितुं वाच्य-
त्वापत्तिं यादयति—कालान्तरीणमिति ।

वक्ष्यतावत्त्वादिति । तथा च भगवत्सङ्केतव्या या बोधस्वरवादिप्रसवि-
शेष्यताकतत्पदत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततत्पदप्रकारेणसंसर्गकविषय-
तावच्छिन्नविषयतावत् तत्पदवाच्यत्वमिति पर्यवसितम्,

हेतुरपि शाब्दबोध इच्छीयबोधत्वावच्छिन्नविशेष्यताकतत्पदप्रकार-
व्याख्यानुकूलबुद्धिविषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नविषयतावत्त्वोभयसम्ब-
न्धावच्छिन्नतत्पदत्वावच्छिन्न-नस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितोच्चारणार्थाव-
च्छिन्नसंसर्गिकविषयताकानुकूलत्वानिष्ठसंसर्गिकविषयताकानुश्रिता-
वच्छिन्नसंसर्गिकविषयताकविषयतावत्त्वच्छिन्नविषयताकापदच्छेदक-
तत्त्वावच्छिन्नविषयताकधर्माविष्ठावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नविषय-

सङ्केतीयप्रकारताया वाचकतारूपाया प्रकारतया ससंगतया वा ज्ञानस्य हेतुत्वाद्, अन्यत्रर्म्मावच्छिन्नबुद्धिस्वीकृत्य प्रयुक्ते पदेऽन्यधर्म्मावच्छिन्नविषयताघटितोभयमम्बन्धावच्छिन्नसङ्केतीयप्रकारताया असत्त्वात्, तत्र तदवगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वनियमात् ।

युष्मदस्मत्स्मरणादप्येव सीतिश्चिन्तनीया ।

अथ स्वसम्बोधे युष्मदः स्वोच्चारयितरि चास्मदः शक्ता, “देव्युवाच—मया त्वयि हवेऽन्यत्र गर्जिष्यन्त्याशु देवता” इत्यादिश्रुत्यादिवाक्याद् देवीरर्चुकर्माहिपासुरकर्मकथातादिवोधानुपपात्तिस्तत्र देव्युच्चरितत्वस्य महिपासुरसम्बोध्यत्वस्य चाभावाद्, श्रुत्यादिकर्तृकसुरयकर्मकथातादिवोधस्य च योग्यताभ्रमादापत्तिश्च, श्रुत्यादेस्तादृक्विषयतात्वावच्छिन्नसासर्गिकविषयतावद्विषयतावत्स्वसम्बन्धेन तत्पदप्रकारकघटादिपदार्थविशेषकज्ञानम्,

अथ वा तत्पदजन्यतद्धर्मादस्मिन्विषयताशालिशादयोधे स्वनिष्ठविषयतानिष्ठसासर्गिकविषयताया परस्परया निरूपिका या जन्यत्वस्वोच्चारणानुकूलबुद्धिविषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नविषयतावत्त्वोभयत्वावच्छिन्नसासर्गिकविषयता तन्निरूपकधाघनिष्ठविशेष्यताकतत्पदत्वावच्छिन्नसङ्केतीयप्रकारतासम्बन्धेनार्थप्रकारकपञ्चविशेष्यकज्ञानमित्यध्वयमित्यल्ल पल्लवितेन ।

इत्यपीदिरिति । उक्तानुगमप्रणालीत्यर्थः, सा चाग्रे प्रदर्शनीया ।

युष्मदस्मत्पदयो शक्तिनिर्बन्धकतुमारभते—अथवादि, स्वसम्बोधेऽस्वघटितवाक्यजन्यबोधाध्वयत्वेन वक्त्रभिप्रेते, स्व युष्मत्पदम्, अस्य च शक्ताधित्यनेनावयः, स्वाच्चारयितरे चेति । अत्र स्वपदमस्मच्छन्दपर, द्रव्यवाचेति । सुरयराज्यिणा पृष्टं मेधामहर्षिस्तमुद्दिश्य देवीमाहात्म्य देवीमहिपासुरया सवाद् जगद् तत्स्वरूपमित्यर्थः, वदति । तादृशवाक्यघटकं युष्मत्पदेऽस्मत्पदे चत्यर्थः, महिपासुरसम्बोध्यत्वस्य महिपासुरसम्बोध्यत्वस्य तादृशवाक्यजन्यबोधाध्वयत्वेन श्रुत्यभिप्रेतत्वस्य सुरय एव सत्त्वादिति भावः

तादृशपदार्थाप्रसिद्ध्या व्याप्यताज्ञानस्य प्रमाणासास्मत्पदार्था-

विशेषकाण्डम् ।

शवाक्यप्रयोजकत्वात् सुरथादेश्च तत्सम्बोध्यत्वादिति चेद् ?

न-तत्र तादृशानुपूर्व्याप्रकारेण सामान्यप्रत्यासत्त्या देव्यादिवाक्य-
स्यापि ज्ञानादेवामहिपादिषु तादृशवाक्यप्रयोजकत्वस्वसम्बोध्यत्वप्रति-
सन्धानादेवास्मद्व्युत्पन्नद्वयं देवामहिपादिप्रतीत्युपपत्तिः,

यदि च तत्र वचनप्रयोजकत्वाक्ययोर्विभिन्नानुपूर्व्या तदाऽनु-
वादकवाक्ये तद्व्युक्तित्वादिना विशेषदर्शनेऽप्यानुपूर्व्याप्रकारेण दे-
व्युच्चरितत्वभ्रमादेश्च श्रोतुर्देव्यादिप्रतीतिस्वीकारेणानुपपत्त्यभावाद्,

यत्र च तादृशानुपूर्व्यवच्छेदेनापि विशेषदर्शनं तत्र नेत्यत-
एव तत्प्रतीतिः,

अतःप्रमादिति । समाचक्षे-तत्रेत्यादि । तत्र-मयेत्यादिमहावाक्ये, सत्-
मर्थो घटकत्वं, तस्य च देव्यादिवाक्यस्येत्यत्राश्रयः, अत्र वाक्यं तत्स-
त् शब्दवाक्यमतो नानुपपत्तिः, तादृशेति । सुरथादेश्च तादृशानु-
पूर्व्याप्रकारेण व्युत्पन्नव्युच्चरितवाक्यभाषणप्रत्यक्षानन्तरं देवीवाक्यस्य
सामान्यलक्षणया ज्ञानम्, इतरेष्वानु पुस्तकस्थलचर्चणचिह्नवातादिना-
ऽनुभूततत्त्वदर्शनस्मरणेन मनसा मत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या जायमान-
निखिलमादिबर्णशामसदकारेण व्युत्पन्नव्युच्चरिततादृशवाक्यघटकास्मत्प-
दोच्चारणकर्तृत्वं देव्यास्तद्व्युत्पन्नव्युच्चरितत्वञ्च महिपासुरादौ
प्रतिसम्यक्तो निराधारं तत्र तत्र तत्तत्पदस्य शक्तिज्ञानं सम्भवायेषे-
ति भावः, मयत्वेवं यदि वक्तुं देव्या वाक्यमनुवादकमहविषाक्यञ्चै-
कानुपूर्व्यां स्याद्, विभिन्नानुपूर्व्यां कञ्चैत का गतिः ? इत्यत आह-यदि
चेति । विशेषदर्शनेऽपि-देव्युच्चरितवाक्यमेद निश्चयेऽपि; आद्युच्चरि-
तवाक्यमिदं न देव्युच्चरितमित्यादिनिश्चय इति यावद्, आनुपूर्व्याप्रकारेण-
ति । मयेत्याद्यानुपूर्व्यां किञ्चिद् वाक्यं देव्युच्चरितमित्यादिभ्रमादि-
त्यर्थः, तथा च तत्र तादृशास्मत्पदोच्चारणकर्तृताऽवच्छेदकत्वोप-
लक्षितात्मत्वावच्छिन्नशक्तिभ्रमादेश्च शब्दबोध इति भावः,

तादृशानुपूर्व्यवच्छेदेनापि-मयेत्याद्यानुपूर्व्यवच्छेदेनापि, विशेषद-
र्शनं-देव्याद्युच्चरितत्वाभाषनिश्चयः,
न च यदि देव्युच्चरितवाक्यस्य विभिन्नानुपूर्व्यां निश्चयः स्यात्

एवमन्यदीयस्वार्थतात्पर्यकोच्चारणानधीनोच्चारणरूपं स्व-
तन्त्रोच्चारणमस्मत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानुगमकम् ,

उक्तस्यल ऋष्याद्युच्चारणञ्च न तथा तस्यार्थप्रतिपादनद्वारा
देव्युच्चारणाधीनत्वादिति नास्मत्शब्दादृष्यादिवोधः, स्वातन्त्र्येणाहं-
गच्छामीत्युच्चारणस्यापि को गच्छतीत्यादिमरनवाक्यशक्तिग्राहक-

तदा ऋषिवाक्ये देव्युच्चारितानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यमेव निश्चयो भवितुम-
र्हति; स वास्माकं श्रोतुर्थाऽसम्भवीति कुतो विशेषदर्शनमिति वाच्यम् ?

श्रोतुश्च कथञ्चित् सम्भवात्, अस्माकञ्च; तद्वोधकवाक्यान्तरघ-
टितपुराणान्तरदर्शने तत्संशयसम्भवाच्च पुराणादिवाक्यविभिन्न-
कालिदासाद्युच्चारितवाक्ये तादृशवाच्यनिश्चयोदयाद्येति,

ननूकर्त्तव्याऽनुपपत्तिवारणेऽपि तत्रस्थास्मदादिपदेन ऋष्यादेर्वोधो-
दुर्धर इत्यत आह—एवमिति । यत्र स्वीयगमनप्रतिपादनेच्छया मैत्रे-
णाहं गच्छामीत्युक्तौ सम्यगभ्युतयता चेन्नेन किमित्युक्तमिति जिज्ञासि-
तेन मैत्रेणाहं गच्छामीति पुनरुक्तं, तत्र स्वतन्त्रोच्चारितास्मत्पदेऽप्या-
तिवारणाय—अन्यदेवेति । अन्यदीयं प्रकृतास्मत्पदोच्चारणकर्तुमिन्न-
कर्तृकं यत् स्वार्थतात्पर्यकोच्चारणं; तच्च प्रकृतास्मत्पदघटितवाक्य-
जन्यबोधाभ्युत्थेनेच्छाप्रयोज्योच्चारणं, तादृशञ्च प्रकृते देव्युच्चारण-
तदधीनोच्चारणं प्रकृते ऋष्यादिकर्तृकं तद्विन्नमित्यर्थः,

अस्मत्पदेति । स्वीयान्यदीयस्वार्थतात्पर्यकोच्चारणानधीनोच्चा-
रणकर्तृत्वोपलक्षितात्मत्वावच्छिन्ने शक्तिः स्वतन्त्रोच्चारितास्मत्पद-
स्येति भावः,

न च ऋष्याद्युच्चारितास्मत्पदस्य शक्यत्वात्वेन स्वार्थतात्पर्यस्यैवा-
सम्भवात् कुतस्तदघटितस्योपलक्षणत्वमिति वाच्यम् ?

अन्यदीयतादृशार्थतात्पर्यकवाक्योच्चारणं तादृशतात्पर्यविप-
यार्थातिरिक्तार्थतात्पर्यकत्वाभावे सति तादृशोच्चारणाधीनं यदुच्चा-
रणं तदप्यदित्यर्थ एव पर्यवसानाद्,

यस्तुतस्वस्वतन्त्रोच्चारितेऽप्यादिवाक्यघटकास्मत्पदस्यापि स्वघ-
टितवाक्यार्थकर्मकवाक्यान्तरस्थाक्रियाकर्तृत्वोपलक्षितवाचकतया ऋ-
षिकविप्रभृतिमिरुच्चारिततदघटितवाक्यस्यापि स्वार्थतात्पर्यसत्त्वात्,
स्वार्थतात्पर्यकत्वस्य व्यावृत्तिमाह, स्वातन्त्र्येणेति । अन्योच्चारणा-

वक्तृव्योच्चारणानीनत्वस्य स्वर्यपरत्वमुच्चारणविशेषणम्, प्रश्नवा-
नस्य चाहं गच्छामीत्यादिप्रकृतवाक्यतातुपर्य्यविषयपरत्वाभावात्-
द्व्युच्चारणे विशिष्टव्यतिरेकः सुपटाः,

आनुपूर्व्या समानीयं यद् वाक्यान्तरं तदुच्चारणानीनत्व-
स्य निरूपयितुमशक्यं, शब्दानुक्रमस्थल एव समानानुपूर्व्योक्तो-
च्चारणोक्तानिष्पदाद्,

वाक्यार्थानुपादस्थले समानार्थकवाक्यमाद्योच्चारणोपेक्षणात्
रसातल्योपपत्तेर्द्व्युच्चारत्वाद्,

वस्तुतस्तु वाक्यान्तरस्य क्रियाकर्म्यत्वाऽप्यस्वघटितवाक्यार्थ-
प्रत्यापनेच्छाऽनधीनं स्वोच्चारणमेव स्वतन्त्रोच्चारणम्,

अनुवादस्थले चेत्पुनश्चेति वाक्यान्तरस्योक्तिक्रियाकर्म्यतया त-
नधीनत्वोपपत्त्या, असमानानुपूर्व्योक्तवाक्योच्चारणाधीने तद्व्यावृत्तिं दर्श-
यित्वा समानानुपूर्व्योक्तवाक्योच्चारणेऽपि तद्व्यावृत्तिमाह—
वाक्यार्थक-
त्वमेति । मया गन्तव्यं पश्चात् स्वयस्यादिवाक्यमुच्चारितवन्तस्त-
दुच्चारणमादिदर्शनेनास्मच्छब्दस्योच्चारयितरि शक्तिं भूतीतवतो म-
या गन्तव्यमिति वाक्योच्चारणस्य तादृशसमानानुपूर्व्योक्त-
प्राप्तकवाक्योच्चारणाधीनत्वमेतदर्थः । आनुपूर्वेति । अत्र पूर्वोक्तार्थो-
न्नेरुक्तस्य अजातार्थकदेशे साक्षात्वेऽन्यथा, अत्रानुक्रमस्थले एते-
ति । शब्दानुवादस्थले एवेत्यर्थः, एवकारिणार्थानुपादस्थलपक्षकौ-
तः, शब्दानुवादस्तु पूर्व्यवाक्यसमानानुपूर्व्योक्तसमानार्थकवाक्य-
पूर्व्यवाक्यार्थस्य शब्दान्तरेण पुनर्ध्वननमर्पणुवादः,

इत्यप्यनुवादोपमिया पूर्व्यकल्पं परित्यज्य कल्पान्तरमाह—
वस्तुत-
स्त्विति । वाक्यान्तरमेति । स्वघटितवाक्यमभिप्रायवाक्यघटनेत्यर्थः, इव-
मस्मत्पूर्वं, स्वघटितवाक्यमभिप्रायञ्च स्वघटितवाक्यजन्यताऽप्यप्ये-
कमुपपत्तिशेष्यतामिदमुपपत्तिशेष्यताशालिनाद्वेष्यजनकवाक्यत्व-
माताः तादृशोपपत्तिकालावप्यवस्थस्यैव कल्पस्याप्यभेदस्य मत्पक्षे च
सर्वेऽपि स्वस्मिन् तादृशवाक्यान्तरार्थं, समानावाक्यव्यापिष-
ताया ऐक्येन न मिथमिदं ज्ञातमादाय तदोपपत्तिः किमप्येताऽप्येति । ता-
दृशक्रियाकर्मोपपत्तिप्रकारतानिकल्पितव्यघटितवाक्यार्थविशेष्यताको-
पः प्रत्ययस्तद्वत्त्वमेच्छाऽनधीनमित्यर्थः, अत्रावेति । अत्रानुपपत्तिरिति

दर्शयितवाक्यार्थं प्रतिपादयितुमेवानुवादकोऽस्मद्व्यतिष्ठति वाक्यं प्रयु-
क्त इति न स्वातन्त्र्यम्,

मत्पुनरप्येत्यादौ प्रकृतवाक्यस्य ज्ञानरूपक्रियाकर्मतया स्व-
प्रतिपादयितुमेवास्मदः प्रयोगात् तदुच्चारणस्य स्वातन्त्र्यनिर्व्या-
हाय वाक्यान्तरस्येति,

एनेन यत्र चैत्रणान्यदीपाच्चैत्रः सुन्दर इत्यादि वाक्यादेव
वाक्यार्थं प्रतीत्याहं सुन्दर इति प्रयुज्यते; तत्र स्वसमानार्थकवा-
क्योच्चारणसापेक्षत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यमस्ति,

न वा स्वपाण्डित्याभिमानिर्मानिपुरुषज्ञानपरस्यायमहं पण्डित-
इति जानातीत्यन्यदीयोच्चारणस्य स्वातन्त्र्यापत्तिः,

अर्थं रीत्याऽव्यवहितोक्तस्य लेऽहपदेनोच्चारयितुमुत्पाविष्यक-
मया त्वयि कृत इत्यादिरूपत्वं चत्पर्यं, तदर्थपाठनेति । अस्मत्पदार्थघटि-
तेत्यर्थं, प्रतिपादयितुं=प्रतिपादनेच्छयेत्यर्थं । स्वातन्त्र्यमिति । तदुच्चा-
रणस्येति शेषः,

ननु भिन्नाकर्मताऽऽपन्नेत्यादिनिषेधेनैवोपपत्तौ वाक्यान्तरस्येति
कथम्? इत्यत आह—ननु नश्यति । प्रकृतवाक्यमस्ति । अस्मत्पदघटितवा-
क्यस्येत्यर्था, वाक्यान्तरत्वमिति । तथा च पुनरप्यस्यास्मत्पदघटितवाक्य-
जन्यास्मत्पदार्थघटितार्थवाच्यजनकत्वाद् न वाक्यान्तरस्य कत्वमिति,

एनेन । अस्तु तात्त्विकवादिवाक्यादरेणत्वमहं, वाक्यार्थम्=अमेदेन तु
वृद्धान्वितस्यात्मानं, प्रतीत्य=ज्ञात्वा, प्रयुज्यते इति । तथा चाह सुन्दर इ-
ति वाक्यप्रयोगस्य प्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजननद्वाराऽन्यदीपतादृशावा-
क्योच्चारणप्रयोगव्यवस्थासत्तरिति भावः,

पूर्वकल्पेऽनुपपत्तिं दर्शयित्वाऽपत्तिं दर्शयति—न वेति । अस्य स्वा-
तन्त्र्यापत्तिरित्यनेनाख्यं, अस्मत्पदार्थमौनिपुरुषे तादृशज्ञानसत्त्वं
ज्ञापनाय स्वपाण्डित्याभिमानोति, यस्तु पाण्डित्याभिमानिपुरुषोऽपि
वाक्यादेव ज्ञात्वा तादृशवाक्योच्चारणञ्चेद्? न तदापत्तिरतस्तदस्म-
त्प्रदर्शनाय—नोति । अत्र चाह पण्डित इत्येकं वाक्यं पण्डितानिष्ठा-
हमित्यर्थकम्, अपरञ्चायमिति जानानीति, इतिशब्दोऽत्र तादृशवा-
क्यार्थपरस्तथा च पण्डितानिष्ठास्मत्पदार्थकर्मज्ञानजनयमित्यर्थः,

आशङ्कते—अत्रमिति । अत्रमिति । स्वपाण्डित्यस्याभिमानिन

मर्तिवारणेऽथविषानिन्स्तेन प्रत्ययो दुरुपपाद एव तस्योच्चार-
णाभावेनास्पदवाच्यत्वादिति चेत् ?

सत्यं; स्वतन्त्रोच्चारयितुः सर्गस्यास्मदर्थत्वे स्यादेवंप्रनुपपत्तिः,
केदं न; स्वतन्त्रोच्चारितास्मत्पदस्यैव वदाचकत्वाद्, निरुक्तस्वत-
न्त्रोच्चारणरहितस्य चास्मदः स्वघटितवाक्यार्थकर्मकवाक्यान्तरस्थ-
क्रियाकर्तृत्वेन शक्तिः,

एवम् यथा स्वयि हतेऽप्येवेत्यादौ वादशक्रिया=देव्युवाचेति-
वाक्यान्तरस्थोक्तिर्मित्येयं; तत्कर्तृत्व देव्या इति पूर्वोक्तभ्रमं विनाऽ-

पुनरप्येति यावत्, तेन=अस्मच्छब्देन, अभाष्यसाधित्वेति । स्वतन्त्रोक्त्या-
पि तत्रैवास्मदपश्य दातव्यादिति भावः,

स्वतन्त्रोच्चारितास्यतः श्रोत्रोच्चारितगोत्रेण त्रिविधास्मरणस्य शक्तेः
 त्रिविधं कथयित्वा समाचष्टे-तत्र निमाणादि । सत्यं धरति । यावत्
 स्मरणस्य निमाणादि कर्मतया स्वघटितवाक्याद्यं प्रतिपादनेच्छाऽनधीनोच्चार-
 णज्ज्ञास्मरणस्यैवैक्यं, तथाप्यस्मादिति । यावदन्तरद्वयमिदं वाक्यं
 तया स्वघटितवाक्याद्यं प्रतिपादनेच्छाऽनधीनोच्चारणजन्यं बोधलाक्षे-
 ताववावश्यकत्वादित्यर्थं, निरुक्त्यादेः । यावदन्तरद्वयमिदं वाक्यं तया
 स्वघटितवाक्याद्यं प्रतिपादनेच्छाऽनधीनोच्चारणज्ज्ञास्मरणस्यैवैक्यं,
 पूर्वोक्तज्ञानं विनाऽपि न्यायानुबन्धितवशात्तदधीनोच्चारणजन्यं
 प्रवक्तव्यं चेत्तु चरितवत्तन् विनाऽपि त्वर्थः,

एव "मया स्वमायाः शरणं मयेष्वि" इत्यादिवाक्यानिवाक्ये वि-
द्यामिश्रापुष्टरिश्वावासादिभ्यश्च विशेषादौ न सदा सत्वेदिति-
इत्येवमस्यैव विद्यामिश्राणे बोधानुपपत्तेरिति, ऊच्यते इति वा
क्यान्तराणि वाच्यताम्, अथ एव "विमलसुखितोयैर्जह" इत्यस्ये मयि
निमग्नता मीमांस्यमाणा" इत्यादिवाक्ये आश्रयतामाप्येतेनापि "इति
मयमे" इति वाक्यान्तराण्यपि वाच्यताम् अनुपपत्तेरिति बोधोदयः.

[illegible]

पि तत्प्रतीतिरुपपादयितुं शक्यते, स्वघटितवाक्यार्थकर्मकवाक्या-
रन्तस्यक्रियात्वञ्च तादृशार्थकर्मकत्वेन वाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वं, ते-
नाहं पण्डित इति विद्वांसं पश्येत्यादौ दर्शनादिक्रियाया अस्मच्छब्द-

न च तादृशवाक्यस्यानुवादकमहर्ष्युच्चरिततया तदुघटकास्मच्छ-
ब्दस्य देवीत्युवाचेतिवाक्यान्तरस्यकथनक्रियाकर्त्तव्या देव्या बोधकत्वं
नानुपपन्नमिति वाच्यम् ?

तद्वाक्यस्य ऋष्युच्चरितत्वेऽपि तत्समानानुपूर्व्याकस्य तत्समाना-
र्थकविभिन्नानुपूर्व्याकस्य वा वाक्यस्य देव्युच्चरितत्वेन तत्र तदौपस्य
दुर्व्याख्यादिति चेद् ?

न-यस्मात् पश्येतिदर्शनक्रियायां तादृशपरस्पररोपश्लिष्टवाक्यार्थ-
कर्मकत्वान्वये न तात्पर्यम्; अपि तु स्वसजातीयद्वितीयरहितमग-
त्याः कर्मतया भगवत्यां शक्तीनां प्रवेशनक्रियाया वा तत्र कर्मतया-
ऽभ्यवतात्पर्यम्,

एवञ्च तादृशवाक्योच्चारणस्य वाक्यान्तरस्थाक्रियाकर्त्तव्येनास्म-
त्पदघटिततादृशवाक्यार्थप्रतिपादनेच्छाऽधीनत्वमेव नास्ति; अतस्तत्र
स्थतत्रोच्चरित एवास्मच्छब्दः, अहं पण्डित इति त्वं जानीहीतिव-
क्तृतात्पर्यकास्मात्पदघटितवाक्यस्थले तु वक्तुः प्रतीतिः स्वयमत्र उप-
पादयिष्यते,

ननु स्वघटितवाक्येत्यत्र क्रियापदेन धात्वर्थो वाच्यः; तत्र वाक्या-
न्तररूपत्वं न वाक्यान्तरघटकत्वं तत्र तदभावाद्, धात्वर्थकदेशे प्रा-
प्तावन्ययासम्भवाच्च,

एवमहं पण्डित इत्ययं जानातीत्यत्रेतिजानातीतिधान्प्रान्तर-
स्थानक्रियाकर्तुर्मिमानिपण्डितस्येव स पण्डित इति देवदत्तोऽपि
जानामीति तादृशवाक्यार्थकर्मताऽऽपन्नानक्रियाकर्तुर्देवदत्तस्याऽऽ-
स्मच्छब्देन बोधापत्तिर्दुर्व्याख्येत आह—स्वघटितवाक्येति ।

अत्र क्रियेति सम्पातायातम्, अन्यथा प्रतिपाद्यत्वमित्यन्तव्याख्या-
या असङ्गतेः, प्रतिपाद्यत्वमित्यन्तस्य वा प्रतिपाद्यक्रियात्वमर्थः, ताद-
ृशार्थकर्मकत्वेनेति । अस्मात्पदघटितवाक्यार्थकर्मकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
तवाक्यान्तरजन्यप्रतिपक्षीयविशेष्यत्वं, ननु स्वघटितवाक्यार्थकर्मक-
त्वनिष्ठविषयताशालिवाक्यान्तरजन्यप्रतिपक्षीयविषयत्वं साक्षात्परस्पर-
साधारणतादृशविषयतानिरूपितविषयत्वं वेति त्वर्थतो लब्धं, तेन-
उक्तार्थकरणेन, विशिष्टमिति । जानन्तमित्यर्थः,

कतिवाक्यार्थविषयकत्वसम्भवेऽपि तेन रूपेण सम्प्रतिष्ठातृवा-
स्तन्त्राप्रतिपाद्यतया न तत्क्रियाकर्तृरस्मच्छन्दतः प्रतीतिः,

अथ-इतिपदघटितवाक्यान्तरात् क्रियाप्रतिपत्तावेव तत्कर्तृवा-
स्तन्त्राप्रतिपाद्यक्रियाकर्तृत्वं सुप्रहं; तद्वग्रह एव च तद्व्यतितानुगमक-
रूपप्रदेशास्मच्छन्दशक्तिग्रहेऽस्मच्छन्दघटितवाक्याद् वाक्यार्थप्रतीतौ
तत्प्रतीतिदातृपक्षित्या वाक्यान्तरात् क्रियाप्रतिपत्तिरित्यन्योन्या-
श्रय इति चेद् ?

आह-दे-अवेति । इतिपदप्रतिष्ठेति । देवी महिषासुरकर्मकृत्वाचेति
वाक्यान्तरावित्यर्थः, कियेति । उच्छादिक्रियाशास्त्र्यर्थे एवैत्यर्थः,
तादृशवाक्यार्थकर्मकत्वेन क्रियायाः शास्त्र्यर्थ इति यावत्, तत्कर्तृ-
त्वापत्तिक्रियाकर्तृः, वाक्यान्तराति । तादृशकर्तृस्वरूपो विशिष्टो धर्मः,
इत्यवेति । महिषियो भवतीत्यर्थः । तद्वग्रह एवेति । इतिपदघटितवा-
क्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्तृत्वग्रहे सत्येयोरर्थः, तद्व्यतितानुगमक-
रूपग्रहेणन्यावाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्तृत्वोपसहिततत्प्रत्याविधर्मग्रहे-
त्येवार्थः, अत्र तृतीयाऽर्थः प्रयोक्तव्यं, तस्य चास्मच्छन्दशक्तिग्रह-
स्वेत्यान्वयः, अस्मच्छन्दशक्तिग्रहस्य तादृशधर्मविशिष्टवैशिष्ट्यापगा-
हितया तज्ज्ञातस्य तत्र हेतुर्यास्यते, अस्मच्छन्दघटितेति । मया स्वयी-
त्यादिकाक्याद्, वाक्येति । देवीकर्तृकमहिषासुरकर्मकहनोत्तर-
शीमे अधिकप्रवर्जनकर्तृव्यापनदेवतारूपार्थप्रतिपत्तिरित्यर्थः, तस्य-ताद-
ृशवाक्यार्थस्य, उपदिष्टत्वा-द्व्यस्य स्मरणेन; इतिपदस्य संनिहित-
बुद्धिश्च एव शक्यविति भावः, अन्तेत्यान्वय इति । अस्मच्छन्दशक्तौ
तद्वग्रहमेवमाणी अस्तादृशवाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्तृत्वग्रहस्तमपे-
क्षणीयो वा स्वस्य शक्तिग्रहस्त्वहित्यत्वेनास्मच्छन्दशक्तिर्धेति स्वग्रहता-
पेक्षग्रहतापेक्षग्रहिका स्यात् तदा स्वमित्रा स्वादित्यापत्तिरित्यर्थः,
तनु मया स्वयि हतेऽत्रैवेत्यादिवाक्यप्रत्यास्मच्छन्दघटिततया ताद-
ृशवाक्यजायप्रतीतेरस्मच्छन्दशक्तिमहाविजयमस्येव, तादृशवाक्यार्थ-
प्रेतिपदघटितवाक्यान्तरजन्यप्रतिपत्तिरिति तदधीनत्वं सम्भवति, कि-
न्तु तादृशवाक्यार्थकर्मकप्रकारताकवाक्यान्तरजन्यप्रतिपत्तिविषय-
त्वेन क्रियाया ज्ञाने तदधीनत्वं कुतो मन्वत इति चेद् ?

न-तादृशक्रियाप्रतिपत्तिरिति शब्दार्थास्मच्छन्दघटितवाक्यार्थस्य पित्रे-
पणतया मनेन तत्र तादृशविद्येपणपेक्षत्वेन विशेषणज्ञानस्य त्व-

न-वाक्यान्तरप्रतिपाद्यतया वक्तुमुद्दिश्यत्वस्यैव क्रियायां विशेषणत्वोपगमात्, प्रतिपत्तेः पूर्वमपि प्रकारणादिना तादृशवक्तुमुद्दिश्यसम्भवेनान्यान्योभयाभावात्,

स्मत्पदशक्तिग्रहाधित्वेन तादृशक्रियाज्ञानस्यापि तच्छक्तिग्रहाधीनत्वाक्षतेः, एवमितिपदघटितवाक्यजन्यप्रतीतिरपि तादृशज्ञानविषयत्वेन तादृशविषयसम्पादनद्वारा तदधीनत्वस्य तत्र सत्त्वाच्चेति निगम्यते,

समापत्तेः—वाक्यान्तरेति । अस्मत्पदघटितवाक्यार्थकर्मकत्वानिष्ठप्रकारताकवाक्यान्तरजन्यप्रतिपत्तीयविषयताप्रकारताकवक्तृज्ञानीयविषयताऽऽपन्नक्रियाकर्तृत्वस्मत्पदस्य शक्तिरिति भावः,

वक्तुस्तादृशज्ञानञ्च-बुबोधविषया वाक्यप्रयोगं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य कारणतया बुबोधविषयाः कारणेष्टसाधनताज्ञानस्य धर्मिताऽवच्छेदकज्ञानविषया या देवीकर्तृकमहिमासुरकर्मकहनोत्तरकालिणीश्रीमविषयवृत्तजनककृततावद्वदेवताकर्मकत्वानिष्ठप्रकारतानिरूपिता सती देवीकर्तृकत्वानिष्ठविशेष्यतानिरूपिता येतिपदघटितवाक्यजन्यप्रतिपत्तीयविषयता तद्वक्तृक्रियेत्याकारकम्,

ननु तादृशार्थकर्मकत्वानिष्ठविषयतानिरूपितकथनक्रियानिष्ठविषयतानिरूपितकृतितिष्ठविषयतानिरूपितदेवीनिष्ठविशेष्यताद्यलिखितं तादृशवाक्यजन्यं भवतिर्याकारिकेच्छेव तत्र बुबोधविषया वाक्याः,

एवञ्च तादृशज्ञानं तादृशवाक्यजन्यमित्याकारक वक्तुर्ज्ञानमपि तादृशतात्पर्यप्रयोजक वाच्यं, कुतस्तादृशज्ञानमद्वयोक्तानुगतकथमः सम्पादनीय इति चेद् ?

न-विनिगमनाधिरहेणोक्तबुबोधविषयाद्वयमेव हेतुः कल्प्यते, अतः उक्तज्ञानस्यापि तत्र सम्भवादिति भावः, तादृशवाक्योच्चारणं प्रत्युक्तबुबोधविषयाः कारणत्वस्याप्रामाणिकत्वेन तादृशज्ञानस्य नियतस्वामायमालोक्ष्य स्वघटितवाक्येत्यादिना पर्यवसितार्थेणोक्तत्वाच्चेति भावः,

प्रकरणादिनेति । तथा च तादृशशब्दबोधात् पूर्वं सैम्भवमानयेत्यादायिव प्रकरणादिलिखितानादिना तादृशविशिष्टार्थविपरकवक्तृज्ञानविषयकज्ञानजनने वाचकामावादिस्थर्यं,

अन्योन्याप्रमाणादिति । वाक्यान्तरजन्यप्रतिपाद्यतया तादृशविशिष्टार्थविषयवक्तृज्ञानजनने श्रोतुरपि तादृशज्ञानविषयकज्ञानजनने पूर्वं तादृशवाक्यजन्यप्रतिपत्तेः, तज्जनकास्मत्पदस्य शक्तिग्रहस्य चान-

स्वघटितवान्यार्थविषयकत्वान्वितक्रियाकर्तृतया वाक्यान्तर-
प्रतिपाद्यत्वेन या वक्तुमुद्दिस्तद्विषयताऽवच्छेदकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तानु-
पपत्तिरिति तु सारम् ,

एवञ्च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकत्व-
त्वादप्येव सङ्गच्छते,

उच्चारणकर्तृत्वानुगमकशरीरेऽपि मिश्रणां बुद्धिस्तत्त्वनिवेश-
शीलन्तु नावधारयामः,

एवं युष्मत्पदमवृत्तिनिमित्तानुगमकमर्थनिविष्टं स्वसम्बोध्य-
त्वमपि वाक्यान्तरस्याक्रियाकर्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थानवगाहिनी
या स्वजन्यमतीत्यामयत्वेनेच्छा तद्विषयत्वम्, अनुवादकपुरुषीयवा-
पेक्षया वाक्यजन्यप्रतिपाद्यतादीनां लक्षणं उपस्थित्यैव तादृश-
विशिष्टज्ञानसम्भवादिति भावः । स्वघटितवाक्यार्थ-
कर्मकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितक्रियानिष्ठविषयतानिरूपितकर्तृत्वनि-
ष्ठविषयतानिरूपिता वा वाक्यान्तरजन्यप्रतिपाद्यविषयता तादृशकार-
वानिरूपितवक्तुपुरुषीयविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितवर्मावीच्छजन्य-
स्वतन्त्रकथयताऽवच्छेदकमित्यर्थः, कथमिति । निर्दोषत्वेन तदेवानुगम-
कमित्यर्थः,

एवञ्च=वाक्यान्तरप्रतिपाद्यतया वक्तुमुद्दिविषयवस्थानुगमकार-
रीरे प्रवेष्टे चेत्यर्थः,

उच्चारयितुं वावच्छेदकपीप्रकाराख्येच्छाहृत्पदस्य शक्तिरिति मि-
श्रोक्तमाक्षिपति—उच्चारकतुल्येति । एवमिति । अथा त्वयीत्यादावस्मत्-
पदेन तदुच्चारकमहर्षिर्गोपकारणायोक्तविशेषवत् तदुपपत्त्युष्मत्पदेन
प्रवृत्तिजन्यसुरपराज्जोपकारणवैतादृशविषयत्वं वाक्यमित्यर्थः, यु-
ष्मत्पदेत्यादि, अत्र विषयत्वमित्यन्तरं वाक्यमिति पूरयेद्यम्,

अनुगमेति । स्वसम्बोध्यताऽवच्छेदकत्वमित्यर्थः, कथमिति । पदस्त्वर्थः,
वाक्यान्तरप्रतिपाद्यतादिव्या वा स्वघटितवाक्यजन्यप्रतीतिमन्त्र-
प्रकारेच्छा तद्विशेषवत्मित्यर्थः, यथाहृत्सम्बोध्यताऽवच्छेदकत्वं स्वत-
न्त्रोपपत्तिरनुगमपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकं, स्वमनुवादकानुपपत्ति-
रनुगमपदम्, अत्र चानुवादकपरोक्षता च तथा स्वपीत्यादिवाक्या-

व्यार्थकर्मकोत्तिक्रियाघटितमहावाक्यार्थघटकयुष्मदर्थघटितावान्तर-
वाक्यार्थप्रतीत्याश्रयत्वेनाभिप्रायविषयत्वेऽपि तादृशाभिप्राये तादृशा-
वान्तरवाक्यार्थस्य वाक्यान्तरस्यक्रियाकर्मत्वेन भानाद्,

यदि च-इतिपदघटितवाक्यार्थप्रतीतिरूपफलेच्छाऽधीना युष्म-
द्व्यटितवाक्यार्थप्रतीतिनिषयिणी तादृशवाक्यार्थोऽंशे वाक्यान्तरस्य-
क्रियाकर्मत्वानवगाहिन्यपि तादृशवाक्योच्चारणानुकूलानुवक्तु-
रिच्छा सम्भवतीति तादृशेच्छायादायानुवादकसम्बोध्यस्य सम्बो-
ध्यताऽऽपत्तिरिति मन्यते ?

तदा वाक्यान्तरार्थप्रतीतीच्छाऽनर्थानत्वमपीच्छाविशेषणं देय-
मिति मया त्वयि हतेऽर्धवेत्यादौ युष्मच्छब्दाच्च सुरधादिप्रतीतिः,

यंविषयकशाब्दबोधानुकूलव्यापारानुकूलातीतकृतिमती देवाऽप्याकार-
कदेभ्युवाचेत्यादिमयात्वधीत्याद्यन्तमहावाक्यजन्यप्रतीत्याश्रयः सुर-
धो भवत्वित्याकारा, तथा चात्र तादृशेच्छायाविशेष्यत्वरूपस्यातादृश-
तयोक्तसम्बोध्यत्वस्य सुरधेऽसत्त्वाद् न युष्मत्पदेन तस्य बोधः,

शुरो ! त्वं मामध्यापयस्वत्यादिस्वतन्त्रयुष्मच्छब्दरूपले च स्वतन्त्रो-
च्चारयितुरेतादृशवाक्यजन्यप्रतीत्याश्रयो गुरुर्मवास्वित्याकारैवेच्छाः अ-
तो शुरो तादृशसम्बोध्यत्वस्य सत्त्वेन तस्य बोधः,

देवी मादिपासुरमित्युवाचेति वाक्यान्तरं, तत्रस्थेतिपदार्थतादृशवा-
क्यार्थप्रकाशनाय मया त्वधीत्यादिवाक्यान्तरं प्रयुज्यते, यथा तमानये-
त्यादिवाक्यघटकतच्छब्दार्थव्यक्तये गौरस्तीत्यादिवाक्यान्तरं, तथा चा-
वाचित्युवाचेत्यन्तवाक्यजन्यबोधरूपफलविषयकेच्छा भवति, तदन्तरं
मया त्वधीत्यादिवाक्यजन्यबोधरूपोपायविषयकेच्छेत्यभिमतानः शङ्कते-
यदि चेत्यादि,

यथात्र महावाक्यार्थबोधः फलम्, अवान्तरवाक्यार्थबोध उपाय इति
मया त्वधीत्याद्यन्तरवाक्यमात्रजन्यबोधो भवत्वित्याकाराया इच्छा-
या अपि तादृशवाक्योच्चारणानुकूलत्वात्तस्याश्च वाक्यान्तरस्यक्रि-
याकर्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थस्यानवगाहनात्तद्विशेष्यत्वमादायानुवा-
दकसम्बोध्यस्य निरुक्तसम्बोध्यताऽऽपत्तिरित्याशङ्कते-यदि चेत्यादि ।
अत्र गवित्ययमोहत्यादायितिशब्दस्य कर्मत्वार्थकतया गोशब्दकर्म-
ताकोच्चारणकर्त्ताऽयमित्येकविशिष्टैशिएषावगाहिस्रोतजनकत्वमिदं,

एवमध्वान्तस्य ततो महिषादिप्रतीतिनिर्वाहाय वाक्यान्तर-
स्य स्वयदितवाक्यार्थकर्मकक्रियाकर्मण्यपि धुम्पदः स्वत्यन्तर-
स्वीकार्ये, तत्र देवी महिषासुरमित्युवाचेति वाक्यस्याक्रियाकर्म-
त्वं महिषासुरादेरिति उस्यापि त्वयीत्यादिशब्दार्थतोषणत्तिः,

अत्रापि पूर्ववत् स्वयदितवाक्यार्थविषयकत्वान्वितक्रियाकर्म-
तया वाक्यान्तरमतिपाद्यत्वेन या वस्तुबुद्धिस्तद्विषयताञ्चक्षेकत्वे-

मया स्वयदित्यादिवाक्यस्यापि मयेत्यादिवाक्यार्थकर्मताकप्रतिपत्त्युक्त-
स्य स्वयदित्यादिवाक्यार्थकर्मताकप्रतिपत्त्युक्त-
स्य स्वयदित्यादिवाक्यार्थकर्मताकप्रतिपत्त्युक्त-
स्य स्वयदित्यादिवाक्यार्थकर्मताकप्रतिपत्त्युक्त-
स्य स्वयदित्यादिवाक्यार्थकर्मताकप्रतिपत्त्युक्त-
स्य स्वयदित्यादिवाक्यार्थकर्मताकप्रतिपत्त्युक्त-

अथ वा महावाक्यार्थबोधरूपफलेष्वासा तत्प्रयोजकमया स्वयदित्या-
दिसप्तदशवाक्यजन्यबोधरूपोपायविधिविका कथमक्रियाकर्ममत्वात्तन्माहि-
नीकृता मयति; तादृशोक्ताभादाय शङ्कते-यदि चेत्प्रादि,

महावाक्यजन्यमहावाक्यार्थविषयकबोधेच्छायामेव तादृशवाक्यो-
पचारणप्रयोजकत्वं स्वीक्रियते; न तु शब्दवाक्यजन्यबोधेच्छायां माना-
भावाविषयतो वा भवि चेति ।

नन्वेतावता मया स्वयदित्यादौ शुष्मरूपेण सुरादेर्वोचो मा
भूत्; किन्तु महिषासुरादीनां शक्तिप्रमातृत्वबोधो जायते, तत्
कृतः सम्पद्यते ? इत्यत आह--एवमिति । स्वत्यन्तरमिति । स्वत्यन्तर-
स्य शुष्मरूपजन्यमेव शक्तिद्वयी स्वीकार्येति भावा, अत्राप्य-
स्य दीपस्वार्थतारतम्यकोट्यारणानधीनोत्थारणत्वं स्वातन्त्र्यं, तादृ-
शोत्थारणार्थोत्थारणकत्वं वा स्वातन्त्र्यं दोष्यम्, पूर्ववदिति । अत्रा-
प्यस्मच्छब्दरित्या त्वं पण्डित इति विज्ञातं पश्यामीत्यादावप्यन्य-
रशुष्मरूपस्य दर्शनक्रियाकर्मणि शक्तेर्वारणाय स्वघटितवाक्यार्थ-
कर्मत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या वाक्यान्तरजन्यप्रतिपत्तीयविधौ स्वता-
तदाद्ययक्रियाकर्मण्येव शक्तिर्वाच्या, अतः पूर्वोक्तत्वाऽन्योन्याश्च
पापति. तद्वारणाय; पूर्ववदन्निवेशवदित्यर्थः,

स्वघटितेति । प्रतिपत्तिरनिरूपिता या स्वघटितवाक्यार्थविषयता-
निरूपितविधौ प्रत्यक्षविषयतानिरूपितक्रियानिष्ठविषयतानिरूपितक-
र्मत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयता तादृशविषयापत्ती वस्तुबुद्धिः,

नानुगतानां चैत्रात्मत्वादीनां प्रवृत्तिनिमित्तत्वं बोध्यम्,

सम्बोध्यत्वघटितानुमयकशरीरे च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्व-
निवेशनं मिथोक्तमनुपादेयमेव; सम्बोध्यताऽवच्छेदके बुद्धिमकारक-
त्वस्याव्यावर्तकत्वात्,

अथ तात्पर्यसत्त्वेऽहमत्रास्मीति मैत्रो जानातीत्यादौ चैत्र-
वाक्यस्यास्मच्छब्दाच्चैत्रोऽपि प्रतीयते तत्र चैत्रस्य स्वघटितवाक्यार्थ-
कर्मकक्रियाकर्तृत्वाभावात् तदुच्चारणस्य निरुक्तस्वातन्त्र्यत्वाभावा-
च्चानुपपत्तिः,

एवं चैत्र ! त्वया भुक्तमिति मया श्रुतमित्यादौ चैत्रस्य पुष्प-
च्छब्देन प्रत्यायनात्तस्य च वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मन्यत्वाद् निरु-
क्तेच्छाविषयत्वरूपसम्बोध्यत्वस्य चाभावात्तत्कथमुपपद्यतामिति चेत् ?

तर्हि; स्वातन्त्र्यमुच्चारणविशेषणं सम्बोध्यत्वपटकेच्छायां-
तथा च स्वघटितवाक्यार्थनिष्ठविषयताकविषयित्वनिष्ठविषयताकशि-
यानिष्ठविषयताककर्मत्वनिष्ठविषयतानिरूपितप्रतिपत्तीपविषयतावान्
चैत्रादित्याकारा, नादशबुद्धिश्च वृत्त्यां कथुकस्या शाश्वतोऽप्यु-
मावश्यक, प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति । स्वघटितवाक्यार्थविषयताकविषयि-
त्वनिष्ठविषयताकक्रियानिष्ठविषयताककर्मत्वनिष्ठविषयताकप्रतिपत्ती-
पविषयत्वप्रकारकवक्तृबुद्धिविषयताऽवच्छेदकाद्योपलक्षितधर्मापेक्षि-
ते शुभप्रत्यक्षे शक्तिरिति ध्येयम्,

उक्तानुसमकमाक्षिपति—अथ तात्पर्येति ।

अस्मापदमिदमुच्चारयितार मां बोधयत्वित्येतादृशेच्छासत्त्व-
ननु स्यतश्चास्मच्छब्दस्योच्चारयितरि शक्तत्वेन तस्य बोध इत्यत-
आह—तदुच्चारणेति ।

निरूपेति । वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थप्रतिपा-
दनेच्छाऽनर्थानोच्चारणकत्वोत्पत्तिः, वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मन्यत्वादिति ।
वाक्यान्तरस्थस्वघटितवाक्यार्थकर्मकक्रियाकर्मणि शक्त्यान्तरस्थी-
कारेऽपि न तथा निर्व्याह इति माय,

ननु तादृशशक्त्या निर्व्याहासम्भवेऽपि स्वतन्त्रोत्थरितयुष्मत्प-
दस्य सम्बोध्यशक्ततया तत्रैवोपपत्तिर्मवेदित्यत आह—निरूपेतेति ।
वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थानवगाहिनी या स्वर्ज-

निरुक्तेच्छाश्रीनत्वादिविशेषणं च त्याज्यमेव, मया त्वपीत्यादीनाम्पदपर्यविरहादेवानुवादकत्वसम्बोध्ययोर्मया त्वपीत्यादिनाऽतिपादनोपपत्तेः,

न चैवं शुद्धिविषयताञ्चछेदकरूपावच्छिन्न एव युष्मदोऽस्मदर्थशक्तिरास्ताः किं सम्बोध्योच्चारयितुताञ्चछेदकावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारेण तात्पर्यमेत एवातिमसङ्गमङ्गसम्भवाविति वाच्यम् ?

तात्पर्यसप्तमेष्वपि चैवोचरितादहंकारोपीत्यादिवाक्याद् मैत्र-योपयितुं प्रयुक्तात्, चैवं बोधयितुं प्रयुक्तास्य त्वं गच्छेस्यादिवाक्याच्चोच्चारयितुत्वसम्बोध्यत्वभ्रमं विना मैत्रादिवोधस्यानुभवाविरुद्धत्वाद्, अन्यथाऽन्यतात्पर्येण स्वरसतस्तथा प्रयोगापत्तेः,

इदन्त्यवधायक्यम्-अयमहं प्रणिहत् इति जानाति; इत्युवाचेस्या-दिस्पष्टे सर्वत्र वाक्यार्थस्य कर्मता न सम्भवति वाधितवाक्यार्थस्थले तदसम्भवाद् ?

न च वाधितवाक्यार्थस्थले भ्रमरूपैव तत्कर्मत्वप्रतीतिरिति वाच्यम् ?

न्यप्रतीत्याश्रयत्वेनेच्छा तद्विषयत्वकृतेत्यर्थः, तथा चैतद्युष्मतपदस्य स्वतन्त्रोच्चारणभावाद् न तादृशशक्त्या निर्वह इति भावः,

प्राग्यमेवेति । तथा चास्मत्पदस्योच्चारयितरि स्वघटितवाक्यार्थकर्मताऽऽपक्षवाप्यन्तरस्यक्रियाकर्तारि च शक्तिद्वयीति

एवं युष्मतपदस्य सम्बोध्ये वाक्यान्तरस्यस्वघटितवाक्यार्थकर्म-कक्रियाकर्मण्यपि च शक्तिद्वयीति भावः,

नन्वेवं मया त्वपीत्यादावस्मत्पदेनोच्चारयितुं शक्तेयुष्मतपदेन तत्सम्बोध्यस्य सुरस्यस्य कथं न बोध इत्यत आह-ऊर्यविरहादेवेति । अनुवादकत्वसम्बोध्यवेति । मदर्थिसुरस्ययोरित्यर्थः,

सम्बोध्यतायादि, इदमुपलक्षणं, तेन वाक्यान्तरस्यस्वघटितवाक्यार्थकर्मताऽऽपक्षक्रियाकर्तृतादृशक्रियाकर्मणोरपि किं शक्तिश्चीका-रणेत्यर्थ इति ध्येयम्,

वाधितवाक्यार्थस्थले इति । अविदुष्यमहं वणिहत् इत्यादिवाक्यस्थले; मया वक्ष्या सुतो इह इति; देवदत्त उवाचोपत्र च स्थले इत्य-

विशेषदर्शिनाऽपि भ्रान्तिज्ञेन तथा प्रयोगात्तस्य च वाक्यार्थ-
ज्ञानासम्भवेन तदनूपपत्तेः,

न चाहार्यवाक्यार्थज्ञानादेव विनाऽपि विशिष्टवाक्यार्थबुद्धि-
विशेषणप्रकारकत्वविशेष्यविशेष्यकत्वाभ्यां विशिष्टज्ञानज्ञानादेव वा
विशेषदर्शी तथा प्रयुक्त इति वाच्यम् ?

एवमपि विशेषदर्शिनो भ्रान्तिज्ञपुरुषीयतयाविभवाक्याच्छब्द-
बोधानुपपत्तेर्वज्रलेपत्वात्तस्मात्तनेतिपदं न तद्वाक्यमतिपाद्यताञ्चच्छे-
दकीभूततत्तद्गुणान्वाच्छिन्नपरम् ;

अपि तु तत्तद्वाक्यनन्यज्ञानसमानाकारकपरं, तादृशमेतिपदार्थो-
ऽभेदसम्बन्धेन यथासम्भवं धात्वर्थे तत्वावच्छेदके च ज्ञाने विशेष-
णमित्येवोपगन्तव्यं; तथा च सर्वत्रैव शुभदस्मद्दृष्टितावान्तरवा-
क्यस्थल इतिपदं तत्परमेव, तादृशवाक्येन च गवित्ययमादेत्यादौ
गवादिपदवत् स्वरूपमेवेतिशब्देन परामर्शार्थमुपस्थाप्यते; न तु

र्थः, भ्रान्तिज्ञेनेति । मयमहं पण्डित इतीत्यादौ तादृशज्ञानमपण्डिते
पाण्डित्यप्रकारकमित्याकारकज्ञानादेवतेत्यर्थः, वाक्यार्थज्ञानासम्भवेनेति ।
परस्परार्थविशिष्टज्ञानासम्भवेनेत्यर्थः,

तनु सर्वत्र बाधितवाक्यार्थस्थले तादृशवाक्यार्थज्ञान इष्टसाधन-
तामानोत्पत्तौ मानाभावेनेच्छाऽनुद्ध्येनाहार्यज्ञानासम्भवादाह-विनाऽ-
पीति । विशेषणप्रकारकत्वेति । अत्राप्येकार्थप्रकारताकापरार्थेनिष्ठविशेष्यता-
कत्वेन पाण्डित्यादिप्रकारकज्ञानविषयकज्ञानादेवेत्यर्थः, विशेषदर्शन-
इति । तादृशपुरुषे पाण्डित्यं बाधनमित्यादिज्ञानवत् इत्यर्थः, शब्दबो-
धानुपपत्तेरिति । शब्दबोधस्वाहार्यव्येष्टास्योकारेण तस्याहार्यरूपस्याप्य-
सम्भवात्, शब्दबोध्यस्याहार्यत्ववादिमतेऽपि सर्वत्र तादृशेच्छायां
मानाभावेनाहार्यत्वासम्भवाच्चेति भावः, तद्वाक्यजन्यज्ञेनेति । अत्र वाक्य-
जन्यत्वं तत्तद्ज्ञानविशेषपरिचायकम्, अन्येतिपदस्य शक्तिज्ञानात्
पूर्वं तादृशवाक्यजन्यत्वात्सम्भवेन तद्रूपेण ज्ञानासम्भवात्, तादृश-
ज्ञानान्तु प्रकारणादिनैव सम्भवतीति हृदये, धात्वर्थे=जानातीत्यादौ शा-
ऽऽदिधात्वर्थे, धात्वर्थताञ्चच्छेदके=उवाचेत्यादौ प्रतिपरपनुकूलशब्द-
रूपवक्तव्यताऽवच्छेदकमतिपत्त्यादौ, सर्वत्रेति । अहं पण्डित इत्यादौ,

गुण्यदस्मद्व्यवहार्यमित्येव वाक्यार्थ इति सम्बोध्योच्चारणकर्त्रोरिव
गुण्यदस्मदोः शक्तिः,

त्वं स्यूजः, अहं स्यूजः, त्वं स्वर्गं भोक्ष्यसे, अहं स्वर्गं भोक्ष्य-
इत्युभयत्रैव गुण्यदस्मदोर्भूतत्वात् सम्बोध्योच्चारयितृशरीरताद-
रगुणाच्चेत्यादौ चेत्पर्यः, शक्तीति ।

अत्र विवेचनीयमेतद्—गुण्यदस्मदोः सर्वत्रैव सम्बोध्योच्चारयि-
षोरेव शक्त्येव यथा त्वयीत्यादिवाक्याहंभ्यादेस्त्वोच्चारयितृत्वमात्रेण
तद्व्यवहारकालतत्पदस्य देव्यादौ शक्तिव्यवहारसम्भवात् शाब्दयोधा-
द्यालुपपत्तिः,

न च तत्रेष्टापत्तिः, तत्तत्पदानां प्रयोगस्य स्थितिपद्वरामृष्टताद-
शङ्कानतात्पर्यप्राहकतया साधेयतादिति वाक्यम् ।

तत्र तत्र सर्वानुमनसिजशाब्दस्यापलपितुमशक्यत्वाद्, भगवता
शाब्दमात्रस्याप्रामाण्यात्पक्षे, अस्मत्पदादेः शक्तिग्रहे देव्यादेरपवि-
त्यसम्भवेन तादृशतात्पर्यप्राहकतयासम्भवाच्च, प्रकरणादिनेतिपदस्य
तादृशतात्पर्यग्रहे तच्छब्दप्रयोगवैयर्थ्याच्च,

न च तत्र देव्याद्युच्चरितव्यमनादेव शक्तिग्रहसम्भव इति वाक्यम् ।
विशेषदर्शिनो तदसम्भवाद्, “मया त्वमाप्ता” इत्यादि काव्ये
चिद्व्यामित्राद्युच्चरितत्वामावनिष्ठयेऽपि व्युत्पन्ना शाब्दयोचोऽप्या-
च्च, गुण्यदस्मत्पदप्रदितपुराणादिवाक्यानां शाब्दयोधाजन्ये बहुवरा-
सामञ्जस्यापत्तेरिति चेद् ?

अत्र नन्वाः—महाचार्येणेदमापातत उक्तं, वस्तुतया पूर्वोक्तहि-
विशेषे शक्तिर्वाच्या, अहं पाठित इत्ययं आनासीत्यादिवाच्यत्वस्यैव एवा-
गाया इतिपदस्य तादृशज्ञानपरत्वं कल्पनीयम्,

वस्तुतया स्वयदितवाक्यजन्यज्ञानपरत्वविषयप्रदितवाक्यादिरस्य ।
क्रियाकर्तृतादृशक्रियाकर्मणोश्च शक्त्यन्तरत्वं उच्चरयितव्यमस्मत्पदस्य
शक्तिं कल्पयित्वा तत्र स्वातन्त्र्यविशेषणं दत्तवत्तां मियाणामप्येतदनु-
मतं भावीति प्राहुः,

शरीरात्मरूपशक्यभेदेन तयोः शक्तिभेदमाह—न त्वम् इत्यादि-
प्रत्यय इति । अवच्छेदकतासम्भवेन तत्त्ववद्व्यवहारोपपत्तेरनेकता-
विषयताद्वच्छेदकत्वोपलक्षितत्वमर्थावच्छिन्ने गुण्यत्पदस्य, स्वेच्छावराणा-
नुकूलकृत्यवच्छेदकताद्वच्छेदकत्वोपलक्षितत्वमर्थावच्छिन्नास्मत्पदस्य च
शक्तिरित्यर्थः, स च धर्मः शरीरनिष्ठतत्त्वज्ञातिविशेषः, सम्बोध्योच्चार-

शात्मनोर्द्विपोरेव युष्मदस्मदर्थत्वं बोध्यम् ।

सर्वे यदा रूपवन्त इत्यादौ सर्वपदादुद्देश्यताऽवच्छेदकवदत्ता-
द्यवच्छिन्नस्याशेषताप्रतीतिरशेषत्वं सर्वपदार्थः,

नन्वशेषत्व न विधेयशून्यावृत्तिरुद्देश्यताऽवच्छेदकवत्त्वं, केव-
लान्वयिनो यत्र विधेयता तत्र विधेयशून्यत्वस्यापसिद्धेः, यत्र
वा विधेयशून्य उद्देश्यताऽवच्छेदकोपसम्बन्धविशेषेण वृत्तेरपसिद्धिः;
तत्र सर्वे यदा जातिमन्त इत्यादौ गत्यन्तराभावापत्तेश्च, पदान्तरा-
दुपस्थित उद्देश्यताऽवच्छेदकवदत्तादिविशिष्टे सर्वपदोपस्थाप्यवि

रयिभोरात्मनोस्तु तादृशयोस्तच्छतीरावच्छिन्नतात्मनोरेव तयोः शक्ति-
र्वाक्या, अन्यथा त्वमह वा जानामीत्यादौ विकल्पानुपपत्तेः, उभयपद-
जन्योपार्थितयोरात्मत्वेनात्मनोरविशेषात्,

एवमह जानामीत्यादावात्मत्वसामानाधिकरण्येन ज्ञानादेरभ्युप-
गमेन तादृशनिश्चयकालेऽहं न जानामीत्यादिप्रतीत्यापत्तेः, धर्मविशेष-
पमस्तर्भाज्य प्रतिषध्यप्रतिषध्यकभावस्य तु नभ्येरस्यकाराच्चेति दिक्

इति युष्मदस्मदपदशक्तिविचारविबुद्धिः ।

यद्यथाहगानं सत् समग्र एवोद्देश्यविधेयमस्याहते स एव धर्म-
इति फलितम्, सर्वपदार्थ इति । अत्र पदार्थस्य पदार्थताऽवच्छेदक
साधारणं तत्पदजन्यगोचविषयत्वेनेश्वरच्छाविषयत्वं, तेनाशेषत्वस्य
प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि न क्षतिः,

येन समग्र एवोद्देश्यविधेयवत्ताप्रतीतिस्तादृशाशेषत्व निर्वाके—
नन्देयत्वमिति । वनेति । सर्वे यदाः प्रमेया इत्यादौ,

मनु इत्यतिरेकिविधेयस्थले तयाऽस्तु केवलान्वयिविधेयस्थले तु स-
र्वपदरयोद्देश्यताऽवच्छेदकस्यापकसमुदायात्तावच्छिन्नगोचकत्वमास्ति-
त्यत आह—यत्र वेति ।

ननुद्देश्यताऽवच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वीयस्वरूपस-
म्बन्धेन सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नविधेयशून्यवृत्तित्वाभाववदुद्देश्यता-
ऽवच्छेदकत्वविषयस्य नोक्तदोष इत्यत आह—यान्तरोति । यदादिपदा-

धेयव्याप्तिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्य कयाञ्चिदन्यसम्भवेऽप्यनु-
भवाविरोधाच्च,

घटत्वाद्यनुपस्थितिदशायामपि सर्वे घटा इत्यादिवाक्या-
न्ययवोपस्यानुभविकतया व्याप्यत्वेनैव घटत्वादेः सर्वपदार्थत्व-
स्य स्वीकरणीयतया तज्जन्यव्याप्तिवोपस्य निर्घम्भिताऽवच्छेदककतया
विपरीतज्ञानाविरोधित्वेनाकिञ्चित्करतापाताच्च,

नापि तदुद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकताद्विधेयवत्त्वं; तदवच्छिन्ने वि-
धेयान्वयमसङ्गाद्,

नापि विधेयान्वयिव्यापकतापर्यन्तमेव सर्वपदार्थः, नामा-
र्थद्वयस्य भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाद्,

नाप्यभेदेन रूपवदाद्यात्मकविधेयान्वयी घटत्वादिव्यापक-
एव तदर्थः; तथा सति सर्वे वेदाः प्रमाणमित्यादौ सर्वपदस्य प्र-

वित्पद्यः, अन्यस्तम्भ इति । तद्वत्तादाशय्याप्यविकाशमाहितयेति
भावः,

अनुभवविरोधस्य सविवादाया बोधान्तरमाह—घटत्वाद्यनुपस्थिति-
ति । विपरीतज्ञानाविरोधित्वेनेति । घटत्वं कयाभावयदृष्टीति निश्चयकारे सर्वे
घटा कपवन्त इति प्राययापरयेति भावः, तद्विधेयवत्त्वमिति । अशेषत्वमिति
शेषः, स्वरूपतो घटावादेऽवच्छेदकव्याप्यताऽवच्छेदकत्वं घटनिष्ठाभावाप्रयोगित्वं-
घटत्वत्वेन तादृशस्थले घटत्ववन्निष्ठाभावाप्रतिपत्तिरित्यं व्यापकत्वं,
तदवच्छिन्ने तादृशविधेयपदवच्छिन्ने, अन्यस्य प्रसङ्गादिति । उद्देश्यताऽव-
च्छेदकविधेययोरेक्यादिति भावः, व्यापकतापर्यन्तम्—उद्देश्यताऽवच्छे-
दकव्यापकतामाश्रम्, तस्य च विधेय एवान्वयो मयेदिति जामाय वि-
धेयान्वयीति विशेषणम्, भेदान्वयस्य भेदसंभवेनान्वयस्य, तथा च
'कयाभावयदृष्टिघटत्ववद्विमिशा घटा कपवन्मिशा इत्याकारको बोध-
इति स्वरूपसंख्येन घटपदार्थादौ तस्यान्वयो न भवितुमर्हतीति भावः,
रुचवत्तन्मिधेयेति । अनुपः सम्यन्वयकतया कपसम्बन्धविधेयार्थः,
अत्र व्याप्यता बोद्धव्यताऽवच्छेदकताघटकसम्बन्धेन, व्यापकता च
विधेयताऽवच्छेदकसम्बन्धेन, अथ च विधेयत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन,

एवञ्च घटत्वव्यापकामिन्नरूपसम्बन्धमिज्ञो घट इत्याकारक-

माणपदेनैव सामानाधिकरण्यात् तत्समानलिङ्गवचनत्वापत्तेः,

सर्वे यदा वर्तन्त इत्याद्यौ क्रियारूपविधेये व्यापकस्या
भेदान्वये सर्वपदस्य नपुंसकत्वापत्तेर्व्यापकताया भेदान्वयोपगमे
नापार्यन्तात्पर्ययोर्भेदान्वयविरहिनियममद्वापत्तेः,

यत्तदेषान्व न सर्वपदार्थः; तद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छेदेन विधे
यान्वयोपगमादेव तद्वाभ्योपपत्तेः, किन्त्वनेकत्वमेव,

शाब्दबोधः, तथा सति=सर्वपदार्थस्य विधेयाद्ये विशेषणत्वे सति,
समानवचनकृत्येति । अमेदम तदर्थेन सह स्वायान्वयबोधसाकाङ्क्षत्या
दिति, विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सत्येक्यमिमप्रतिपादकत्वासाधकत्वा
दित्यपि व्याचक्ष्णत,

तद्वक्तव्यमिति । सर्वे वेदा प्रमाणमित्येव प्रयोग स्यात्, सविमलिक
नामद्वयजग्यामेदायवच्छेदेऽसति बाधके सामानलिङ्गवचनस्यैव तन्न
त्यात्, तथा च प्राच्यैरुक्त—

विशेष्यस्यैव धातुङ्ग विमलिवचने च ये ।

तानि सख्याणि योज्यानि विशेषणपदेभ्यपि ॥ इति,

अन्यत्र वेदा इत्यनेन प्रमाणमित्यस्य कथं सामानवचनलिङ्गकृत्य न
ति चेद् !

न-प्रमाणपदस्य सर्वेदेव नपुंसकलिङ्गवचनरूपबाधकसत्ताद्व, अ
समानवचनकृत्यस्य तु नपुंसकलिङ्गवचनप्रत्याशां स्वयमुपपादितत्वादिति,
धारयर्थविधेयककृत्येऽपि दोष इत्यनेन-अर्थे यदा वर्तन्त इति ।
ननुदध्वपठति । इदमुपलक्षणम्, एकवचनत्वापत्तिरपि हेया, तथा
च सर्वे यदा वर्तन्त इति प्रयोगापात्तिरिति, त्रिधाविशेषणानामेकत्वं
नपुंसकत्वञ्चैत्यनुशासनादिति भावः,

इदञ्च-आवगतात्प्राग्विवक्षायादिमन्तिकारमते, अन्यथाऽऽकृतात्प्रागो-
भवावस्थैव विधयस्त्वन धारयर्थस्य विधयत्वात्सम्भवः स्यात्, तादृ
शाध्यायकत्वाप्येककृत्येऽप्युक्तदोषासम्भवनं दोषान्तरमाह-नमर्थेति ।

प्रकारान्तरं दृष्टयितुमुपगम्यस्यति-वन्ति । तद्वामावपत्तेः=मदोपपत्त्य
रामावपत्तेः, तद्वत्=अवच्छेदकत्वमिति । उद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छेदकत्व-
ञ्च=उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वावच्छेदकविधेयप्रतियोगित्वं, तद्वत्ससर्गमर्थ्यादया
विधयताऽवच्छेदकसमर्गाश्च भाव्ये, तथा च सम्मर्गाश्चपि समवस्थेति ।

अनेकत्वञ्च-उद्देश्यताऽवच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वम्,
अत एव सर्व्व गगने शब्दवादित्यादयो न प्रयोगाः,

एवञ्च सर्व्वे घटा इत्यादौ घटानिष्ठान्योन्याभावप्रतियोग्यभिवा-
यः इत्यपमर्थः प्रतीयते,

न चैवं घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण विशेषान्वयतात्पर्य्येण
सर्व्वे घटा नीला इत्यादिप्रयोगावधिः ।

सर्व्वपदार्थविशेषित उद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छेदेनैव विशेषान्वय-
नियमात्, सर्व्वे प्रमेयमित्यादौ प्रमेयादिविशेषक उद्देश्यवाचकवस्था-
दिपदमप्याहस्यैव प्रतीतिः, अन्यथोद्देश्यताऽवच्छेदकौमूतव्याप्यप-
र्याप्तपक्षित्वा तद्व्यापकत्वार्थकत्वेऽप्यनुपपत्तेरिति,

तदपि न युज्यते-गगनाटावपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नतद्भेदमप्येव
सर्व्वपदस्यानेकार्थत्वमुपगम्यापि सर्व्व गगनामित्यादिप्रयोगस्य दुर्भा-
रत्वात्, तच्चतुर्द्देश्यताऽवच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिताऽवच्छेद-
कत्वस्य तच्चतुर्द्देश्यताऽवच्छेदके सर्व्वेषां बाधितत्वेन तत्प्रतीतिः दुरु-
पगमत्वात्,

कारेण तीलांशे घटत्वस्यापकत्ववापात् सर्व्वे घटा नीला इति ना-
स्मान्तार्थं योय इति हृदयं, न प्रयोग इति । विशेषदर्शित्वमिति दोषः,
गगनस्यैकारेण गगननिष्ठमेदप्रतियोगित्वस्य गगने वापादिति, तद्वे-
दसत्वेनऽगगनमेव सर्व्वमेत्यर्थः, गगने न घटपटोभयमित्यादिप्रतीत्यै-
कदेशवृत्तिधर्मावच्छेदेन व्यासजवृत्तिधर्मावच्छिन्नमेव स्वीकारात्,
एवञ्च गगननिष्ठमेदप्रतियोगित्वं गगनेऽप्यवहितमिति,

ननुद्देश्यताऽवच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकोद्देश्य-
ताऽवच्छेदकत्वमेवमेकत्वं; तथा च सर्व्वे गगनामित्यादौ गगनस्थादिमा-
त्रस्याद्देश्यताऽवच्छेदकतया न तद्विस्तारव्यवच्छिन्नमेवमादाय दोष इत्यत-
आह-तत्तद्विस्तारव्यवच्छेदकैः ।

वापितत्वेनेति । घटत्वादौ घटत्वस्य सामानाधिकरणभेदप्रतियोगिताऽव-
च्छेदकत्वस्य बाधितत्वेनेत्यर्थः,

ननु द्वित्वाद्यवच्छिन्नमेदस्याव्याप्यवृत्तितया प्रतियोगिवृत्तित्वेन
प्रतियोग्यवृत्तिविविशेषणेनैव तद्वारणं भवेदित्यतस्तद् दूषयति-तत्प्रत्य-
१७३० वा०

सामान्यतः प्रतियोगिवृत्त्यन्यत्त्वस्य वृत्तिमदवृत्तित्वात्, स्वप्रतियोगिवृत्तयो ये ये तद्भेदकूटस्य दुरुपगमतया तद्विशेषणेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदव्यावृत्तेरापि हेयत्वाद्,

अस्तु वा यथा कथञ्चित् तद्व्यावृत्तिः, तथाऽप्यनेकत्वमात्रस्य सर्वपदार्थत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्ययेऽवच्छेदकैकदेशव्यापकतया बोधस्यानुभवविरुद्धतया सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगिघटत्वस्योद्देश्यताऽवच्छेदकतया शुद्धघटत्वादेव्यापकत्वभानानुपपत्त्या घटत्वसामानाधिकरण्येन रूपादिमदन्यत्त्वनिश्चयदशार्थात्तादृशवाक्याच्छब्दबोधोपापात्तदुर्ध्वारिव,

इति । स्वस्थानस्तमांशस्यार्थं, शक्तमद्वैतत्वादिति । वृत्तिमम्मात्रस्यैव वृत्तित्वसत्त्वादिति, दुरुपगमतयेति । द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानां स्वप्रतियोगिवृत्तीनां भेदानामनन्ततया तत्तद्व्यक्तित्वेन तेषां योगजधर्मे विनाऽबोध्यतयेत्यर्थं,

अनु स्वनिरूपकधर्माध्ववृत्तिर्योभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टाभ्यवृत्तस्य विज्ञापणीयत्वेन तज्ज्ञानस्य सुलभतया दोषान्तरमाहृत्याऽपीति । अनुभवविरुद्धतयेति पुरुषस्यसामानाधिकरण्येन पुरुषो न दुःखयानिति निश्चयानन्तरं रोगवान् पुरुषो न दुःखवानिति बाधमात्रस्येतादृशनिश्चयमात्रानन्तरं पुरुषो न दुःखवानिति तादृशबोधस्य च सर्वानुभवसिद्धत्वाद्, धूमवद्द्रव्यं वह्निमदिति निश्चयसत्त्वे यद्व्यभिर्भां द्रव्यान्तरे, कमलपुष्पं सुगन्धीति निश्चयानन्तरं पुष्पाग्नौ सत्त्वस्यापच्छेदकावच्छेदेन प्रवृत्त्यभावदर्शनाच्च, एकदेशीभूतयद्विषपुष्पावाद्यवच्छेदेन तद्वृत्ताभावोपगमे तादृशप्रवृत्त्युत्पत्तेर्दुर्ध्वारत्वादिति भावः,

दुर्ध्वारिवति । तादृशज्ञानजन्यबोधस्य शुद्धघटत्वव्यापकतायद्वि तरूपघटत्वाद्यवच्छेद्यत्वावगाहितया, भतस्नादृशबोधप्रतिघटत्वसामानाधिकरण्येन रूपवद्व्यत्यनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्, प्रतिबन्धकत्वाच्च तादृशव्यापकत्वावगाहितादृशवृत्तिं प्रतीति,

यदि च नीलघटो नास्तीत्यादिप्रतीतिं नीलादेस्तादृशमात्रप्रति योगिताऽपच्छेदकावगाहनाहनेऽपि प्रतियोग्यता उपलक्षणविधया भानवदत्रापि तादृशानेकात्म्यस्यापत्त्याऽनवगाहनेऽप्युद्देश्यताऽपच्छेदघटकतया भानं यदि प्रामाणिकं तदाऽप्याह—

एवं विशेष्यताञ्चच्छेदकव्यापकताया विशेषणसंसर्गांशे संसर्गा-
विशेषणीभूतविशेषणार्थांशे वा भावात् सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादौ
घटत्वादेर्विशेष्यताञ्चच्छेदकत्वेन रूपादौ तद्व्यापकत्वभानं दुर्लभ-
मापयेत्,

न च तत्र सप्तम्यर्थाभेयत्वादौ निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्न-
व्यापकतासम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य घटादेरन्वयः स्वीक्रियते घटादेर्वि-
शेष्यता च तादात्म्यसम्बन्धेन, व्यापकता च यावद्व्याप्यवच्छिन्न-
आभेयत्वादेरन्वयस्तद्वच्छिन्ननिष्ठाभेयतात्वसंसर्गावच्छिन्ना, अतो-
रूपनिष्ठाभेयत्वादेराभेयतात्वादिना द्रव्यादिव्यापकत्वेऽपि नाति-
प्रसङ्गः, रूपनिष्ठाभेयत्वादिनाऽऽभेयत्वादेः पदानुपस्थितत्वेऽपि न

एवं विशेष्यतेति । अत्रच्छेदकत्वापगादियुद्धौ विधेयताऽवच्छेदकसंसर्गांश-
तद्वद्व्यवसायताऽवच्छेदकव्यापकत्वस्य भावे तत्रावस्थैक्यमते तस्य द्रव्य-
सम्बन्धापकतया द्रव्याभावच्छेदेन द्रव्यं रूपवदिति प्रतीतेरभाधितार्थक-
तयाऽज्ञानतस्यापि तादृशप्रतीत्यापत्तेः, विशिष्टवैशिष्ट्याभावादिषोभे
विधेयप्रतिपत्तिरिति तादृशसंसर्गस्य भावे भावाभावापत्त आह—
‘‘तर्हि विशेषणीभूतविशेषणार्थ इति । विधेयताऽवच्छेदकसंसर्गांशे विशेषणस्य
विधेयप्रतिपत्तिरित्यस्य तद्वद्व्यवसायविधेयार्था इत्यर्थः ।

तथा आद्यच्छेदकावच्छेदकत्वस्यावच्छिन्नद्रव्यावच्छेदकव्यापक-
विधेयप्रतिपत्तिरित्यस्यैव मामाह रूपादौ द्रव्यावच्छेदकत्वविरहेण तज्ज्ञाने
स्रम प्रवेति नाज्ञानाज्ञानं तथापिषोभे, निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्ने
तादात्म्यसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थवशिष्टाभावाया वा निरूपकत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतिपत्तिरिति तदुक्तम्,

तथा च स्वनिष्ठावच्छेदकताकसम्बन्धनिष्ठावच्छेदकताकयुक्तिता-
त्वावच्छेदकताकामावासावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिपत्तिरिति तादात्म्य-
त्वावच्छेदकताकामावासावच्छिन्नसम्बन्धे, भातः स्वस्य व्यापकताघट-
कतया प्रथमपक्षार्थे स्वास्मिन् स्वप्रतिपत्तिरित्यविरहेऽपि न इति,

हे चित्तु-भाषाततः प्रातिपत्तिरित्येव गीहस्य अद्वितं, तदभावेनाप्रे-
षणितमिषादुः,

तद्व्यवसायप्रतीतिः । तथा च प्रकृत्यर्थवशिष्टाभावाप्रतिपत्तिरिति तादात्म्य-
द्वयतादिनिष्ठाभेयतात्वमेव सम्बन्धः, नतिप्रसङ्ग इति । न सर्वेषु घटेषु

क्षतिः, तथा सत्यपि तादृशस्य संसर्गघटकतया भानेऽविरोधादिति वाच्यम् ?

उक्तव्यापकतायाः संसर्गत्वे मानाभावाद्,

अस्तु चोद्देश्यविधेययोर्विशेष्यविशेषणता, वैपरीत्येऽपि विधेयांश उद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकत्वस्योद्देश्यविधेयभावमहिम्नैव संसर्गतपैत्र भानम्,

भवंतु चोद्देश्यस्य विशेषणतयोपस्थितस्यापि विधेये पारतन्त्र्येणान्वयो व्युत्पत्त्यविरुद्धः, नामार्थयोरपि पारतन्त्र्येण भेदेनान्वयो मा व्युत्पत्तिं विरौत्सीत्, तथाऽपि सर्वपदस्य यत्र विधेयवाचकपदसामानाधिकरण्यं तत्र विधेयताऽवच्छेदकांश उद्देश्यस्य तत्-

नील इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग, न क्षतिः=न तादृशशाब्दबोधानुपपत्तिरिति, मानाभावः इति । तादृशव्यापकतायाः संसर्गत्वस्याभ्यन्तकलूनत्वाद्, अत्र तत्कल्पने तादृशसम्यग्घटिततात्पर्यवद्भानादेरपि कारणत्वकल्पनाऽऽपत्या गौरवरूपेण बाधकत्वादिति,

यस्तु यत्र मासमघात इत्यादायनुशासनं; तत्रैव व्यापकतायाः संसर्गतया भानमिति भाव इति,

तत्तुच्छ-फलमुखगौरवं न दोषायेत्यतस्तत्स्वीकृत्य; दोषात्तरमाह—नस्तु वेति । वैपरीत्येऽपि । अत्रोद्देश्यस्य विशेषणत्वं विधेयस्य रूपत्वादेर्विशेष्यत्वमिति वैपरीत्येऽपि, विधेयांश इति । पारतन्त्र्येणोद्देश्यमानमभिप्रेत्य, अदिभेदेति । उद्देश्यविधेयभावप्रयोजकसामान्यैवेत्यर्थः, एतावताऽर्थः प्रयोज्यार्थः, तस्य च भानमित्यत्रान्वयः,

ननु सप्तम्यर्थाधिपत्यविशेषणतयोपस्थितस्य घटादेर्घटत्वादिप्रापकतासम्यग्धेन विधेये रूपादीं कुतोऽन्वयः ? एकाधेदोषणतयोपस्थितस्याभ्यन्तरे विशेषणतयाऽन्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वादित्यत आह—नस्तु वेति ।

तथा च तादृशनियमः स्वातन्त्र्येणान्वय एवेति नामार्थयोर्भेदाभ्यन्तरे व्युत्पत्तिविरुद्धार्थ इत्यातन्त्र्येणान्वय एवेत्याह—नभावेति । यत्रेति । द्रव्येसंख्याणि रूपाणीत्यादौ, सामानाधिकरण्यमित्यस्तस्य तादृशपदेनाभेदाभ्यन्तरे साक्षात्प्रमाणं, विधेयताऽवच्छेदकांशो=रूपत्वादी, उद्देश्यस्यऽवच्छेदः,

सम्बन्धस्य वाऽनुभवसिद्धो व्याप्तिबोधो दुरुपपादः,

एवं घटे न सर्व्वाणि रूपाणि; अपि तु कानि निदेवेत्यादौ रूप-
निष्ठपेक्षप्रतियोगिरूपत्वावाच्छिन्नाभावो घटादौ बाधित एवेत्य-
योग्यताऽऽपत्तिः,

न च तादृशरूपत्वाविसामानाधिकरण्येन घटादित्वात्तत्वाभावः
प्रतीयते स चाबाधित एव; नञसमाभिध्याहारस्यलेशोपत्वभा-
नानुपगमे प्रतिविरहादिति वाच्यम् ?

एवं सति तत्र घटस्योद्देश्यत्वानिर्व्वाहाद्, न च तत्र रूपस्यो-

त्तत्त्वसम्बन्धस्यैतत्प्रतियोगिकसम्बन्धस्य, अनुभवसिद्ध इति । अगम्या
घटे सर्व्वाणि रूपाणीत्यादिप्रयोगापत्तेः, रूपनिष्ठपेक्षप्रतियोगिकत्वे घटदृ-
ष्टित्वस्याप्राप्त्यादिति,

व्याप्तिबोध इति । व्याप्यताऽवच्छेदकत्वयोश्च इत्यर्थः, व्यापकता च ता-
दात्म्येन, व्याप्यता च विधेयान्यविबुधैस्तदाघटसम्बन्धेन, तथा च ता-
दात्मेन द्रव्यवदभ्यासुचितारूपव्याप्यत्वकामः,

अथ वा सध्वे घटा इत्यादौ यथा विधेय उद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापक-
त्वं मासते तथा द्रव्ये सर्व्वाणीत्यादौ विधेयताऽवच्छेदकव्यापकत्वस्यो-
द्देश्ये मानमभिप्रेत्य विधेयताऽवच्छेदके व्याप्यत्वमुक्तं उदाहरण इति ।
तद्विधेयकपदाभावाद्, उद्देश्यविधेयमात्रप्रयोजकसामान्या व्यापकताधो-
यकत्वस्यैव कल्पितत्वाच्चेति भावः,

ननु यद्येद्देश्यपदसामानाधिकरण्यसर्वपदस्थल उद्देश्यविधेयभावमहि-
मैव पारतन्त्र्येणोद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकत्वस्य विधेये भावं भवति तथा
विधेयवाचकपदसामानाधिकरण्यसर्वपदस्थले विधेयताऽवच्छेदकव्याप-
कत्वमुद्देश्ये व्याप्यताऽवच्छेदकत्वं विधेयताऽवच्छेदकेऽवगाहते, एव-
ञ्च तन्मते न कोऽपि दोष इत्यत आह-एवं घटे न सर्व्वाणीति । स्पष्टपेक्षप्र-
तियोगीति । अत्र सर्व्वपदार्थरूपघटत्वाविसामानाधिकरण्यमेदप्रतियोगि-
विरोधितरूपपदार्थमिव तज्जर्वाभावो घटादौ प्रतीयते, तत्र तज्जर्वा
भावादात्मने कत्वरूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तादृश-
रूपोद्देश्यता, अतो रूपत्वावच्छिन्नत्वेत्युक्तम् ।

उद्देश्यनिर्व्वाहादिति । स्वांशे मुख्यविशेष्यताऽऽपन्नस्य स्वांशे मुष्य-
प्रकारताऽऽपन्नस्याधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता प्रकारताऽऽपन्न-

हेरयत्वं ? प्रयमयानिर्दिष्टत्वात्,

अत्रोच्यते-उद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यपर्याप्तिको-
धर्मः सर्वपदप्रवृत्तिनिमित्तं, सर्वे घटा इत्यादौ तथाविधधर्मो-
घटादिनिष्ठयावत्त्वमेव, तस्य व्यासज्यवृत्तितया तत्पर्याप्तैरेष्टत्व-
व्यापकत्वाद् रूपादिव्याप्यत्वाच्च, शब्दाद् घटत्वादिव्यापकरूपादि-
व्याप्यत्वलाभे तयोरपि व्याप्यव्यापकभावोऽर्थत एव लभ्यते, द्रव्य-
त्वव्यापकपर्याप्तेः रूपाद्यव्याप्यत्वात् सर्वाणि द्रव्याणि रूपवन्ती-
त्यादावयोग्यता,

स्यैव वा स्वांश उद्देश्यत्वनिश्चयमावस्थ विधेयत्वाच्चेति भावः,

प्रथमेति । उद्देश्यविधेयभावेन पञ्चतो बन्धुमानित्यादिव्यवहारादस-
ति वाचक उद्देश्यवाचकपदस्य प्राक्निर्देशावश्यकत्वात्, तथा च प्राच्यै-
रुक्तम्--

अनुवाचमनुस्त्वैव न विधेयमुदीरयेदिति,

अत एव "व्यक्कारो ह्ययमेवे"त्यादायुद्देश्यवाचकस्येदम्पदस्य परवर्ति-
त्येनालङ्कारिकाणां विधेयाप्रतिपत्तिरूपविधेयाविमर्शोपदानं सङ्गच्छते,

यस्तुतस्तु-एतदोपे ग्रन्थकारस्य न निर्भरः, किन्वेतत्कल्पे कुतश्चि-
कल्पनाऽपचायेव, अत एव विधेयवाचकपदस्य नोत्तरवर्तित्वमावश्य-
कं सति तात्पर्यं योजनयाऽप्युत्तरवर्तित्वादिज्ञानेनोद्देश्यविधेयभा-
वप्रतिपत्तिर्मयतीत्यवयवग्रन्थे स्वयमेव लिखितम्,

एतेन दृष्ट्या जुहोतीत्यादायुत्तरवर्तिजुहोतेरर्थस्य; एवं "निः-
शेषव्युत्तचन्दनं स्तनतटमि"त्यादायुद्देश्यस्य स्तनतटादेरुत्तरवर्ति-
त्वेऽपि न तदर्थस्याद्देश्यत्वहानिः, न वा तस्य वृष्टकाव्यावमित्यलं-
विस्तरेणेति पूर्वपक्षः ।

घटत्वव्यापकत्वादिति । व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रतियोगिकपदवर्तिरधि-
कारणभेदेन भेदाभावादेकत्वादिति भावः, घटत्वादिति । घटत्वादिव्यापक-
त्वरूपादिव्याप्यत्वयोर्लोभ इत्यर्थः, पर्याप्ताविति शेषः, तयोरपीति । घ-
टादिरूपाद्योरित्यर्थः,

न च सर्वे घटा रूपवन्त इति निश्चयस्यैकदेशव्यापकतामानान-
ङ्गीकर्तृनये घटावावच्छेद्यत्वानवगाहनादप्रतिबन्धकात्वेन तदुत्तरं सा-
मानाधिकरण्येन घटो न रूपवानिति बुद्ध्युत्पत्तिर्दुर्व्यारेति वाच्यम् ?

अगत्या सर्वपदार्थोपपत्तयेतत्तत्तदधर्मोपच्छिन्ने रूपादिमत्तानिश्चयस्य

उद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकत्वञ्च-तत्समानाधिकरणान्योन्याभा-
वप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वं, तेन रूपादिव्याप्यपर्याप्तैर्द्रव्यत्वादिम-
न्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वेऽपि न क्षतिः, घट-
त्वादिव्यापकयावत्त्वपर्याप्तिश्च न घटादिव्यक्तिभेदाद्विद्यनेऽतो न
घटत्वादिव्यापकताया अनुपपत्तिः,

स्वातन्त्र्येण प्रतिषेधकत्वकल्पनाद् ,

अस्तु तदु-अर्थत एव=स्वतन्त्रसामग्रीवशेनैव, पारतन्त्र्येणेति शेषः,
तथा च पारतन्त्र्येण घटत्वावच्छेदेन रूपवत्त्वावगाहनाच्च तदापत्तेरिति
भावः,

अथ वा-अर्थत एव=तन्मूलकादनुमानत एव, लभ्यते=ह्रायते,
तथा च यथापकं यथाप्यं भवति तत्तथाप्यं भवतीत्युदाहरणादि-
ति भावः,

तत्समानाधिकरणान्योन्याभावेति । उद्देश्यताऽवच्छेदक सामानाधिकरण्य-
ञ्च तदधिकरणवृत्तिर्ष, तदधिकरणत्वञ्च-उद्देश्यताऽवच्छेदकसम्यन्धेन,
तेन अन्यनिष्ठयावत्त्वप्रतियोगिकपर्याप्तेरपि कालिकेन महाकालाभ्य-
व्याप्याधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेऽपि न सर्व-
कालाभ्यव्याप्य जन्ममिषादिप्रयोगः, न वा यदाद्यनुयोगिकसमवायेन
द्रव्यावत्त्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकघटादिनिष्ठयावत्त्व-
पर्याप्तिमादाय, सर्वं द्रव्यं रूपवदित्यादयोऽपि, तत्र प्रतियोगित्वञ्च-
अवच्छेदकताविशिष्टान्यत्वेन विशेषणीय, तेन तत्पर्याप्तिमत्पटोभ-
यमेत्यादिभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वेऽपि व्यापकत्वमङ्ग, वैशिष्ट्यञ्च,
स्वनिर्दिष्टत्वस्वभिन्नावच्छेदकतानिर्दिष्टत्वोभयसम्यन्धेन, स्वमव-
च्छेदकत्वं, तादृशप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वमपि तादृशं निवेशनीयं, तेन
तद्व्यवहृतेरपि विशिष्टतत्पर्याप्तिमवबुधेदमादाय न दोषः,

ननु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्या-
पकत्वविवक्षणे का क्षतिः ? इत्यत आह-तेनेत्यादि । तादृशप्रतियोगिता-
ऽनवच्छेदकधर्मस्य सम्यन्धत्वादिः,

ननु घटादिनिष्ठयावत्त्वप्रतियोगिकपर्याप्तैर्घटादिभेदेन मिश्रत्वे च
लभेन्न्यायेनाभ्यघटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वस्यान्यघटानुयोगि-
कपर्याप्ती सत्त्वेन व्यापकत्वं दुर्लभमित्यत आह-पटोरीति । केवला

विधेयव्याप्यत्वञ्च-व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकृतचक्षुरेयताञ्चच्छेदकावच्छिन्नतत्ताद्विधेयाभाववत्त्वम्, अतो विधे-
यताञ्चच्छेदकावच्छिन्नस्य यत्र केवलान्वयित्वं तत्र नामसिद्धिः,
व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतस्यैव तयाविधाभावस्य प्र-
सिद्धत्वाद्, अत्रोद्देश्यताविधेयताञ्चच्छेदकघटत्वरूपत्वादीनामुपल-
प्यतयाऽनुगमकं तादृशावच्छेदकत्वमेवातो न शक्त्यान्तर्यं न वा-
ऽपूर्वधर्मव्यापकत्वभानानुपपत्तिः,

यद्यपि सामान्यत उद्देश्यताञ्चच्छेदकत्वमन्यापर्यकमेव, उद्दे-
श्यताञ्चच्छेदकविधेया स्वसमाभिध्याहृतपदप्रतिपाद्यत्वञ्च तादृशप-
दजन्यशाब्दबोधात् याक् दुर्ग्रहः; तथाऽपि तादृशपदप्रतिपाद्यत्वेन व-
स्तुबुद्धेरवतृतात्पर्यस्य वा विषयत्वं तया चाख्यं, तत्र प्रकरणा-
दिना पूर्वमपि ब्रवीतुं शक्यते, स्वत्वाननुगमः पूर्ववत् समोष्यः,
त्वयिविधेयकस्यल उपपादयितुमाह--विधेयव्यापकत्वेति । व्यभिचारि-
त्वमपि विधेयताऽवच्छेदकसम्बन्धेनामवप्रतिष्ठितं, तेन न सर्वं जल द्रव्य-
त्वमित्यादिप्रयोगः,

इदमुपलसर्ज-सर्वे मीला यथा रूपमित्यादिस्वरूपतो विधेयकस्यले
विधेयवद्विद्वद्भूति-व्याप्यवत्त्वस्यैव व्याप्तिस्त्व बोध्यं, अत्रच्छिन्नमि-
त्यच्छिन्नविधेयभेदेन शक्तिभेदस्वेष्टत्वात्, केवलान्वयिधर्मस्य स्वरू-
पतो मानासम्बन्धेन न तत्र मतिविरहः,

नन्वेव रीत्या सर्वपदस्य शक्तिनिर्वचन उद्देश्यताऽवच्छेदकविधेय-
भेदेन नानाऽर्पत्वप्रसङ्ग इत्यत्र आह-अत्रोद्देश्यतादि । सपूर्वेति । अयम-
हारादितः पूर्वमुद्गीतशक्तिकमानानुपपत्तिरित्यर्थः, अत्रापत्तकम्=
इतयव्यवच्छेदक, दुर्ग्रहमिति । केनापि प्रमाणेन निश्चेतुमशक्यमित्यर्थः,
प्रकरणादिना-हेतुमेति यावद्, ब्रवीतुम्-अनुमान, तथा चेदं वाक्य स्वज-
न्यप्रतिपत्तीरोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वविधेयताकत्वेन तत्तद्वर्त्मविधेयताक-
वस्तुबुद्धिप्रमाणं न सत्यकरणीयत्वादित्यादिरित्या श्रोतुरनुमितिस्तम्भ-
सादिति मायः, स्व सर्वपदस्यदित आदेश वाक्य, पूर्ववद्-अस्मच्छेद-
विचारवत्, समोष्य इति । उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वेन स्वप्रदितवाक्यजन्य-
प्रतिपाद्यत्वमत्रावच्छेदकत्वबुद्धिविषयतासम्बन्धेन सर्वपदविशिष्टधर्म-
व्यापकत्वे सति विधेयताऽवच्छेदकत्वेन तादृशविधेयतासम्बन्धेन स-

भेदविशिष्टधर्मवद्वयाप्या या धर्म्यातिस्तत्प्रतियोगिणावतस्य प्रवृत्तिनिमित्ततपोपपावनीय इत्यर्थः,

अनु सत्यं घटा गुणवत्तः सर्वं द्रव्यं रूपवदित्यादिवाक्यद्वयजन्यसमूहालम्बनयोपमादाय तादृशवाक्यद्वयस्य श्रामाण्यापात्तिरुज्ज्वलैव, द्रव्यगतवाक्येऽपि तादृशवाक्यजन्यसमूहालम्बनबोधीपविधेयताऽवच्छेदकत्वस्य गुणत्वादावपि सत्त्वेन तदुत्तमावच्छिन्नस्याप्यत्वस्य सत्त्वाद्,

यत् व्यापकताकुसौ सम्बन्धमतानुपूर्व्याकृतानुगतधर्मपुटस्कारेण प्रवेशे सर्वपदवैशिष्ट्यस्य घटत्वं इव पटत्वेऽपि सत्त्वेन घटमात्रात्तदापत्त्यादेः सर्वपदवैशिष्ट्यधर्मव्यापकत्वासम्भवेन तादृशरूपेण शक्तिर्निर्वाच्येति चेद् ?

न-सर्वपदविशिष्टधर्म्यातिक्रमस्यैव तत्र सर्वपदवाक्यताऽवच्छेदकत्वाद्, वैशिष्ट्यञ्च—स्वविशिष्टोद्देश्यतावत्प्रसम्पन्नेन, एवं सर्वपदे, स्ववैशिष्ट्यञ्च—स्वपरितवाक्यप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन, उद्देश्यतावैशिष्ट्यञ्च—इतिवैशिष्ट्यविषयतावत्तदुत्तमावच्छिन्नेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकमेवत्वस्वविशिष्टविषयतावत्तदुत्तमावच्छिन्नविचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकमेवत्वोभयसम्बन्धेन, स्वद्वयमुद्देश्यत्वपरम्,

प्रथमसर्ववैशिष्ट्यञ्च—स्वावच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारतानिष्ठावितत्यस्वप्रयोजकवाक्येऽन्वयकपुरुषीयबुद्धिविज्ञापितत्वोभयसम्बन्धेन,

द्वितीयं वैशिष्ट्यञ्च—इतिविज्ञापितविधेयताऽवच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारतानिष्ठावितत्वस्वप्रयोजकवाक्योन्वयकपुरुषीयबुद्धिविज्ञापितत्वोभयसम्बन्धेन,

एवञ्चैकैकसमुदाय एकैकसर्वपदवैशिष्ट्येनोद्देश्यताविधेयतयोर्निष्ठावितत्वज्ञानेन न पूर्वोक्तदोषः,

सगवत्सङ्केतोऽपि सर्वपदवैशिष्ट्योपलक्षितधर्म्यातिक्रमोवच्छिन्नाः सर्वपदाद्योदृश्य इत्याकारकाः, स्वप्रयोज्यत्वस्वविशिष्टधर्म्यातिक्रमोवच्छिन्नविषयकत्वोभयसम्बन्धेन सर्वपदवाद् बोधोऽवच्छिन्नाकारको वा बोधः, अत्र धर्मपदम्-एकत्वावच्छिन्नधर्म्यातिक्रम्यत्वे सति हितावच्छिन्नानुयोगिताकपधर्म्यातिक्रम्यधर्मपरत्वेन सर्वं गणत्वं द्रव्यं, सर्वो गणनमहावाली द्रव्यवित्यादयो न प्रयोगाः,

उद्देश्यविधेयभावश्च न विशेष्यविशेषणभावनियतोऽतः सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादावपि घटत्वादिरूपत्वाद्योरुद्देश्यविधेयताऽवच्छेदकभावोऽक्षत एवेति न घटत्वादिव्यापकरूपत्वावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वमानानुपपत्तिः,

इयञ्च व्युत्पत्तिरुद्देश्यवाचकपदसमानाधिकरणसर्वपदे, विधेयवाचकपदसमानाधिकरणसर्वपदस्य च विधेयताऽवच्छेदकव्यापकोद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वमर्थः, अतः काले सर्वे वृत्तिमन्तः, कालः सर्वधर्मवानित्यादौ सर्वपदेन वृत्तिमन्त्वादिव्यापककालादिसम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिकं यावत्त्वं प्रतीयते,

नन्वेवं सर्वेषु घटेषु रूपमित्यत्र का गतिः ? तत्र घटस्य प्रकारतयोद्देश्यावामावाद्, रूपस्यापि विशेष्यतया विधेयतासम्भवाच्च, घटवद्व्यापकरूपव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वावच्छिन्नस्य बोधयितुमशक्यत्वादिरयत् आह—उद्देश्यविधेयेति ।

उद्देश्यवाचकेति । तत्समानाधिकरण्यञ्च—तदर्थेन समममेदाम्बाविश्वार्थकत्वम्, विधेयताऽवच्छेदकत्वमिति । तद्व्यापकाद्यञ्च—तद्विनिष्ठमेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वं, तद्वत्त्वं च विधेयताऽवच्छेदकताघटकसम्बन्धेन, नातो वृत्तिमन्मात्रवृत्तिपर्याप्तेः कालिकेन वृत्तिमत्त्वाधिकरणमहाकालनिष्ठमेदप्रतियोगिताऽवच्छेदत्वेऽपि व्यापकाद्यहानिः, न वा यत्किञ्चित्कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यपदार्थत्वाधिकरणजन्यनिष्ठमेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकतद्गतपर्याप्तिमादाय काले सर्वे महाकालातिरिक्तपदार्था इति प्रयोगप्रसङ्गः,

उद्देश्यताऽवच्छेदकवच्छिन्नेति । तत्सम्बन्धञ्च—उद्देश्यानुयोगिकविधेयताऽवच्छेदकसम्बन्धः, तद्व्याप्यत्वञ्च—प्रतियोगित्वारूपस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतदभाववदवृत्तित्वं, काले सर्वे वृत्तिमन्त इत्यादौ वृत्तिमति यथा विधेयत्वमनुभवसिद्धं; तथा कालिकादिविशेषसम्बन्धावच्छिन्नमपि तद्, न तु केवलं विधेयत्वं निरनुमयादव्यावर्तकवाच्यं,

एवञ्च कालानुयोगिककालिकविशेषणत्वाप्रतियोगिति गगनादौ वृत्तिमन्निष्ठपर्याप्तिरसत्वेन तद्व्याप्यत्वं, शाब्दबोधोऽपि वृत्तिमत्त्वव्यापककालानुयोगिकसम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वावच्छिन्नाभिन्नवृत्तिमन्तः कालवृत्तय इत्याद्याकारक ऊह्यते,

प्रतीयत इति । अन्यथैतत्कालमपि कतिपयवृत्तिमद्भिः शेषेनेदानी-

अथ ता स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकयन्मन्वापकतादृशधर्मावच्छिन्ना-
न्ययितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नः सर्व-
पदार्थ इत्युद्देश्यविशेषभावं विशिष्टानिवेश्य सर्वसाधारणकवृत्त-
पक्षिः स्वीक्रियते,

सर्वे वृत्तिमन्तः परतःकालः सर्वधर्मवानित्यादिप्रतीत्यापत्तेरिति भावः,
स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकेति । अत्र सर्वपदं स्वपदार्थाः, स्वार्था-
न्ययिताऽवच्छेदकत्वञ्च—स्ववृत्तिप्रवृत्तयोपस्थितिश्रयोऽन्यस्वार्थनिष्ठवि-
षयतानिष्ठपितविषयताऽवच्छेदकत्वं, तदाश्रयधर्मव्यापकावच्छेद-तन्नाशि-
ष्टान्योऽन्यमापप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वं, तद्वत्त्वञ्च—स्वार्थान्वयिताऽव-
च्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन,

व्यापृष्टिस्तु पूर्वोक्तैः, तादृशधर्मावच्छिन्नान्वयिताऽवच्छेदकत्व-
ञ्च—स्वार्थान्वयितावच्छेदकविषयतानिष्ठपितविषयतानिष्ठपितविषयताऽवच्छे-
दकत्वं, तद्वत्त्वञ्च—व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नतद्वत्त्व-
त्वं, व्यभिचारता—स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्नान्वयिताविशिष्ट-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावधितो योऽयः, तादृशान्वयिता-
वैशिष्ट्यञ्च—स्वार्थान्वयितावच्छिन्नविषयताऽवच्छेदकत्वाभ्यन्तर-
सम्बन्धेन, काले सर्वे वृत्तिमन्त इत्यादी सर्वपदार्थान्वयनवादीप-
रूपं पराकालवृत्तित्वादिनिष्ठप्रकारत्वं तद्वच्छेदकस्वरूपादित्यन्वयेन,
सर्वे घटा रूपवन्ता, सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादी च तादृशविषयताऽव-
च्छेदकसम्बन्धेन व्याप्यायलाभार्थमन्यतरत्वेन सम्बन्धव्यपिनेशा,
मत्स्योपग्रहस्य नामार्थयोर्भेदेनान्यये तादृशमाहृतत्वेन समवायेन
रूपस्य प्रकृतता विषयताऽपि, अतो न तत्र स्वार्थान्वयनवादिस्वरूपा-
निति, सर्वे घटा द्रव्यमित्यादी तु तादृशान्वयेन द्रव्यस्वैव विषेयापेक्ष-
व्याप्यत्वं बोध्यम्,

अत्रापि स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकत्वविषया स्वसममिष्याहृतपदमति-
पात्रापेक्षेन वा वक्तव्युद्दिष्टाद्विषयधर्मव्यापकाये सति स्वार्थान्वयन-
वयिताऽवच्छेदकत्वविषया स्वसममिष्याहृतपदमतिपात्रापेक्षेन वा वक्तव्यु-
द्दिष्टाद्विषयतावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयिता-
वच्छिन्ने सर्वपदस्य द्रव्यत्वमित्याहृतो न पूर्वोक्तदोषः,

अनुगमकम्—स्वार्थान्वयितावच्छेदकत्वविषयावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयिता-
वच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयिता-
वच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयिता-
वच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयितावच्छिन्नान्वयिता-

अन्वायित्वञ्च विशेष्यविशेषणसाधारणं, सर्व्वं प्रमेयमित्यादौ
वस्त्वादिपदाध्याहारमन्तरेण बोधोपगमे तदनुरोधेनान्योन्याभाव-
प्रतियोगिताऽनवच्छेदकविधेयन्याप्यपर्याप्तिक्रियावत्त्वार्थकताऽपि सर्व्व-
पदस्य स्वाकार्या,

अथ सर्व्वं घटं वेत्तीत्यादावेतदीयज्ञानविषयत्वत्वादिना विष-
यताऽनन्वयात् तादृशधर्मो नान्वायेताऽवच्छेदकः, अन्वयिताऽवच्छे-
दकविषयत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्राप्यत्वमात्मिसञ्ज्ञरूपमिति तत्रापि व्युत्पत्त्य-
न्तरं स्वयमूहनीयम् ,

सर्वे घटा इत्यादिस्थलीयं सर्वपदार्थं सर्वपदञ्चादाय न सर्वाणि द्रव्याणि रूपव-तीत्यादिप्रयोगाः, सर्वपदार्थघटकवर्त्यासिद्धिपिपयताया- अपि सर्वपदजम्बोपस्थितिप्रयोज्यतया तामादाय न सर्वाणि दधीनि द्रव्यवन्तीत्यादिप्रयोगाः,

विषयतापरश्च — स्वमिरूपितविषयताऽवच्छेदकत्वमिति विषयता-
कथयतु बुद्धिविषयतावद्व्यापकत्वमिति रूपितविषयताऽनिरूपितविषयता-
ऽवच्छेदकत्वमिति प्रकारताकथयतु बुद्धिविषयतावद्व्यापकत्वमिति विषयता-
त्योमयसंश्लेषेण, संकेतोऽप्युक्तसंश्लेषेण सर्वपदवत्पर्याप्तिकयावस्थाव-
च्छिन्नबोधकं सर्वपदं भवत्वित्याकारको बोध्यो; न तु स्वजन्यवत्स्व-
विशिष्टपर्याप्तिकयावत्त्वावच्छिन्नविषयकत्वोमयसंश्लेषेण बोधः सर्वप-
दवान् भवत्वित्याकारकः, तथा सति सर्वपदवत्पर्याप्तिकत्वरूपा-
नुगतधर्मेण सङ्केतप्रहासुपपत्तेः, अस्तु वा कथञ्चित् तथोपलं पल-
यितेन,

सर्वे प्रमेयमित्यादौ सर्वे वस्तु प्रमेयमिति यदि वस्त्यादिपदमभ्या-
ह्रियते; तदा सर्वे घटा इत्यादिसमशीलतया तत्स्थलीपक्ष्युत्तरयैवो-
पपत्तिर्मयेदत आह—अप्यहमन्तेणेति ।

अतिप्रसन्नकृति । यत्किञ्चिदुपलक्ष्यमानदशायामपि सर्व्वं घटं वेत्तीत्यादि-
प्रयोगापत्तिरित्यर्थः,

व्युत्पत्त्यन्तरमिति । स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकत्वेन वक्तृतापर्य्य-
विषयधर्मग्यापकत्वे सति ह्योच्चारणप्रयोजक यास्वघटितयाप्य-
जन्यस्यापान्द्वयन्यविकर्मताकक्रियाकर्तृत्वप्रकारकप्रतिपत्तियतादृश
विषयताऽऽश्रयत्वेन वक्तृतापर्य्यं तदीयतादृशविषयताऽऽश्रयकर्तृनिष्ठ
रक्षितिरित्यस्यार्थव्यवस्थविकर्मताकक्रियाकर्तृताग्याप्या वा पृथगिति-

अत्र न सर्वत्रापि रूपातीत्यादां नवर्पप्रतिपोगिविशेषसार्थक-
सर्वपदस्य स्वार्थान्वयिनाऽनवच्छेदकरूपत्वादिन्यापकरूपार्थास्तिनिरूप-
क्यावत्सार्थकतया तदवच्छेदस्याभावे एव मनीषते,

न्यासवदृष्टिपदार्थावच्छिन्नप्रतिपोगिताकस्तादृशभावो यत्र-
दापनापित एवेति नायोग्यता,

स्तत्प्रतिपोगिकयावशापच्छिन्ने ज्ञानप्रसरमिषयः, सर्वत्रैव शब्द-
सर्वपदपरम, अनुगतकश्च रूपं सर्ववदृष्टकं, वैशिष्ट्यञ्च-स्वार्थाव-
यिताऽपचोदकत्वेन यत्तुभारपदविषयतावधिभूमेप्रतिपोगिताऽवच्छे-
दकारवत्सङ्गप्राप्यच्छिन्नप्राप्यच्छेदकतावच्छेदवत्स्वविशिष्टाविकिपाकर्मत्वस्या-
प्ययोमदसङ्गत्वेन, किपायां स्वयैशिष्ट्यञ्च-स्वार्थनिष्ठविषयताकविषय-
ताकप्रतिपक्षीयकर्मत्वनिष्ठविषयताकविषयतावत्स्वत्वप्रतिपक्षीय-
स्वार्थावच्छेदककर्मकविपाकर्मत्वनिष्ठविषयतानिष्ठस्यैवाराजप्रयोज-
कयवत्तातापर्यायमविषयताऽऽश्रयवृत्तावच्छेदकमवच्छेदेति नव्या,

द्वितीयाऽवच्छेदकमित्यविषयताकमविषयतासङ्गत्वेन घटस्यावच्छेदक-
रतमवच्छेदकस्यावच्छेदकमित्यवच्छेदकत्वसङ्गत्वेन घटस्यावच्छेदकत्वमवच्छे-
दकत्वमेवेति, स्वाद्यवच्छेदक-स्वसमानकालीनतापुरुषोपपन्नविषयवत्त-
मवच्छेदकतो मानुषपरितिरिति कश्चित्,

वस्तुतस्तु सर्वे घटं वेत्तीत्यादौ ज्ञानादौ तरकालीनतत्पुरुषोप-
पन्नविषयताप्रतिपोगिकस्वरूपसङ्गत्वेन घटकर्मत्वस्यावच्छेदकत्वम-
आवच्छेदकः, सम्यक्का ज्ञानावावच्छेदेन घटविषयित्वस्य चात्रैव तद्व-
च्छेदेतान्वयोपपन्नसङ्गत्वात्, ज्ञानत्वसामानाधिकरण्यावावच्छेदकत्वम-
वच्छेदकत्वे तदानीमवच्छेदं न वेत्तीत्यादिप्रयोगात्, तदानीं पुरुषावच्छे-
दकत्वानसत्त्वेन ज्ञानत्वावच्छेदेन घटविषयित्वमावच्छेदकत्वमवच्छेदक-
त्वात्, तथा च इष्टान्वयव्यवच्छेदकविताऽवच्छेदकसंसर्गताऽवच्छेदक-
व्याप्यत्वं पर्याप्ती, अनुगमकं यत्तुतावच्छेदकत्वेन सम्मद्वहान-
कमपि योग्यम्,

सर्वत्र वेत्तीदृश इत्यादौ सर्ववादिपक्षाभ्यां विना प्रतिपादकत्वे
सामान्यतोऽन्योत्पत्त्यावच्छेदकत्वविशेषादवच्छेदकत्वे सति ज्ञानविषय-
त्वस्यावच्छेदकत्वमित्यवच्छेदकत्वमपि प्रकृतिनिमित्तं सर्वपदस्यावच्छेदकत्वमिति,

ननुसममिषाद्वारस्थले पूर्वोक्तव्युत्पत्त्याऽनिर्व्यादत् व्युत्पत्त्य-
स्तरमाह-कतं न यथार्थमिति ।

न चाव्यासज्यवृत्तिगुणत्वादप्यर्थात्तेरपि रूपत्वादिव्यापकतया गुणत्वादिसाधारणरूपत्वादिव्यापकपदव्याप्तिरुपधर्मावच्छिन्नाभावो न घटादाविति कथमत्र योग्यतेति वाच्यम् ?

अव्यासजपट्टचिह्णत्वादेरेकैकट्टचिह्नमर्वाचिह्नपट्ट्याप्तिरूटस्यैव
सर्वाणि रूपाणि गुणा इति प्रतीत्याश्वगाहनात्, सर्वसाधा-
रणैकपट्ट्याप्तिं मानाभावात्, प्रत्येकट्टचिह्नमर्वाचिह्नपट्ट्याप्तिषु रूप-
त्वादेर्निरुक्तव्यापकत्वाभावात् सर्वं द्रव्यं न रूपवदित्यादौ द्रव्यत्वा-
दिव्यापक्यावत्त्वसामानाधिकरण्यमभावस्य प्रतीयतेऽनो नायोग्यता,

अनुयोगिविशेषणावच्छेदेनैव नव्याऽभावः प्रत्याख्यते-द्रव्य-
न रूपवदित्यादिप्रयोगादर्शनादिति कथमेतदुपपद्यतामिति तु ना-
शङ्कनीयम् ?

व्यासज्यटिष्ठधर्माविशेषितानुयोगिरूपाभावबोधे तथा नियमो-
पगमात्,

यत्तु स्वरूपसम्बन्धात्मकमभावाद्युयोगिताऽवच्छेदकत्वमनुयोगि-
विशेषणे न रूपद्वयन्याभावप्रतीत्या गृह्यते,

द्रव्यत्वादां न तादृशं रूपवद्भेदाद्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वमतो न

कथञ्च योग्येति ।

ननु रूपशब्दावकपर्याप्तिकारणस्य रूपमात्रगततया धामाद्ये सत्त्वेन
तद्वच्छिन्नाभावाभावाद्य तादृशप्रतीत्युपपत्तौ कथमत्र योग्यतेति शङ्क-
नमप्युक्तमिति यावत्पम् ?

इतिमरशयात्रकपदार्थगतयावरशवच्छिद्यमाश्रमादाय काले ॥
सर्वधर्मा इति प्रतीत्यापत्तिवारण्याय स्वायान्वयिताऽशब्देहकस्याप-
र्यायावत्यावच्छिन्नप्रतिबोधिनाकसामान्यामाश्रय मन्ना बोधायन्य-
वरणेन तत्र तादृशसामान्यामाश्रयसत्वेन योग्यतायिच्छात् ।

पर्याप्तिसूत्रेण । तादृशपदार्थासित्वेनेति दोषः, अतएवादिति । वि-
धेयताऽपच्छेदकत्वाऽऽत्मकसंसर्गतयेति भावः, निरूपेति । अभ्येत्यामा-
पचटितेत्यर्थः, अत्र इति । द्रव्यत्वभ्यापकत्वावरजसामानाधिकरण्यव-
गाहनादिरत्यर्थः, नद्याद्यकारव्यष्टितावच्छेदाबाधवगाहने त्वयोरप्यता स्या-
दिति भावः, तथा नियमोक्तमिति । अनुयोगिताऽश्चेद्भाष्येद्भावच्छेदप्रत्याव-
गाहनविषयोपगमादिमर्थः, तदुच्यते । स्वस्वरूपसम्बन्धरूपमतिमलक

द्रव्यं न रूपवदित्यादयः प्रयोगाः, व्यासज्यवृत्तिपर्यावच्छिन्नानुयो-
गिताकाभावाभ्युपगमेन च सर्व्वं द्रव्यं न रूपवदित्यादिप्रयोगा-
वपपादनीयाः,

न च व्यासज्यवृत्तिपर्यावच्छिन्नानुयोगिताकाभावाभ्युपगमे क-
स्यापि रूपादेः सर्व्वघटादिपर्याप्तिर्नास्तीति सर्व्वघटत्वाद्यवच्छिन्ने-
ऽपि रूपादिमन्त्रेदसत्त्वेन सर्व्वं घटा न रूपवन्त इत्यादिप्रयोगापात्ति-
रिति वाच्यम् ?

रूपादिपर्याप्तिस्त्वेनानुगतपर्याप्तिर्नामानतिप्रसक्तं घटादिनि-
ष्ठयावत्त्वादिनाऽव्यवच्छेदात्, तदवच्छेदेन रूपादिमन्त्रेददृष्टौ विरो-
धाद्, इव्यस्यादिव्यापक्यावत्त्वस्य चातिप्रसक्ततया रूपादिपर्याप्ति-
स्तिष्ठाधीष्टज्ञानामप्यनवच्छेदकतया तदवच्छेदेन रूपादिमन्त्रेददृष्टा-
वविरोधादिति,

तदसद्-उक्तरीत्योपपत्तौ प्रतियोगितावच्छेदकादियति तच्छू-
न्यसाधारणव्यासज्यवृत्तिपर्यावच्छेदेनान्योन्यापादादिवृत्तौ याना-
भावाद्, सादृशाभावापगमे प्रतियन्धकसमवहितेऽपि देशे व्यास-
ज्यवृत्तिपर्यावच्छिन्नानुयोगिताकप्रतिबन्धकायावत्त्वात् कार्याप-
त्तेः, तत्र कारणतावच्छेदककौटौ विशेषणान्तरं प्रतिप्यावत्तिवारणे
तु गौरवाद्,

स्वेन तदसत्त्वमवदिति भावः,

व्यासज्यवृत्तिपर्यावच्छिन्नानुयोगितावच्छेदकत्वेऽतिप्रसक्तत्वे ॥
पावर्कः सर्व्वं द्रव्यं न निःपरित्यागियोगदर्शनतदित्यत आह-व्यास-पदो-
क्तिः नास्तीति । तथा च घटत्रिष्टयावत्त्वस्य रूपपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेद-
कत्वं न सम्भवतीति भावः,

यत्सुखं दुःखयति-उदयति । उदयतेति । सर्व्वत्वसामानाधिकर-
ण्यमात्रमानेनैवेत्यर्थः, प्रतियन्धकसमवहिते-वादादेयतिबन्धकस्याप्या-
दिविशिष्टे, व्यासज्यवृत्ति । तदधिकरणतदनधिकरणमवस्थावत्त्वावच्छेदे-
नेति भावः, विशेषणान्तरं-व्यासज्यवृत्तिपर्यावच्छिन्नानुयोगिताक-
ताभावादिरूपमित्यर्थः,

गौरवप्रदिति । अतिरिक्तासाधकत्वेन मुख्यमस्य कारणतावच्छेदक

अयं सर्वं द्रव्यं न रूपवदित्यादौ द्रव्यत्वादिव्यापकपर्याप्तौ विधेयी-
भूतरूपवद्भेदव्याप्यत्वस्य चाभितत्वादयोग्यत्वं दुर्बलमेवेति चेद् ?

न तत्र विधेयव्याप्यत्वभानानुपगमात् , खण्डशो विभिन्नश-
क्त्युपगमेन यत्र चित्तदशपरित्यागे विरोधविरहात् ,

सर्वं गगनमित्यादिप्रयोगाभावाद् यावत्त्ववदनेकत्वमपि सर्वं
पदार्थः,

तच्च स्वार्थाभेदान्वयोदेर्यताऽवच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्र-
तियोगित्वमेव,

भेदश्च समानाधिकरणानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिता-
विशिष्टान्यो ग्राह्यो नातो द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदमादायातिमसद्गः,

एतादृशोभयधर्मावच्छिन्ने शक्तिरेकैवातो नैकधर्मं परित्यज्या-
त्येन चेत्यर्थं , एण्डश इत्यादि स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकस्यापकत्वे स्वा-
र्थान्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्नाव्ययिताऽवच्छेदकावच्छिन्नस्याप्यत्ये प-
र्याप्तप्रतियोगिभावश्चावच्छिन्ने च पृथक्शक्तिस्वीकारेणेत्यर्थं , युरपसि-
धेचिन्त्याद्य पृथक् शक्त्युपस्थापितस्य स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकस्या-
पकत्वस्य तादृशस्याप्यत्वस्य च, शक्त्यताऽवच्छेदकेकदेशे पर्याप्तान्वय-
उपगम्यते, मायान्वयस्थले च शक्त्यत्रयस्यैव विशेष्यविशेषणभावेना-
न्यवयोधसामग्र्योणां परस्पर सहकारित्वोपगमाद् नैक परित्यज्यापर-
स्य बोधः , तथा च सर्वं द्रव्यं रूपवदित्याद्यो न प्रयोगा , न प्रपञ्चविधेय-
स्थले च स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्याप्यताऽन्यवयोधे ताम-
न्यवयोधेन न कल्प्यते, अत एक परित्यज्यापरान्वयवयोधेऽपि न क्षतिः,

सर्वप्रदाय इति । सर्वपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ,

अनु गगने यावत्तस्यापर्याप्तत्वात् तादृशयावत्तावच्छिन्ने शक्त्येव
तादृशप्रयोगापत्तिविरहणं कुत शक्त्यन्तर कल्पनीयमिति चेद् ॥

न-घटादिगगनगतवायव्यमाशय तादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्धारात्वात्,
समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेनैकस्यापि यावत्ताधिकरणत्वात्,

अनु सर्वपदस्यानेकत्वावच्छिन्ने शक्त्यन्तरस्वीकारे तदर्थमाशय
सर्वं द्रव्यं रूपवदित्यादिप्रयोगस्य स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकेरप्यनुक्तश-
क्त्यर्थमाशय सर्वं गगन द्रव्यामित्यादिप्रयोगस्य चार्थासंख्युप्यारैवेत्यत-
आह-एतादृशोभयधर्मावच्छिन्ने ।

परमादाय बोधः कदा चिदपीति न कतिपयानेकतात्पर्येणाशेषैक-
तात्पर्येण वा सर्वपदं मयुज्यते,
चैत्रो दधि भुङ्के, मैत्रः पयो भुङ्के, देवदेवो घृतं भुङ्के, विष्णु-
मित्रः सर्वमेवेत्यादौ सर्वपदेन प्रत्येकं दधिपयोघृतानां भोजन-
कर्मतया प्रतिपादनाद्, यद्रूपावच्छिन्ने पदान्तरोपस्थाप्यार्थे स्वा-
र्थान्वयः; तद्रूपावच्छिन्नान्विततया पूर्वपदस्यार्थवच्छिन्ना उपक्रान्ताः
प्रत्येकं तत्रादस्यार्थवच्छिन्नेषु सर्वपदस्य शक्त्यन्तरमङ्गीकार्य,
सुपक्रान्तैकधर्मावच्छिन्नान्वययोग्यताविरहे वाक्यस्याप्रामाण्यात्ता-
दृशस्ये तत्राविधत्तकलधर्माणामेवान्वयिताऽवच्छेदकतया भान-
नियमः,

तन्निर्वाहिका च तथाविधयावद्धर्मप्रकारकं बोधं जनयतु

शक्तिरेवेति । पुष्पवन्तपदित्या हेयः, शाब्दबोधोऽपि सर्वे घटा रू-
पवन्त इत्यादौ घटावध्यापककृत्वस्याप्यपर्व्याप्तिकयावस्थावच्छिन्नघटस्य
समानाधिकरणप्रतिपत्तिविशिष्टाभ्यमेवप्रतिषेधोक्तिवच्छिन्नप्रामिषा-
घटा रूपवन्त इत्याद्याकारकः,

सर्वपदस्य म्युत्पत्त्यन्तरमाह—चैत्र इत्यादि । पदान्तरोपस्थाप्यार्थ इति ।
पदान्तरम् अमुपदादि, कर्मप्रतासावन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयमादिमते भु-
ज्जदियातोऽस्तदुपस्थाप्यार्थे कर्मतावौ स्वार्थान्वयः, स्वार्थान्वयितया
स्वघटितवाक्यजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वेन उपपत्तावध्याप्यवच्छिन्न-
वक्तो यो धर्म इति लाभः,

सामान्यतो विषयतामिवेशाच्च चैत्रेण दधि मैत्रेण पयो देवदेवेन
पयो भुज्यते, विष्णुमित्रेण सर्वम् इत्यादेरपि सप्रह, चैत्रेण दधि मैत्रेण
पयो भुज्यते विष्णुमित्रः सर्वं भुङ्क्ते इत्यादयस्तु न प्रमाणं, तद्रूपावच्छिन्ना-
न्विततया तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिष्ठापितविषयतया सूतीयार्थोऽमेदः,
तस्य चोपक्रान्तपदार्थैकदेशे विषयताप्राप्त्यर्थः,

एतद्योपक्रान्तस्य चैत्रादेः सर्वपदस्य शक्त्यन्तरोपस्थाप्यार्थ इत्यर्थः
उपक्रान्ता इति । पूर्वकाण्डोपचारितवाक्यजन्यप्रतिपत्तिविषयता इत्यर्थः, त-
थाविषयवद्धमेति । वधित्वप्रकारताकविषेय्यताकं पदस्वरूपप्रकारताकविशे-
ष्यताकं पुनस्तत्प्रकारताकविशेष्यताकं बोधमित्यर्थः, सङ्केते दधित्वप्र-
कारताकविशेष्यत्ववादे “छले कपोनन्यायेन” सुस्पन्दानः, तथा च द-

सर्वपदमित्याकारकसङ्केतरूपा विलक्षणशक्तिरेव, तादृशशक्तिज्ञानैकधर्मप्रकारकबोधजननेऽपरापरतयाविधधर्मप्रकारकबोधसामग्र्याः पुण्यवन्तपदशक्तिज्ञानेन चन्द्रत्वमूर्त्यत्वयोरेकतरप्रकारकबोधजननेऽपरप्रकारकबोधसामग्र्या इव प्रयोजकत्वोपगमाद्,

न च प्रक्रान्तानां दध्यादीनां प्रत्येकमन्वये वाक्यभेदापत्त्या साहित्यप्रकारेण तावत्पदार्थवाचकत्वमेव सर्वपदस्य किञ्चोपेयत इति वाच्यम् ?

ध्यादिविषयकसमुद्दालम्बनबोध एव सङ्केतविषयः, अतस्तादृशवाक्यजन्यबोधोऽपि समुद्दालम्बनरूपः; अत एवाग्रे वाक्यभेदकयनमपि सङ्गच्छते, विवक्षणेति । चेत्क्षप्यञ्च—दृष्ट्यादिपदस्य नानाशक्तिमपेक्ष्य; तादृशनानाविशेष्यतानिष्ठनानाप्रकारताकैकविशेष्यताशालित्वम्, एवञ्च विशेष्यताया प्रेक्षयेन शक्तेरैक्यम्,

ननु दध्यादिप्रत्यक्षधर्मप्रकारक बोध जनयत्वित्याद्याकारकसङ्केतस्य शक्तिर्ये, चैत्रो व्याकरण, मैत्र शिक्षा, देवदत्तो वेदमधीते, विष्णुमित्र सर्वमित्यादेरसग्रह, तत्रानुचितशक्त्यन्तरकल्पने शक्तिभेदापत्तेः, इष्टापत्तौ च यद्रूपावच्छिन्ने पदान्तरोपस्थाप्यार्थ इत्याद्यनुगतबोधकवाक्यामिधानस्यानुचिततया वैयर्थ्यापत्तिरिति चेद् ?

न—सर्वपदविशिष्टविषयताऽवच्छेदकवाक्यधर्मविशिष्टबोध जनयत्वित्याकारक एव तात्पर्याद्,

विषयताया सर्वपदवैशिष्ट्यञ्च स्वार्थान्वयितया स्वजन्यप्रातिपत्तिविषयत्वेन वक्तृतात्पर्यविषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपकस्वस्वोच्चारणप्रयोजकवाक्यजन्यबोधीयत्वोभयसम्बन्धेन, स्वपद सर्वपदपरम्,

यावद्धर्मवैशिष्ट्यञ्च—स्वनिष्ठप्रकारताकाविशेष्यताकत्वसम्बन्धेन चैत्रो दधि भुङ्क्ते इत्यादिवाक्यप्रयोजकत्वस्यानुभवसिद्धत्वाच्च तादृशसम्बन्धाप्रसिद्धिः, तादृशयात्रस्व शक्यताऽवच्छेदक उपलक्षणतया निविष्टमतो न तदशमन्तर्मात्रं शब्दबोधः,

प्रयोजकत्वोपगमादिति । यादृशधर्मावच्छिन्नव्यागादिबोधकपदसममिव्याहार सर्वपदे तत्र तद्धर्मावच्छिन्नबोधकसामग्र्यपेक्षत्वं न कल्प्यते, अतो विष्णुमैत्रो दधि विहाय सर्वमेवेत्यादौ नानुपपत्तिः, साहित्यधीविशेषविषयत्वम्, अतिविज्ञाप्यार्थ इति मतविशेषः,

साहित्यावेशिष्टान्नयस्य समभिव्याहृतपदार्थे यत्र वाचस्तत्रापि
तथा प्रयोगाद्, वाक्यभेदस्य गत्यन्तरविरहेणेष्टत्वाद्, अत एव प्रत्ये-
कं पुरुषादिरूपफलकामकर्त्तव्यतया; यद्वक्तृत्वं भिषायाभिहितेन
सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यनेन मिलितानां तावत्फलानां दर्शपूर्ण-
मासकर्त्तव्यताप्रयोजककामनाविषयत्वं न प्रतिपाद्यते, प्रकृतवाचिना
सर्वनामपदेन मिलितत्वेन फलानुस्वापनाद्, अपि तु प्रत्येकमे-
वेति, प्रत्येकफलकामस्यैव तत्राधिकार इति योगसिद्ध्याधिकरणसि-
द्धान्तोऽपि सङ्गच्छते ।

गत्यन्तरविरहेति । न च यवस्यदिरपलाशादिभिरुत्पत्तिरादौ धनकर्मक
कृतेनस्य एवदिरादिकर्मककृतेनस्य मिलात्वेनैकस्मिन् भेदे एविरादि-
समुदायकर्मत्वस्य बाधेनाश्रयासम्भवात्; तत्राकर्मककृतेनकर्तृत्व-
स्य पृथक्पृथक्त्वमेव वाक्यभेदापत्तिमाशङ्क्य; कृतेनत्वावच्छिन्ने प्रादे-
ककर्मत्वस्याप्येव तत्र प्रत्येककर्मत्वनिष्ठप्रकारताकाविशेष्यताया
भेदेऽपि तादृशतादृशविशेष्यताऽवच्छेदकतानां परस्परवच्छेद्यावच्छेद-
कभावमङ्गीकृत्य; व्युत्पत्तिरादौ स्वयं वाक्यभेदं परिजहार; तद्वदभा-
वि भोजनवाक्यवच्छिन्ने दध्यादिकर्मत्वस्यान्यदेनैकवाक्यत्वसम्भवे
कृतो गत्यन्तरविरह इति वाक्यम् ।

अत्र कथञ्चिदेकवाक्यतासम्भवेऽपि सर्वेभ्य इत्येकवाक्यत्वस्या-
ङ्गीकर्त्तव्यतायात् तेन प्रत्येकं पदवादिशकामनाविशिष्टे कर्तृत्वस्यैव प्र-
तिपादनाद्, यत् ससौमका, कतुरसौमकोऽसौ यद्वक्तृत्वमिति, योगसि-
द्धिरिति । सर्वेभ्य इत्यत्र वक्ष्यलोपे पञ्चमी, निमित्तार्थकचतुर्थी वा त-
था च सर्वाणि पदवादिचतुर्दशफलाभ्युद्दिष्य दर्शपूर्णमासौ यागौ हु-
त्वादिस्वर्यं, अत्रैकदेव पदवादिसमुदायविषयककामनया तादृशयागा-
पनुष्ठाने कथं न फलसिद्धिरिति संशये; सिद्धान्तसूत्रं—“योगसिद्धिर्वा-
ऽर्थस्योत्पत्त्ययोगादि”ति, आशब्दः सिद्धान्तसूत्रकः, अर्थस्य=पदवादि-
फलस्य, योगेन=प्रयोगभेदेन, सिद्धिः=उत्पत्तिः, उत्पत्त्ययोगाद्=उत्पत्तौ
सर्वेभ्य इति विधिवान्वयेऽयोगात्, साहित्याभावात्=साहित्याप्रतिपाद-
नादिति यावत्, योगः=साहित्यम्,

ननु सर्वेभ्य इति विधेवाक्येन कामनाया फलान्तरविषयकताया-
प्रतिपादनात् कथं समुचितफलकामनया तादृशयागावरणं न फल-
साधकमिति चेद् ?

किम्पदस्य जिज्ञासिते शक्तिः, अत एव स्वीयजिज्ञासाज्ञापनाय
किंपदघटित प्रश्रवाभ्य प्रयुज्यते,

ततोद्देश्यवाचककिंपदस्य स्वसमभिध्याहृतपदोपस्थाप्यताऽव
च्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वेन वक्तृ-
जिज्ञासितो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम्, उपस्थाप्यताऽवच्छेदकत्वान्त
मुपलक्षणतयाऽनुगमक, शाब्दयोधे तदमानात्,

एवञ्च कः पचतीत्यादितः पारकृतित्वावच्छिन्नविधेयतानिरू-
पितोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो यो धर्मस्तद्वान् पचती-
त्याकारकोऽन्वयबोधः, किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यकपाककर्तृत्व
विधेयकज्ञान भवत्वित्वाकारकजिज्ञासायास्तादृशयोधविषयकतया
तादृशच्छाविषयीभूतज्ञानजनकाद् ब्राह्मण पचतीत्युत्तरवाक्यात्
प्रवृत्तिरिति तादृशप्रश्नानन्तर तथैवोत्तर प्रयुज्यते,

न चैवं प्रमेयः पचतीत्युत्तरवाक्यमेव न कथ तादृशप्रश्नानन्तर-

न-पुत्रकामो दृष्टोपैर्णमासौ कुट्यादिवादिवाक्येन पुत्रकामताऽऽदि
विशिष्टे तादृशयागदृतेरन्वयेन विशिष्टयोधमर्थ्यादया तादृशवृत्तौ पार-
तन्त्र्येण पुत्रकामताया जगत्त्वसम्बन्धेन पुत्रविषयकत्वस्य च स्वप्रयो-
ज्यत्वस्वेतराविषयत्वाप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेनाऽव्योपगमाद्, अ-व्यया-
यागमात्रस्यैव नानाविधफलकामतयाऽऽवरणे नानाविधफलजनकत्वा-
पत्तेरित्यल विस्तरेण ।

इति सर्वशब्दशक्तिविचारटाका ।

अत एवति । जिज्ञासाया किम्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वावच्छेदकत्वादेवेत्य-
र्थः, स्वसमभिध्यादेवेति । एवं किम्पद समभिध्याहृतत्वमस्वज्ञ-यप्रतिप-
क्षिजनकत्व, पदोपस्थाप्यति । पदोपस्थाप्यत्वञ्च पदप्रतिपाद्यत्व, तेन पा-
ककृतित्वावच्छिन्नस्य केनापि पदतोपस्थित्यसम्भवेऽपि न क्षति, अवच्छे-
दकत्वेनेति । अत्र तृतीयाऽर्थो विषयत्व, तस्य च निरूपितत्वसम्बन्धेन जि-
ज्ञासित इत्यत्र तत्प्रत्ययार्थं ज्ञानधर्मत्वरूपविषयत्वेऽवयव, यस्य च श-
क्तौ शाब्दयोधियप्रकारतया मान तस्यैव तत्र विशेषणत्व शाब्दयोधे-
ऽपि तस्यैव प्रकारतयाऽवगाहनमित्यत आह—शाब्दवाच इति ।

न वरवाच इति । स्वविषयज्ञानीयपाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतायोद्देशे

प्रयुज्यते; तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेच्छाविषयत्वादिति वाच्यम् ?
 जिज्ञासाविषयीभूतविधेयन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्न एव तादृश
 किंपदस्य शक्त्युपगमाद्, अभेदेन स्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदान्त
 रसमभिध्याहृतकिंपदशक्यताऽवच्छेदकार्थे च स्वार्थभेदान्वयिताऽ
 तावच्छेदकत्वोपलक्षिधर्मन्यूनवृत्तित्वमपि धर्मांशे विशेषणं देयम्,
 अतः को ब्राह्मणः पञ्चतीत्यादिप्रश्नानन्तरं चैत्रः पञ्चतीत्याद्या
 कारमुत्तरवाक्यं प्रयुज्यते, न तु मनुष्यः पञ्चतीत्यादिकं, मनु-
 ष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्यूनवृत्तित्वात्, तदवच्छिन्नोद्देश्यकत्वेन ज्ञान-
 विषयकेच्छायास्तन्नामतीतः,

एवं यत्रोद्देश्यताऽवच्छेदके किंपदार्थस्याभेदेनान्वयस्तत्र तद

इयताऽवच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या वक्तृज्ञानेच्छाविषयता तत्र
 स्वान् पाककृतिमानित्यभ्यवधारणार्थं, न्यूनरतीति । तत्त्वञ्च — विधेय-
 समानाधिकरणभेदप्रतिपत्तिरिति तावच्छेदकत्वे सति तत्सामानाधिकर-
 ण्य, न तु तदवधारणत्वे, तेन क पञ्चतीति प्रश्नानन्तरं इयाम् पञ्चती-
 त्युत्तरवाक्यमपि सहस्रच्छते, तादृशोत्तरवाक्यस्याप्रामाण्ये इयाप्यवधे
 य तदिति ध्येयम्, तादृशविषयस्येति । उद्देश्यवाचककिंपदस्येत्यर्थः,
 न्यूनरतित्वमपीति । अपिना स्वसमभिध्याहृतप्रतिपाद्यताऽवच्छेदकावच्छिन्न
 विधेयताकोद्देश्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽवच्छेदक-
 त्वेन वक्तृजिज्ञासितत्वे समुच्चयते, तथा च स्वार्थान्वयिताऽव-
 च्छेदकत्वोपलक्षितधर्मन्यूनवृत्तिः सति तावच्छावच्छेदकत्वेन जि-
 ज्ञासितो धर्मोऽभेदेन स्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदान्तरसमभिध्याहृत
 किंपदस्य प्रवृत्तिनिमित्त, जायते च को ब्राह्मणः पञ्चतीत्यादिना
 पाककृतित्वावच्छिन्नविधेयताकोद्देश्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छि-
 न्नावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो ब्राह्मणत्वन्यूनवृत्तिश्च यो
 धर्मस्तद्वदमित्यो ब्राह्मणः पाककृतिमानित्याद्यभ्यवधारणः,
 प्रयुज्यते च को ब्राह्मणः पञ्चतीति वाक्यं ब्राह्मणत्वन्यूनवृत्तिक-
 श्चिद्धधर्मावच्छिन्नावच्छिन्नविधेयताकोद्देश्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छि-
 न्नावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो ब्राह्मणत्वन्यूनवृत्तिश्च यो
 धर्मस्तद्वदमित्यो ब्राह्मणः पाककृतिमानित्याद्यभ्यवधारणः,
 प्रयुज्यते च को ब्राह्मणः पञ्चतीति वाक्यं ब्राह्मणत्वन्यूनवृत्तिक-
 श्चिद्धधर्मावच्छिन्नविधेयताकोद्देश्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छि-
 न्नावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो ब्राह्मणत्वन्यूनवृत्तिश्च यो
 धर्मस्तद्वदमित्यो ब्राह्मणः पाककृतिमानित्याद्यभ्यवधारणः,

अनेति । तादृशवाक्य इत्यर्थः, सप्तम्यर्थापदकत्वे, तस्य चोत्तरस्य-

न्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्ने विशेषणताऽऽपन्नतदन्वयिताऽवच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताऽवच्छेदकताकप्रकृतविधेयज्ञानगोचरेच्छा क्रिपदेन बोध्यते, अतः कति घटा सन्तीत्यादौ इति प्रत्ययार्थसत्त्वाऽऽदौ क्रिपदार्थस्य जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नस्याभेद नान्वयात्, संख्यात्व-न्यूनवृत्तिदशत्वत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यताऽवच्छेदकताकबोधजनक दशत्वसंख्याका घटाः सन्तीत्याद्युत्तर प्रयुज्यते, यत्र चोद्देश्यताऽवच्छेदकीभूतविभक्त्याद्यर्थे भेदेन क्रिपदार्था

किमिति शब्देनान्वयः, तदन्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्ने=किम्पदार्थान्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्ने विशेषणताऽऽपन्नो यस्तदन्वयिताऽवच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्म इत्यन्वयः,

वाच्यत इति । शक्यताऽवच्छेदकघटकतयेति भावः, तथा चाभेदेन स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तित्वे सति स्वसममि-याहृतपदोपस्थाप्यताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकोद्देश्यतानिरूपितस्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वक्तुं जिज्ञासितो धर्मः वद्देश्यताऽवच्छेदकेऽभेदेनान्वयिस्वार्थककिम्पदस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वं कति घटा इत्यादि । एतद्देशवृत्तित्वावच्छिन्नविधेयताकोद्देश्यतानिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नसत्त्वत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वक्तुं जिज्ञासितधर्मव्यभिन्नसङ्ख्याक-तो घटा एतद्देशवृत्तय इत्यन्वयबोधस्तत्रेति यावद्, दशत्वसंख्या इति ।

ननु इतिप्रत्ययस्य सत्त्वावाचकत्वे तस्या घटादौ पर्याप्तिसम्बन्धेन कति घटा सन्तीत्यादिप्रश्नवाक्येन जनितबोधे प्रकारतया भावमुपगम्य, दशत्वसंख्याका इत्याद्युत्तरवाक्येन जनितबोधे च दशत्वसंख्या विशिष्टस्याभेदो घटादौ भासते, एवञ्च जिज्ञासाविषयज्ञानं न तादृशवाक्येन अन्यत इति चेद् ?

न-यतो दशत्वसंख्याका इत्याद्युत्तरवाक्यजज्ञानानन्तरं मनसैव तादृशज्ञानजननासन्नित्वेति,

अथ वा इतिप्रत्ययस्य सङ्ख्याविशिष्ट एव शक्तिः, इतिप्रत्ययार्थसङ्ख्याऽऽदावित्यर्थशब्दस्य च प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वम् अतो नानुपपत्तिः, अतएव दश घटाः सन्तीत्यादिवान्यादपि तादृशजिज्ञासानिवृत्तिरुद्देश्यते, अत्र दशसङ्ख्याका इत्यापि पाठः कः विद्यते, स च दशपदस्य दशत्वपर

नयः कस्य पुनः सुन्दरः इत्यादौ; तत्र यादृशसम्बन्धेन यदवच्छि-
न्ने तदन्ययस्तत्र तादृशसम्बन्धेन विशेषधर्मावच्छिन्नविशेषिततदव-
च्छिन्ननिष्ठोद्देश्यताऽवच्छेदकताकमकृतविधेयज्ञानगोचरेच्छा प्रतीयते,

एवं विधेयवाचककिम्पदस्य स्वसमाभिन्वाहतपदोपस्थाप्यता-
ऽवच्छेदकत्वोपलसितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताऽवच्छे-
दकतया जिज्ञासितो यो विशेषधर्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिः,

अयं कः इत्यादाविदन्त्यावच्छिन्नांशे विधेयताऽवच्छेदकत्वेन
तद्योपपादनीय इति,

यदवच्छिन्न इति । पञ्चाशत्तर्पणसम्बन्धत्वाद्यवच्छिन्न इत्यर्थः; तद्-
न्यायः किंपदाधीन्यया; तादृशसम्बन्धेनैतस्य विशेषितेत्यनेनाह्वया
विशेषेति । किम्पदार्थोन्वयव्यवस्थानुयोगिककिम्पदसमभिन्वाहतविम-
लार्थसम्बन्धे प्रतियोगित्वस्याप्यत्वं तत्त्वम्, प्रवृत्त इति शक्यताऽव-
च्छेदकव्यवस्थयेति भावः, तथा च सुन्दरस्यावच्छिन्नविधेयताकपुत्र-
त्वावच्छिन्नोद्देश्यताऽवच्छेदकतानिरूपितसम्बन्धत्वावच्छिन्नावच्छेदक-
तानिरूपितसम्बन्धत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितसम्बन्धत्वावच्छि-
न्नावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वक्तुं जिज्ञासितपुत्रानुयोगिकसम्बन्धप्रति-
योगित्वस्याप्यवच्छिन्नानिरूपितसम्बन्धव्यवस्थः सुन्दरमित्र इत्य-
न्यपरोक्षः, इच्छा च पुत्रनिष्ठसम्बन्धप्रतियोगित्वस्याप्यवच्छिन्नव्यवस्था-
वच्छिन्नसम्बन्धव्यवस्थपुत्रायावच्छिन्नोद्देश्यताकसुन्दरस्यावच्छिन्नविधेयता-
शक्तिं ज्ञानं भवत्वित्याकारिका,

प्रवृत्तिनिमित्तज्ञ-उद्देश्यताऽवच्छेदकविमलत्वर्थेन मेदाश्रयिकिम्पद-
स्य स्वसमभिन्वाहतपदोपस्थाप्यताऽवच्छेदकत्ववच्छिन्नविधेयताकोद्देश्य-
ताकमेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकनाकमेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
त्वेन वक्तुं जिज्ञासितो यः स्याद्व्यवस्थानुयोगिकस्वसमभिन्वाहतविम-
लार्थसम्बन्धप्रतियोगिकवाच्यो धर्मः स इति,

विधेयधर्म इति । अत्र विशेषत्वं तादृशोद्देश्यताविधेयताऽवच्छेद-
कत्वेन वक्तुं ज्ञानविषयत्वं, तच्च प्रकरणादिना ज्ञायते,

एवञ्चाप्य क इति ग्रन्थस्य यदेदन्तावच्छिन्ने प्राणित्वादिना वि-
धेयस्य वक्तुं ज्ञानमस्ति, न तु अनुपपत्त्यादिनेति प्रकरणादिना नि-
र्णीयते, तदाऽयं अनुपपत्त्य इत्याद्युत्तरं, यदा तु अनुपपत्त्येन ज्ञानमस्ति
न तु प्राणित्वादिना तदाऽयं प्राणित्वा इत्युत्तरं प्रयुज्यते,

“किमिन्दुः किं पद्मम्”त्यादौ चाव्ययकिमो वाच्यस्येव वि-
वर्कोऽर्थः, वितर्कश्च प्रयोक्तुः सम्भावनाऽऽत्मकज्ञानं, तदर्थस्य च
विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमाऽन्तपदोपस्थाप्ये विशेष्ये प्रकारितासम्ब-
न्धेन च तत्र विशेषणस्य चन्द्रादेरन्वयः, नामार्धनाव्ययार्थस्य
मेदान्वयेऽविरोधाद्,

किमिन्दुरित्यादि—

किमिन्दुः ? किं पद्मं ? किमु मुकुरविभ्यं ? किमु मुरं ?
किमप्ये ? किं मीनौ ? किमु भवनवाणौ ? किमु दशौ ? ।
ननौ वा ? शुद्धौ वा ? कनककलसौ वा ? किमु कुर्थौ ?
तडिद्रा ? तारा वा ? कनकततिका वा ? किमयला ? ॥

इति पूर्णम्,

यंवाच्येति । सम्भावनाः चाप्रैक्यार्थमकारिण्यकोटित्वायगादितान-
रूपसंज्ञाय एव न लृकटकोटिकत्तानम् ; अत एव काव्यप्रकाशादी—

“अयं मार्चण्डः किं ? स राहु मुरौः सप्तमिरितः

कृशातुं । किं ? सध्यां” इत्यादि समेदात्तद्वारोदाहरणमपि सङ्गृह्यते,

संज्ञायवञ्च-प्रकारताविशिष्टप्रकारताशास्त्रान्तर्गते चर्चयसितम्,

प्रकारताविशिष्टवञ्च-स्वतादात्म्यस्यविशिष्टप्रकारताकामावायावच्छिन्न-
विशेष्यतावच्छिन्नप्रकारताकविशेष्यतागिरित्येतदसम्बन्धेन, स्व-
विशिष्टवञ्च-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिषेधितसम्बन्धावच्छिन्न-
स्वस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिषेधितसम्बन्धेन, मेदवञ्च-तादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतिषेधिताकामावायम्,

एवं चेदमिन्दुर्न घोरपादिसंज्ञायस्यापि संप्रदाः,

प्रकारितावच्छिन्नप्रकारिताशास्त्रान्तर्गतमिति चे चित्, तत्स्थितिः ।

किम्पदार्थस्येत्यर्थः, विशेष्य इति । अप्याहृतव्यपदार्थे, तथेति । किम्प-
दार्थसम्भावनायामित्यर्थः, इदञ्चापातेतः,

यस्तुतस्तु-किम्पदार्थताऽवच्छेदकतादृशप्रकारतायामेवाधेयत्वस-
म्बन्धेनभूदेरन्वयः, तेन पदार्थांतरं संज्ञाय एव समेदमिन्दुरित्यादि-
पारमका, तादृशज्ञानमात्राय न किमिन्दुरित्यादिप्रयोगः,

नविधेयसिद्धिः । तथा चाव्ययप्राप्तिरित्यनामार्धयोरेव मेदान्वयो न स्या-
दित्यत इति भावः,

अत नम्या-अत्राव्ययपदं निपातपरं, तेन स्वराद्यव्ययस्यामेदाव्यय-
पदं विशिष्टस्य चादिगम्यान्तर्गतत्वेन निपातत्वादिति प्राहुः,

२० शु० पा०

कुत्साऽर्थकमपि क चित् किंपदं, यथा किंनोरित्यादौ,

यत्र विशेषणवाचकपदमपि प्रथमाऽन्तं तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारिता संसर्गः, यत्र च प्रकृत्यर्थविशेष्यतया स्वार्थबोधकाविमत्यन्तं विशेषणपदं; तत्र किंपदासत्त्वे तादृशविभक्त्यन्तसमुदायार्थस्य विशेष्ये यादृशसम्बन्धेनान्वयस्तादृशसंसर्गावच्छिन्नप्रकारितैर तादृशार्थस्य किंपदार्थे संसर्गः, अतः किमिन्दुरित्यादावभेदेन चन्दादिप्रकारिका, धनमिदं किं चैत्रस्येत्यादावाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रस्वत्त्वादिप्रकारिका सम्भारना नियमतः प्रती

ननु किंपदार्थसम्भावनायां प्रकारितासम्बन्धेनेन्द्रादेरन्वये किंपदार्थसम्भावनायाज्ज्वलदम्पदार्थमुत्पादौ विशेष्यतासम्बन्धेनान्वये च दृष्टीकृत इन्दुपदेदम्पदाद्यो सामानाधिकरण्यासम्बन्धेनेदं जलं किं नादेयमित्यादौ जलं किं नादेया इमे, घटा किं नील इत्यादिरेव प्रयोगस्यात्, सामानाधिकरणयोरेव विशेष्यविशेषणवाचकपादयो समानलिङ्गवचनकत्वनियमादिति चेद् ?

न-समानाधिकरणविशेषणविशेष्यबोधकपादयो समानलिङ्गवचनकत्वनिप्रमयत् प्रकारितासम्बन्धेन यदर्थस्य किंपदार्थादिसम्भावनायामन्वयस्तस्याञ्च विशेष्यतासम्बन्धेन यदर्थेऽन्वय तादृशपादयोरप्यसति बाधके समानवचनलिङ्गकत्वकल्पनाद्,

न च व्युत्पत्तिकल्पनमपसिद्धान्ततया हेयमिति ? लोहितवर्हि जा नासीत्यादायेतत्तुल्यव्युत्पत्तेः स्वयमेव कल्पितत्वाद्, एव किमिन्दुरित्यादौ प्रकारितासम्बन्धेनेन्द्रादिविशिष्टसम्भावनाया विशेष्यतासम्बन्धेन मुखादावन्यवलात् पारतन्त्र्येण स्थानिरूपितप्रकारित्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धेनेन्द्रादेर्मुखादावन्यथाद्, अपमिन्दुर्न वा मुपञ्च सुन्दर न वेति समूहालम्बनसशयमादाय मुख इदं किमिन्दुरिति न प्रयोगः,

ननु प्रकारितासम्बन्धेनेन्द्रादे सम्भावनायामन्वयोपगम इदं स योगादिसम्बन्धेनेदुमघ्न वेत्यादिसशयस्यापि किंपदेन बोध स्याद् ? इष्टापपत्तौ च तादृशयोगानन्तरं मुखादादिन्द्रादिसाधर्म्याप्रत्ययेन तादृशवाक्यस्य काव्यत्वहानि, आलङ्कारिकमते तु व्यञ्जनया तत्प्रतीतिरिति ध्येयम्,

प्रज्ञाऽर्थमपीति । प्रवृत्तिनिमित्तयेति भावः, कुतसितायंकमिति

ये, किमिन्दुरित्यादौ सम्भावनायोधोचरं तत्प्रयोजकाद्वादकत्वा-
दिसाधर्म्यप्रतीतिस्त्वर्थमिति ।

स्यादित्यतस्तादृशसंशयव्यावृत्तय आह-यत्र विशेषेणेति । अर्थादिति ।
तादृशयोधानन्तरं सम्यङ्छितमानससामान्या इति ॥ यावत्, अन्यथा
किराशोपादौ कर्मधारयसमासानुपपत्तिः स्यात्, किं योषिति । कुत्-
क्षितत्वञ्च-प्रकृतहृदयहनयोगाद्यविरहादीति,

एवं "नमस्तस्मै कस्मै चिदमिते" इत्यत्र, "कोऽपि गोपतनय" इत्यत्र,
"बुधत्पन्तस्तत्वं किमपी"त्यादौ च किम्पदस्यानिर्व्यञ्जनीयविशेषधर्मके
शक्तिर्यास्या तथा च कस्मै चिदित्यादेरनिर्व्यञ्जनीयविशेषधर्मावच्छिन्ना-
वेत्ययं, विशेषत्वञ्च-उत्तमात्रवृत्तित्वम्, अनिर्व्यञ्जनीयत्व शब्दानिर्द्देश्य-
त्वम्, अतस्तादृशधर्मस्य योगजमात्रजन्यप्रत्यक्षविपक्षेऽपि न क्षतिः,
"कश्चित् कागताविरहगुरुनेत्यादौ" "कोऽपि ब्राह्मणो वर्त्तते" इत्यादौ
धोमयावृत्तिधर्मावच्छिन्ने शक्तिरपि किम्पदस्य शब्दा, उभयावृत्ति-
त्वञ्च--एवमपि योगिपृच्छावस्थागुणोपिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशि-
ष्टाव्यवकपोऽनुगतधर्मः प्रवृत्तिमिमित्ताऽवच्छेदकः,

एवञ्च "पार्थान्यः कः शूर" इत्यादौ,

"कः संनद्धे विरहपिथुरां त्वय्युपेक्षेत जायां-

न स्यादव्योऽव्यहमिव जनो यः परार्थीनवृत्तिरे"-

त्यादौ च शूरादिपदस्य, उपपूर्वैकादिधातोश्च विरोधसम्बन्धेन शूरा-
दिभिन्ने, उपेक्षाऽऽद्यभावे च लक्षणा,

कल्प्यते च-तादृशकिम्पदघटितवाक्यस्यावच्छेदावच्छेदेनाम्बयो-
पयोगित्वं, तथा च पार्थान्याभिन्नोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नः शूराभिन्न-
इत्याद्याकारकः, परार्थीनवृत्तिकजनमिधोमयावृत्तिधर्मावच्छिन्नो जा-
याकर्मकोपेक्षामावाप्तय इत्याद्याकारकश्च योयः, अपिशब्दसममित्वा-
दतकिम्पदस्थले च न विरुद्धे लक्षणा, न चावच्छेदावच्छेदेनाम्बयोप-
योगित्वञ्च कल्प्यते, कल्प्यते च सामानाधिकरण्येनैवातस्त्यद्वयः को-
ऽपि ददातीत्यादौ त्वद्विधः कश्चिज्जनो दानकर्तृत्ववानित्याकारकता-
दयजनत्वसामानाधिकरण्येन,

एवञ्च-सामानाधिकरण्येन तद्विरुद्धनिश्चयश्चात्रामपि तादृशयोधो-
जायत एव,

केचित्तु-पार्थान्यः कः शूर इत्यादाव्योन्धामावयति योगिताऽनय-
च्छेदकपक्षीतिकवावत्तावच्छिन्ने किम्पदस्य शक्तिं कल्प्यायेत्वा पार्थ-

तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितध-
र्मावच्छिन्ने यत्पदस्य शक्तिः, अत एव यत्पदेनार्थप्रत्यायने नियम-
तस्तत्पदापेक्षा, तत्पदसमभिव्याहारज्ञानं विनोक्तानुगमकधर्मग्रहेण
शक्तिपरिच्छेदस्यैवासम्भवात्, तच्छब्दजन्यप्रतिपत्तिपूर्वमपि तत्-
प्रतिपाद्यतया वक्तुरभिसन्धिः प्रकरणादिना सुग्रह इति न तच्छब्द-
जन्यप्रतीत्यैतत्पदशक्तिग्रहेऽपेक्षा,

इयच्च व्युत्पत्तिः प्रक्रम्यमाणपरावर्तकयच्छब्दस्य चैत्रः समा-
गते। यस्तत्रावलोकित इत्यादां। चैत्रादिपदेनाप्युपस्थापितस्य तस्य
यच्छब्देन बोधनाद्, अत एव-

“साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताऽधिके”

मिज्जाप्योभ्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकपर्याप्तिकयावत्त्वावच्छिन्नः दू-
रामिन्न इत्याद्यन्वयबोधं कल्पयन्तीत्यास्तां विस्तरः ।

इति किम्पदशक्तिविचारविवृतिः ।

पण्युदीतिः घटस्तत्पदजन्यबोधीयविषयतावान्भवतिव्याघाकारकता-
त्पर्यजनक यत् तत्पदजन्यबोधीयविषयतावान् घटो मविष्टसाधन-
मित्यादियत्कृष्टानं तदीयतत्पदजन्यबोधीयविषयतानिष्टप्रकारताक-
विशेषताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्न इत्यर्थः, शक्तिपरिच्छेद-
स्यैव=शक्तिग्रहस्यैव, वक्तुरभिसन्धितिः । वक्तृबुद्धिरित्यर्थः,

ननु तत्पदजन्यप्रतिपत्तिश्च तत्पदघटितवाक्यजन्या, तत्पदघटित-
वाक्यञ्च यत्पदघटितमतो यत्पदस्य शक्त्यग्रहे तत्पदजन्यप्रतीत्यसम्भ-
वेन तादृशप्रतीतिघटितानुगमकधर्मज्ञानं कुतः ? परस्परसापेक्षावेता-
भ्योभ्यामप्यहोत्यत आह—

प्रहरणदिनेति । प्रक्रम्यमाणेति । पूर्वपदानुपस्थापितवक्तृबुद्धिविषय-
परामर्शकत्वं, बोधनादिति । तथा च चैत्रस्तद्देशाधिकरणातीतदर्शनवि-
षय इति पृथगन्वयबोधा,

साधु चन्द्रमसि ति ।

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताऽधिके ।

उच्यता अपिनि कामिनीमुपे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥

इति सम्पूर्णम्,

अस्यार्थः—अभिरामताऽधिके चन्द्रमसि सति पुष्करैः परमैः कृतमा-

इत्यादौ तत्पदासत्वेऽपि न दोषः, पूर्वप्रक्रान्तस्य कृतपदो-
पस्थाप्यव्यापारस्यैवाभेदेन मीलनान्वयितया यच्छब्देन बोधनाद्,
एवं “यं सर्वशैला” इत्यादावपि तदनुरोधेन पूर्वप्रयुक्तपदो-
पस्थापितेऽपि तस्य शङ्खान्तरं स्वीकारणीयम्, अतिप्रसङ्गश्च स्वय-
योजकबुद्धिस्त्यन्तर्भावैव वारणीयः,

अरणं साधु सस्यक्, तात्कमिस्तत आह-यव् मीलितं तादृशाचरणं मील-
नमिति; अयिनि कामिनीमुने सति; उद्यता उद्गमच्छता तेन अग्नेना
अनुष्ठितमाचरणम् अर्थावुद्गमनरूपं साहसं सहसा कृतं; न तु विषे-
चनया तथा च तदनुचितं न साध्विति पर्यवसितम्, कृतपदोपस्थाप्येति ।
एवञ्च व्यापाराभिधं मीलनमित्यप्यवबोधः,

यत्तु-कृष्णमहेन साधुकरणाभिधं मीलनमित्यन्वयोप उक्तः,

तत्तच्छब्द-कृतपदोपस्थाप्यव्यापारस्यैवेत्यस्यासङ्गत्यापत्तेः, व्यापा-
रमाप्रतिपादनेन अरितायेत्याच्चेति । यं सर्वशैल इति । यं हिमानव-
नामकं पर्वतमित्यर्थः, तदनुरोधेनेति । तच्छब्दं विनाऽपि यच्छब्देन
चैवव्यापारादिवोदानुरोधेनेत्यर्थः, पूर्वशुणेति । स्थोच्चारकपुरुषकर्तृ-
कपूर्वकालोच्चरितेत्यर्थः,

ननु यथा हिमादयः प्रक्रान्तस्तथा तोयनिधिरपि; कुनस्तस्यापि यं-
सर्वशैला इत्यादौ यत्पदेन न बोधः ? इत्यत आह-अत्रियथावेति । त्वप्र-
योजकबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वे अत्रि पूर्वप्रयुक्त्यैवपरिधनिधियवताऽप्र-
च्छेदको यो धर्मस्त्वद्वच्छेद्रेऽपि यत्पदस्य अन्तरिते, स च धर्मो-
पो ग्राह्यतायावदुत्तरं तं शिरेन यागयेद्व्यादादुपमावृत्तिरेव तत्तद-
कित्यादिः,

यस्य यो धूमवान् भुवः हिमानिवादी महानसत्यमहानसाव-
त्वादिः, स च प्रकाराणाद्वैतैव ज्ञायते; अत्र यत् “काश्चिन्मादौ यत्र दानं-
तदनन्तविनिन्दितमि”त्यत्र यत्पदार्थस्याभेदेन दानाभावेऽन्यथ इति
जगदीशेनोक्तं, तत्र यत्पदार्थस्यानपावृत्तिर्यस्माद्वच्छेद्रे यत् इति भावः,
तथा च तोयनिधौ प्रक्रान्तत्वेऽपि न बुद्धिश्चाभवत्, अतो न तत्र यत्पदेन
तस्य बोधः; केवलतद्विषयकबुद्ध्या यच्छब्दप्रयोगे तेन न तस्य बोधः, अतः
प्रक्रान्तत्वमनुपलभ्यतया प्रवेक्षितम् ।

संकेतश्च-स्वविशिष्टधर्मावच्छिन्नविषयकव्यवहृत्प्रयोगोभयसम्य-
ज्जेत यत्पदविशिष्टबोधो भवति-याकारक, स्वयं यच्छब्दपरं, स्वत्वस्य
संलग्नपरिचायकतया नाननुगमः, स्वविशिष्टप्र-भ्याव्यापकपरकर्मक-

अदसश्च परोक्षविषये शक्तिः ।

स्वशब्दस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्ये शक्तिः, समभिव्याहृतत्वं नैकवाक्यघटकत्वम् ,

अथैव चैत्र स्वपुत्र पश्यतीत्यादाविव स्वं चैत्रपुत्र पश्यति चैत्रभ्राता वा स्वपुत्र पश्यतीत्यादौ न कथं स्वशब्देन चैत्र' प्रत्याप्यते ? मुख्यविशेष्यवाचकताव्युत्पत्त्यभ्युपगमे स्वपुत्रदर्शिनं चैत्र मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रोघानुपपत्तिः,

इत्याद्य घटाद्येन हेतुत्वे पक्षमात्रवृत्तित्वाभावेनासाधारणोद्घाटनासङ्गतिरिति, सोऽयं देवदत्त इत्ययं जानातीत्यादिप्रत्यभिज्ञाबोधकवाक्ये तत्पदमनुभूतायं कम् , इदम्पदञ्च प्रत्यक्षविषयपरं, तथा चानुभूताभिन्नप्रत्यक्षविषयानिष्ठो देवदत्त इत्याकारकज्ञानयानिति तत्तज्जन्यबोधः ,

पराक्षति । लौकिकप्रत्यक्षभिन्नज्ञानविषयेऽव शब्दस्य शक्तिरित्यर्थः , तथा च "देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहल" इत्यादौ परमेश्वरस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेऽप्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमादाया साधित्यादिना तस्य बोधः ,

यस्तु तस्मिन् 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधयि स' "ब्रूयति परममी सायका निष्पतन्त" इत्यादयो लौकिकप्रत्यक्षविषयेऽपि भूरितत्प्रयोगदर्शनात्, अतिसनिहृष्टनिष्ठलौकिकविषयताभिन्नप्रत्यक्षविषयताविशिष्टेऽदस शक्तिर्वाच्या, परोक्षपदं तादृशविषयताशालिप्रत्यक्षपरम्, अत एव मिथैर्बोधितप्रत्यक्षविषयेऽदस शक्तिरित्युक्तं, शाब्दिकैरपि—

"अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विज्ञानीयादि ति गीतम् ,

सनिहृष्टवन्तु यस्तुनिरूपितं, नारदादे किञ्चिद्दूरस्थत्वेन न तादृशविषयत्वानुपपत्तिरित्यलं पल्लवितेन ।

एकवाक्यघटकत्वमिति । स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वमिति पर्यवसितार्थः, एवमिति । स्वशब्दस्य तादृशपदोपस्थाप्ये शक्यत्वं इत्यर्थः, स्व चैत्रपुत्र इत्यत्रासमस्तस्वपदं आपांति दर्शयित्वा; समस्तस्वशब्दं आपांति दर्शयति—चैत्रभ्राता वेति । चैत्र प्रमाप्यत इति । इदन्तु तत्पुरुषे लक्षणाऽनङ्गीकर्तुमते बोध्यम्, अन्यथा चैत्रपुत्र इत्यादौ चैत्रपदेन चैत्रसम्बन्धिनं एवापस्थापनाच्च चैत्र इत्यस्यासङ्गतिः इत्यादि

न चावान्तराकार्यबोधे चैत्रस्य मुख्यविशेष्यतया नेयमनुप-
पत्तिरिति वाच्यम् ?

अन्तराज्यान्तरावधार्यबोधमन्तरेणादित्यैव विशेष्ये विशेष-

मुख्यविशेष्येति । स्वयद्विदितवाक्यजन्यबोधोपपत्त्यविशेष्यताऽवच्छेदका-
वच्छिन्नवाच्यकतास्वीकार इत्यर्थः, तथा च चैत्रपुत्र इत्यादौ चैत्रादेर्मु-
ख्यविशेष्यत्वाभावात् तस्य बोध इति भावः, चेन्नपुत्रेति । स्वपुत्रेतिवा-
क्येनेति होषा, तत्र मेघस्यैव मुख्यविशेष्यतया भावादेति, मुख्यविशे-
ष्यतयेति ।

अन्वयान्तरावधार्य-स्वपुत्रदर्शितं चैत्रमित्यन्तः, तेन च द्वितीयाऽर्थ-
कर्मत्वमुक्तयविशेष्यस्वपुत्रदर्शितवैधायककारक एव बोधो जायते, संख्या-
कालातिरिक्तमित्यर्थस्य प्रकृत्यविशेष्यतया मानमित्यमात्, तथा
च चैत्रे मुख्यविशेष्यत्वविरहेण कुतः स्वपुत्रेन तस्य बोध इति चेत् ?

न—सुप्रथमकर्मत्वादेकं मुख्यविशेष्यत्वमेव भासत इति प्राची-
नमतसम्प्रदायात्,

ते तु ग्रामं गच्छतीत्यादौ मयनापत्त्यै कर्मत्वाऽऽपन्नप्रामादे। कर्म-
सात्म्यत्वेनान्वयं यदन्ति, लिखितत्वेनैव स्वयमेव नञ्वाद्वाक्यात्,

यत्तु—अवान्तराकार्ये कर्मत्वाविवशेनेकत्वमकारकतादृशमुख्य-
विशेष्यकत्वोपसम्पन्न इत्यभिप्रायेण तदुक्तमिति;

तदसत्—अवान्तराकार्यजन्यबोधे कर्मत्वमात्रे महावाक्यजन्य-
बोधे तद्वानानुपपत्तेः, महावाक्यार्थबोधोपपत्तय एवावान्तराकार्य-
र्योपपत्त्यभावेति,

आहलेवेति । महावाक्यघटकप्रत्येकपदजन्यप्रत्येकवार्थोपस्थित-
व्यवहितोत्तरमेवैतत्, विशेष्ये विशेष्येति । आहद्वयोधो द्विविधः—विशि-
ष्टविशिष्टावगाही; उपलक्षितावगाही च, तत्र विशिष्टविशिष्टावगाहि-
ज्ञान इति विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारेण विशेषणज्ञानस्य हेतुतया त-
त्सम्पादनार्थं महावाक्यघटकलक्षणवाक्यजन्यबोधोपपत्त्यभावात्, उपलक्षि-
तावगाहिज्ञाने च विशेषणज्ञानस्यानावश्यकतया महावाक्यघटकप्रत्येक-
पदार्था उपस्थितम्, “खले कपोतन्यायेन” एकं विशेषणम् अपरञ्च वि-
शेष्यमिति सिद्धा युगपज्ज्ञाने, तत्र कुत्र कस्य चिद् विशेषणस्य कस्य
चिद्विशेष्यत्वमिति नियमस्याबाधुतादज्ञानविशेष्यतया इति भावः,

इह चिद्विशिष्टविशिष्टावगाहि कुत्र चिदुपलक्षितावगाहि ज्ञानमित्यत्र

णमिति रीत्या महावाक्यार्थगोपे यत्र तात्पर्यं तत्रैव तदनुपपत्तेर्दु-
र्वारत्वाद्,

न च स्वार्थस्य साक्षात् परम्परया वा यदर्थे विशेषणत्वं तादृ-
शार्थवाचकताव्युत्पत्तेर्नायं दोष इति वाच्यम् ?

एवमपि स्वपुत्रश्चैत्रेण दृश्यत इत्यादौ चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तेः,
स्वसपत्न्यिवाहृतक्रियाऽन्वयिवाचकत्वमपि न विचारं सहते; परम्परया
क्रियाऽन्वयित्वस्य चैत्रभ्राता स्व पश्यतीत्यादौ चैत्रादिसाधारणत्वात्
साक्षात् क्रियाऽन्वयित्वस्य चैत्रः स्वं पश्यतीत्यादावप्यभावात् तत्र
विमत्स्यर्थद्वारैव नामार्थधातृव्ययोर्भेदान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्,

क्रियाऽन्वयिप्रत्ययार्थे साक्षादन्वयित्वविवक्षणाश्च दोष इति चेद्?

तात्पर्यस्य नियामकतयाऽऽह—यत्र तात्पर्यमिति । विशेषणत्वमिति । विशेष्य-
तया वक्त्रप्रतिप्रेतत्व, तथा च स्त्राधेनिष्ठप्रकारताकविशेष्यताऽवच्छेदक-
त्वेन वक्त्रप्रतिप्रेतविषयतावद्भ्रमावच्छिन्ने स्वशब्दस्य शक्तिरिति तु पर्य-
वसितार्थः, नायं दोष इति । स्व चैत्रपुत्र पश्यतीत्यादौ स्वपदार्थे चैत्र
पुत्रादेर्विशेष्यतया स्वपुत्रदर्शनमित्यादौ च स्वार्थे चैत्रादेर्विशेष्यतया
च स्वपदेन तस्य तस्य बोध इति भावः,

क्रियाऽन्वयमिति । तत्त्वञ्च—क्रियानिष्ठविषयतानिरूपितविषयतावत्त्व, वा
छादन्वयित्वेति । तच्च न प्रत्ययार्थविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितवि-
षयताशून्यत्वे सति प्रत्ययार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतावत्त्व वा
क्य, तथा सति स्वपुत्रदर्शने चैत्र मैत्र इत्यादौ दृश्यात्पुत्रेण प्रत्यया-
र्थकर्तृनिष्ठविषयतानिरूपितचैत्रपदोत्तराद्वितीयाऽर्थविषयतानिरूपितवि-
षयतायाश्चैत्रे सत्त्वेन तादृशविषयताशून्यत्वविरहात् तद्वोधानुपपत्तेः,

न चेनप्रत्ययार्थनिष्ठविषयतानिरूपितत्व चैत्रनिष्ठविषयतायामेव,
न च कर्मस्त्वनिष्ठविषयताया स्वीकृत्यते व्यवहितत्वादिति वाच्यम् ?

तथा सति परम्परयाक्रियाऽन्वयित्वस्य दुर्ध्यंचतया पूर्वग्रन्थासङ्ग-
ते, साक्षादित्यस्य कथनासङ्गतेश्च,

न च साक्षान्निरूपितत्व परम्परानिरूपितत्वञ्चातिरिक्तमेवेति वाच्यम् ?
मानामाद्यादिति चेत् ।

सत्य—एयनिरूपितनिरूपकत्वस्वनिरूपितत्वान्यतरत्वं तद्व, विशेष्य-
ताऽऽहो प्रकारताऽऽदिनिरूपितत्वमेव न तु तन्निरूपकत्व, प्रकारता-

एवमपि स्वव्यापकबहिर्भूतानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादौ
स्वशब्देन धूमादिपरामर्शानुपपत्तिवारणमशक्यमेव,

एवं चैत्रेणानीतं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रबोधोप-
त्तिवारणमपि,

न च स्वपदार्थो यदर्थघटितविशेषणस्य विशेष्यताऽवच्छेदक-
कोटौ यदर्थस्य विशेषणकोटौ वा निविशते; स एव पदार्थः स्वश-
ब्दानुपपत्तिः, चैत्रपुत्रः स्वं पश्यतीत्यादौ चैत्रस्य भ्राता स्वपुत्रं पश्य-
तीत्यादौ च स्वपदार्थचैत्रस्य विशेषणकोटौ चैत्रघटितार्थस्य धर्मि-
ताऽवच्छेदककोटौ वा न निविशत इति नातिप्रसङ्गः, चैत्रावलोकिता-
स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपदस्य चैत्रकर्तृके लक्षण्यया चैत्रः
पदार्थकदेशो न तु पदार्थ इति स्वशब्दान्न तत्पतीति, चैत्रेणावलोक्य-
कितमित्यादौ तु तात्पर्यसन्ध इत्यत एव तत्तत्पतीति, स्वपु-

ऽऽद्यावपि विशेष्यताऽऽदैनिकपक्षमेव, न तु तत्त्विकपक्षेण भ्रमप्रा-
युक्ततासाधनमपत्तेः, यद्यपि नानुपपत्तिरित्येवमपि भवेत्,

धूमादिपरामर्शेति । तत्र धूमे शिवाऽन्वयिप्रत्ययार्थं साक्षादन्वयित्ववि-
रहादिति,

तत्र समानाधिकरण्येति बहुव्रीहिपठकस्युद्भवस्य लक्षणयाऽधि-
करणसम्बन्धिसंज्ञिकतया तादृशसम्बन्धिनोऽप्येव धूमादिव्यापकेन
क्रियाऽन्वयिप्रत्ययार्थं साक्षादन्वयित्वस्य तत्र सत्त्वेन नानुपपत्तिरित्यतो-
दोषान्तरमाह—चैत्रेणानीतमिति । चैत्रपुत्रेति । मानवनाक्रियाऽन्वयित्वतीया-
ऽपेक्षान्तरे साक्षादन्वयित्वस्य चैत्रं सत्त्वादिति भावः,

यदर्थघटितेति । विशेषणस्येत्यत्र यदर्थं प्रकारताकत्वः तस्य चोत्तरव-
र्तिविशेष्यतापामन्यः कोट्यावस्थानन्तरं निविशत इति योजनार्थं, तथा
च स्वार्थनिष्ठावच्छेदकताकाव्येष्टव्यतानिकपितमकारताऽवच्छेदकत्वेन
वक्त्रमिमेते स्वशब्दस्वैका शक्तिरिति स्वार्थनिष्ठमकारताकाविशेष्यत्वेन
वक्त्रमिमेते चापरा शक्तिरिति चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यत इत्यत्र चैत्रः स्व-
पुत्रं पश्यतीत्यत्र स्वव्यापकबहिर्भूतानाधिकरणधूमवान् इत्यादौ च; स्व-
शब्देन चैत्रधूमादेर्बोधोपपत्तिः,

अतिप्रसङ्गवारणं यथायति—चैत्रपुत्र इत्यादि, न तज्जतिरिति । न चै-
त्रपतीतिरित्यर्थः, चैत्रकर्तृकस्य स्वर्णान्नवाद्य भतीतिरिति भावः,

प्रदर्शितचैत्रधनमित्यादौ चैत्रपुत्रदर्शितचैत्रसम्बन्धित्वाद्यवेच्छित्ते चैत्रान्तस्य चास्ये लक्षणविरेहे पूर्वभागं परित्यज्य तादृशलक्ष्यार्थपरस्य केवलचैत्रादिपदस्यैव वा तत्र लक्षणया तत एव चैत्रपुत्रादिप्रतीत्युपपत्तिरिति वाच्यम् ?

एवं सति चैत्रस्य भ्रात्रा स्वपुत्रो दृश्यत इत्यादौ स्वपदेन चैत्रप्रतीत्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वाद्,

मैत्रं-साक्षात् परम्परया वा यः स्वार्थस्य विशेष्यः; यश्च समभिध्याहृतक्रियाकारकपदार्थस्तदुभयत्रैव स्वपदस्य शक्तिः, स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं धूम इत्यादावस्तीति क्रियाऽध्याहाराद्

ननु तत्पुरुषे तत्तन्निमित्तवर्धयिषिष्ठे प्रकृतिवदं यत्किं लाक्षणिकं तदा स्वपुत्रदर्शितचैत्रधनमित्यादौ कुतः स्वपदेन चैत्रादेर्वोचः ? तत्र चैत्रादिपदानां चैत्रसम्बन्धादौ लाक्षणिकत्वादित्यत आह-स्वपुत्रेति । चैत्रान्तस्येति । शाब्दिकमतमभिप्रायेण,

सिद्धान्तमाहमेत-मैत्रमिति । प्रपुत्रो मेदसम्बन्धेनान्वयतात्पर्य-प्राहकत्वं न तु सम्यग्वर्धकत्वमिति मते तादात्म्येन शुक्लस्वपान् घट इत्यादौ स्वपदार्थं साक्षाद्विशेष्यस्य घटस्य बोधापेक्षाधारितम् । स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यो धूमः स्वव्याप्यवह्नितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिका सिद्धिरित्यादौ च; स्वपदेन धूमसिद्धादेर्वोचमार्थ-परम्पर्येति, चैत्र स्वं पश्यति चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यत इत्यादौ चैत्रप्रतीत्यादौ स्वपुत्र इत्यादौ स्वपदेन चैत्रादिवोचार्थ-समभिध्याहृतक्रियेति । चैत्रज्ञाता स्वपुत्रं पश्यति चैत्रज्ञात्रा स्वपुत्रो दृश्यत इत्यादौ चैत्रस्य तु पदार्थस्य विशेष्यत्वमावेन समभिध्याहृतक्रियाकारकपदार्थत्वाभावेन च न स्वपदेन बोधः, क्रियाकारकत्वञ्च-क्रियाऽन्वितविमतत्तपर्याप्त्यित्य, तच्च चैत्रज्ञातव्येति बोध्यम्,

ननु स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरणधूमवानित्यादौ बहुधादेरपि स्वपदार्थस्य परम्परया विशेष्यतया तस्य कुतो न बोधः ?

एवं देवदत्ताय स्वपुत्रं ददाति मैत्रो देवदत्ते स्वपुत्रं पश्यति मैत्र इत्यादौ देवदत्तादेः समभिध्याहृतक्रियाकारकपदार्थतया स्वपदेन तस्य बोधप्रसङ्ग इति,

॥ यः स्वार्थस्य यथारमायेशेयः, यच्च समभिध्याहृतक्रियाकर्तृका-

धूमस्य भगवन्निष्ठाहृतक्रियाकारकत्वमज्ञतमेवेति न स्वपदात्तप्रती-
त्यनुपपत्तिः,

एवं “कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारिता गुणः”-
इत्यादावपि क्रियाऽप्याहारात् स्वपर्यायिनिर्जपदात् कलयादिप्रती-
तिः, स्वव्यापकबहिःसामानाधिकरण्यं धूमस्येत्यादयश्च न प्रयोगाः,

रक्तं तथा च स्वव्यापकत्वादौ धूमादिरेव चरमावशेषः, अथ एव च
कलुकारकमतो न वाहेवेवत्तादेवोच्य इति वाक्यम् ?

तथा सति स्वव्यापकबहिःसामानाधिकरण्यधूमवान् पर्येत इत्यादां
स्वव्यापकबहिःसामानाधिकरण्यं धूमेऽस्तीत्यत्र धूमस्य व्यापकप-
त्तेरिति चेद् ?

न—स्वपदज्ञान्यवोधात्वेन चकतृतात्पर्यविषयत्वे सति तादृशविशो-
धो यः, यत्न तादृशकारकं तदुभयत्र स्वपदस्य शक्तत्वेन वद्विद्व-
दसादौ तादृशतात्पर्यविषयत्वाभावात्,

अथ सति तादृशवस्तुतात्पर्यविषय एव शक्तिकलनेनातिप्रस-
धारणसम्भवे विशेष्यत्वादेनिवेशस्य वैयर्थ्यमिति चेद् ?

न—चैत्रघातात् स्वपुत्रं पश्यति, चैत्रस्य तोहे मित्रा स्वपुत्रं पश्यतीत्या-
दौ स्वपदस्य चैत्रादौ चकतृतात्पर्यविषयत्वसत्येनेपि चैत्रविषयविर-
हात् स्वव्यापकौ वाङ्मनस्येव यदा स्वव्यापकबहिःसामानाधिकरण्यो धू-
म इत्यादावपि स्वपदस्य यदौ तात्पर्यमस्ति, न तु व्याप्तौ तदा वद्विद्व-
द्य इष्टमेवेति ध्येयम्.

कलस इत्यादि । शेषार्थस्तु—

“न तदुच्चकुर्वी मयन् प्रमाह्वयकसममाननोति यदि”ति,

निजस्य स्वस्य हेतुर्निमित्तकारणं यो दण्डस्तस्याः चक्रभ्रमका-
रित्वं गुणो धर्मः कलसे कार्यरूपे किमु ? अस्तीत्यन्वयः, नच न ताद-
शकित्वेन तादृशधर्मो सम्भाव्यत इत्यर्थः, कारणगुणः कार्यगुणमा-
रमत इति न्यायाद्.

ननु तादृशधर्मो दण्डस्त्याः स्तनवृत्तित्वमेव सम्भवत्येव न तु
कलसवृत्तित्वम् इत्यतस्तदुपपादयति—च इति । स दण्डस्तस्या-
दमदन्त्या उच्चकुर्वीत्युक्तस्तर्मा मयन् प्रमाह्वरे कान्तिप्रादे मयवा-
कस्य भ्रमं सान्तिमातनोति यद् यस्यादित्यर्थः,

अथ वा यदिति—आतनोतीति किवाविशेषः, तथा च तादृश-
किमेव निजहेतुदण्डजचक्रभ्रमकारितागुणत्वेन, सम्भाव्यत इति,

इदन्तु चिन्तयते-यद्रूपेण समभिव्याहृतपदादुपस्थितिस्तद्रूपा-
वच्छिन्नस्य स्वपदार्थत्व एकेन ब्राह्मणेन ब्राह्मणान्तरपुत्रदर्शनद-
शाया ब्राह्मण स्वपुत्र न पश्यतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, अन्वयि-
ताऽवच्छेदकारच्छिन्नाभावस्य विशेष्ये बाधात्, समभिव्याहृतपदार्थ-
निष्ठतत्त्वशक्तित्वावच्छिन्नस्य तदर्थत्वेऽपि वह्निकालीनद्रव्यवति
इदादौ स्वाव्यापकवह्निकालीनद्रव्यं नास्तीति प्रयोगानुपपत्तिः,
तत्र द्रव्यपदस्यापि क्लृप्ताया तत्त्वशक्तित्वावच्छिन्नपरत्वे महानसा-
दावपि तथाप्रयोगापत्तिस्तथाविधयत्किञ्चिद्व्यक्त्यभावस्य तत्राबा-
धात्, तादृशसमभिव्याहृतस्थले यद्यद्यक्तिव्यापगता बहेस्तत्त-
द्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावकूट एव नियमतः प्रतीयत इति चेद् ?

न—तथाविधमकलव्यक्तिनिष्ठतत्त्वशक्तित्वाना युगसहस्रेणापि
ज्ञातुमशक्यत्वात्, कदा चित् कस्य चिज् ज्ञानसम्भवेऽपि कतिपयत-
त्त्वशक्तित्वमात्रोपस्थितिदशाया कतिपयाभावाभावाच्चरमतीतिरस्य-
स्तीकार्यतया तादृशनियमस्य सुदूरपराहतत्वादिति,

अत्र के चिद्-ब्राह्मणः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ स्वपदं ब्राह्मण-
त्वावच्छिन्नार्थकमेव, विशेष्यीभूतब्राह्मणत्वावच्छिन्ने च स्वप-
दार्थघटितस्य ब्राह्मणपुत्रदर्शनकर्तृत्वादिरूपप्रतिषेधस्य न केवल-

अन्वयिताऽवच्छेदकेति । स्वपदेन ब्राह्मणत्वेन ब्राह्मणस्योपस्थित्या ब्राह्म-
णपुत्रकर्मकर्तृदर्शनाश्रयतात्वावच्छिन्नाभावस्य, विशेष्ये कसंरि ब्राह्मणे,
समभिव्याहृतेति । समभिव्याहृतपदजन्योपस्थितिप्रकारवृत्त्युभयाप्युक्त-
स्वरूपसामान्यधर्म्मोपलक्षिततत्त्वशक्तित्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः,

एवञ्च तत्त्वशक्तित्वमेवेन न शक्तज्ञानस्य, न चाऽपूर्वव्यक्तिमाना
नुपपत्तिः, स्वपुत्रमित्यत्र स्वपदेन तात्पर्यवशात् तत्त्वदर्शनकर्तृत्वाभावा-
स्य ब्राह्मणे सत्त्वन नायोग्यतेति भावः, प्रतियोगिताऽवच्छेदकावच्छिन्ना-
धिकरणस्य सत्त्वसूचनाय—वह्निकालीनेति ।

तत्त्वशक्तित्वावच्छिन्नाभावकू एवेति । इदञ्च तात्पर्यसत्त्वे सहदुश्चरि-
तशब्दस्याप्यनेकार्थगमकतामस्तीहृत्वेयं, अन्यथा सहदुश्चरितद्रव्य-
पदेनान्ततत्त्वद्रव्यशक्तित्वावच्छिन्नानां कथमपि बोधासम्भवाद्, शरी-
रव्यतिरेकेति । असर्वेषुपुरुषोपतादृशवाक्यस्य ग्रामाण्यान्यथाऽनुपपत्त्ये-

स्याश्रयत्वादिसम्बन्धेनाश्रयः; अति त्वाश्रयत्वस्वनिरूपकदर्शनवि-
षयपुत्रजनकत्वोभयसम्बन्धेनैव, एवञ्च तत्र नञा तादृशोभयसम्ब-
न्धावच्छिन्नतदभाव एव प्रत्याप्यतेऽतो नोक्तदोष इति वदन्ति ।

एकशब्दस्य कैवल्यादिविशिष्टे शक्तिः, कैवल्यञ्च-स्वसजातीय-
द्वितीयराहित्यं, तस्य-स्वसजातीयनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वं, स्वसजाती-
सि भावा, स्वेनाहदयमानपुत्रस्यान्यकर्तृकदर्शनकाले स्वपुत्रं पश्यतीति
धारणायाभ्यस्तेति प्रथमसम्बन्धः,

स्वानुलोकनेति । एवं शिङ्गारप्रत्ययत्वादि, चैत्रेण स्वपुत्रो वदन्त इत्यादा-
यावत्तार्थविषयत्वस्याप्रत्ययत्वनिरूपकदर्शनकर्तृत्वधारणोभयसम्बन्धे-
न पुत्रादायन्यथा, चैत्रा स्वधर्मं पश्यतीत्यादौ स्वाश्रयत्वस्वनिरूपक-
दर्शनविषयजनकस्थामित्योभयसम्बन्धेनान्वयः, स्वव्यापकवर्द्धिकास्तीन्द्रव्यं-
वान् पश्यंत इत्यादौ तु स्वपदं तच्छब्दपुत्रव्यक्तिपरं, तादृशद्रव्यस्य पत्न्य-
तादौ संयोगा, स्याद्ये परस्परया विशेषणवर्द्धिनिष्ठव्यापकतानिरूपक-
तच्छब्दव्यक्तिप्रतियोगिकसंयोगक्षेतदुभयसम्बन्धेन तत्तच्छब्दव्यक्तिप्रतियो-
गिसंयोगेन धाम्न्यथोऽतो हृदस्तादृशद्रव्यवान्, तादृशोभयसम्बन्धाव-
च्छिन्नतत्त्वस्य हृदवृत्तिर्बन्धे विरहेण हृदे तादृशद्रव्यमित्यादयस्तु न प्रयो-
गाः, अपि तु हृदे तादृशद्रव्यं नास्तीत्यादय एव,

के चित्तु-स्वव्यापकवर्द्धिकास्तीन्द्रस्य तादात्म्यं स्वार्थे विशेषणवर्द्धि-
निष्ठव्यापकतानिरूपकतादात्म्यक्षेतदुभयसम्बन्धेन द्रव्येऽन्यथा न
तादृशावस्थानुपपत्ती इत्याहुः,

वदन्तीति । अस्वरससूचनार्थ, तद्दीप्तञ्च-ग्राह्यता स्वपुत्रं पश्यतीत्या-
दौ श्रव्यदार्ढ्यस्य ग्राह्यतावाचकित्थम्नस्य यस्य ग्राह्यस्य पुत्रोऽप्रसिद्धस-
मादायापि ग्राह्यताः स्वपुत्रं न पश्यतीत्यादिप्रयोवापत्तिः, निदर्शक-
सम्बन्धेन ग्राह्यपुत्रकर्मकदर्शनाश्रयत्वाभासस्य तत्र सत्त्वात् ,

सब धूम-ग्राह्यताः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ ग्राह्यतादिपदानां देवदत्ता-
दिपरत्वम् ; अन्यथाऽन्यावत्तकताऽऽपत्तेः, स्वव्यापकवर्द्धिकास्तीन्द्रव्यं-
क्षेदे नास्तीत्यादौ द्रव्यादिपदानां धूमग्राह्यपरत्वमपि यावत्, तत्र तत्र स्वप-
दस्यापि तत्तच्छब्दार्थवच्छिन्नवाचकत्वं विवक्षणीयमतो न कोऽपि दोषः
पदमादणतीति ध्येयम् ।

भेदाप्रतियोगित्वमिति । भेदश्च स्वनिरूपकत्वस्यसामानाधिकरण्यो-
भयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वेन विशेषणीयः; तेन नोभय-
भेदादिकमादाय कैवल्यप्रसिद्धिः, उदासीननिष्ठभेदाप्रतियोगित्वमादाया-
प्रसिद्धिवारणाय-स्वसजातीयवेति ।

यत्त्वञ्च-उद्देश्यविशेष्यवाचकैकशब्दात् कैवल्यघटरुत्वेन प्रकृतिविधे-
यत्तरूप मतीयते, तथा चाज्ञापमेको भुङ्क्त इत्यादावेतद्देशाधिकर-
णकभोजनकर्तृनिष्ठमेदाप्रतियोग्ययमज्ञ भुङ्क्त इत्याग्राकारकदोषः,
शक्यताऽवच्छेदकानुगमश्चोक्तदिशा चिन्तनीयः,

अयं फलमेक भुङ्क्ते, फलमेक भुञ्जानस्तिप्रतीत्यादौ विधेयत्वा-
द्यवच्छेदककोटिप्राप्तिप्रार्थकैरुपदाच्च यादृशार्थविशेषणताऽऽपन्ने यद्
वच्छिन्ने स्वार्थान्वयिनो विशेषणत्व तादृशार्थानुयोगिकान्वय-

प्रतीयत इति । तथा च विधेयत्वेन स्वसममिष्याहृतपदप्रतिपाद्यव
प्रिष्ठमेदाप्रतियोगिगन्धुद्देश्यविशेषणवाचकैकशब्दस्य शक्तिरिति, इदं
मुपलक्षणं, क्व चिच्च स्वसममिष्याहृतपदप्रतिपाद्यविधेयविशिष्टस्यान्व
यिताऽवच्छेदकरूपेणापि साजात्य बोध्यं, तेन शूद्रेणाप्यन्नभोजनकाल
एको ब्राह्मणोऽन्नं भुङ्क्त इत्यादिप्रयोगापत्तिः,

चिन्तनीय इति । परिष्कारार्थं इत्यर्थः, एवञ्च स्वसममिष्याहृत
तपदज्जग्यप्रतिपत्तीयविधेयत्वेन वक्त्रमिष्याविषयताऽवच्छेदकत्वानुगत
धर्मे स एवोपलक्षणतया शक्यताऽवच्छेदकानुगमकः,

न-वेममपि स्वत्वस्यानुगमकघटकत्वेऽनुगमताद्वद्वत्, तद्वत्तक
त्वे सममिष्याहृतपदज्जग्यप्रतिपत्तीयविधेयताऽवच्छेदकत्वस्य भोजनक-
त्वादावपि सऽग्राप्रसिद्धिरिति च १

न-एकपदविशिष्टयोषो भवतिस्वाकारकसङ्केतस्वीकारात्, वै
शिष्ट्यञ्च-स्वज्ञ-यत्त्वस्यसममिष्याहृतपदज्जग्यप्रतिपत्तीयविधेयताऽव
च्छेदकत्वमन एवोपलक्षणतया विधेयताविषयत्वोपलक्षितधर्मोपलक्षणप
प्रिष्ठमेदाप्रतियोगित्वप्रकारभावत्वोभयसम्बन्धेन, स्वत्वस्य सम्बन्धा
घटकतया नानुगम तत्तदेकशब्दस्य सम्बन्धघटकतया सममिष्या
हृतविधेयताऽवच्छेदकत्वस्य तत्तद्भाजनकर्तृत्वादायेव सत्पात्र याऽप्र
सिद्धि- अधिकन्तु सूक्ष्मविधेयतानुसन्धेयम्, एवमुक्तप्रापि,

भुङ्क्त इत्यादिप्रयोगद्वयम् एकपदार्थस्य विधेयताऽवच्छेदककोट्युद्दे
श्यताऽवच्छेदककोटिप्रतिष्ठमेदेनानुगम, यादृशार्थेति । घटकर्तृत्वभोजन
त्वाद्यवच्छिन्नप्रार्थ, यद्वच्छेद इति । धर्मतारत्याद्यवच्छिन्न इत्यर्थः, स्वार्थ
मयिन इति । एकपदार्थान्वयिकलादेरित्यर्थः,

अथ यादृशार्थपदेनकर्तृत्वभोजनत्व धर्म्म न उपपद्यते यस्यात्
तादृशवाक्यात् भोजनस्य कर्ता कर्तृत्वोत्पत्तिप्रत्ययोऽवगाहने, न
एतद्वृत्तित्वे कर्ता कर्तृत्वमाजन इति च १

न एतस्य यादृशधर्म्मव्यवस्थित्यवस्थापयादिशादिक्कमन उक्तावात्,

प्रतियोगित्वविशिष्टतद्भावाच्चिन्तान्वयप्रतियोगित्वरूपसाजात्य प्र-
तीयगंतः अतस्तत्रैतत्कर्तृकमोजनादिनिष्ठसंसर्गप्रतियोगिकर्मत्वा-
दिनिष्ठसंसर्गप्रतियोगिनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वं फलादौ प्रतीयते,
एकसमानार्थकमात्रादिपदस्थलेऽप्येतादृशी रीतिरिति कृतं पञ्चवितेन ।
इति शक्तिवादे विशेषकाण्डः ।

अथ वा स्वस्वमभिप्रायानुसृतप्रथमाऽन्तर्पदोपस्थापयतिपुनरुक्तिनिवृ-
त्त्यर्थमितिपुनरावर्त्यताऽमन्त्रेदकापच्छिन्नविशेषणताऽऽप्यत्र एकत्र ता-
पित्यादौ ।

यस्मिन्नुत्पत्ति-स्थलमपि व्याहृतधात्वर्थान्वितप्रत्ययार्थो यस्मिन्निदच्छि
 षेऽप्येति तद्वर्मावच्छिन्नकर्तृकतदात्म्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नं यदर्थः
 ऽप्येति; तादृशाद्यवर्थाऽवच्छेदकावच्छिन्नायुयोगिकाम्बवप्रतियोगि
 तद्वर्मावच्छिन्नायुयोग्यव्यवप्रतियोगित्वमेव साक्षात्संवत्स्यं, तेन फल-
 मेक भूजानेन स्थीयत इत्यादी तानुपपत्तिः,

अभेदमाशेषवीर्यम्—अयं फलमकं भुङ्क्ते; एकेन रथेन कुमार्या-
शक्त्युत्तीर्यानामेकशब्दस्य स्वाध्यासादिति। अथैकशब्दवाच्यप्रतिभु-
दप्रतियोगिधम्; अभावश्च सपञ्चोऽयं; तादृशकालाज्ञानमलाक्यै-
तत्कर्तृकमोजतकर्मताऽऽप्यप्रफलनिष्ठमेदप्रतियोगित्यप्रतियोगिकत्वक-
पक्षस्यन्धाद्यच्छिन्नप्रतियोगिधम्। कुमारिकर्तृकपमभकरणताऽऽप्यप्रति-
भुदप्रतियोगित्वप्रतियोगिकत्वकपक्षस्यन्धाद्यच्छिन्नप्रतियोगित्वादिस-
म्बन्धेनैकपदायैस्य फलनिष्ठमेदप्रतियोगित्वस्य तदर्थोभावेऽप्यप्योऽभ्यु-
देयते, एवं रीत्या परिष्कारं न दोषलोकोऽपि; न चोक्तधर्मस्य बहु-
यततत्पञ्चादितत्कालानुगमस्य दुष्करत्वेऽपि क्षतिः,

मात्रादिपदस्थल इति । यथाऽध्यायं मासो भुङ्क्ते इत्यादि, आविर्भूत-
किकेयलादिपरिग्रहः, अयं कलं मात्रं केवलं वा भुङ्क्ते इत्यादौ तु मा-
सपदमवधारणार्थत्वेन फलाभ्याकर्मकमोजननादिकर्मपरः, तस्य चा-
भेदेन फलादात्मव्ययः तथा च फलेतराकर्मकमोजनकर्मामिश्रफलक-
र्मकमोजनानुकूलकृतिमानित्यवयवयोः, अत्र मात्रादिपदार्थताऽवच्छे-
दकस्य तादृशकर्मत्वस्य पारतन्त्र्येण मोजनतादात्म्यव्ययोपगमेन यदा
चैत्रो घट पटश्च पश्यति मैत्रस्तु तद्व्यवहारेण सदा चैत्रो घटमात्रं पश्य-
तीत्याहयो न प्रयोगः,

अथ वा भुजादिधातोः कलेतराकर्मकमोक्षगार्यफलं विषयते,
मभ्रादिष्वन्तु तदर्थं तात्पर्यमाहकमित्यास्तां विस्तरः ।
इति शक्तिवादविवृत्तौ विशेषकाण्डः ।

इस कार्यालय द्वारा “वाङ्मयसंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “चौखम्बा संस्कृत सीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालाये निकलती है तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई है तथा अन्य सब स्थानों के छोड़े हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र शृङ्खल संगठित देखें, इसके अलावा हमारे यहाँ मर्म प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिक्षा प्राप्यनीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

अथ सविवृतिके शक्तिवादे

परिशिष्टकाण्डः ।

अथवादिशब्दात् संस्थानरूपाकृतेरपि बोधस्यानुभविकतया
गोस्वादिजातिवत् साऽपि तद्वाक्ये विशेषणं, तस्याश्च वाक्यविशेष-
णत्वेऽपि न प्रतीतिनिमित्तता; साक्षात् सम्बन्धेन वाक्यवृत्तिरगा-
भावाद्, अवयवसंयोगरूपायास्तस्याः सामानाधिकरण्येनैव त-
थादौ सत्त्वाद्, अत्र शक्त्या जाःपाकृत्परेकतरविनिर्माणेणाप-

विशेष्यविशेषणमात्रेण जातिवत्त्वात्तर्गताद्वैपद्यनां शक्तिकल्पनेना-
तिप्रसङ्गादिरूपशेषविरुद्धाह-बोधस्थानुमर्शति । तथा चानुस्यूमानसंस्था-
नसामान्ययाऽनुपपत्तेरेव तत्र शक्तिः कश्चित्तेति भाषा, एवाहसम्बन्धेने-
ति । यन्निष्ठसंज्ञतायां प्रतिपोग्यनुपोगिधिययताविकल्पितत्वं स एव
साक्षात्सम्बन्धः, तादृशसम्बन्धस्यैव प्रतीतिनिमित्तताल्लक्षणघटकतया
प्रवेशः, संस्थानप्रत्ययोः साक्षात्सम्बन्धमात्रं दर्शयितुमाह-सामानाधि-
करणेनेति । समवायिसमवेतत्वप्रदितसामाधिकरण्यसम्बन्धेनेत्यर्थः,
तत्र सामानाधिकरण्यघटकप्रथमाऽधिकरण्यतानिष्ठतांसर्गिकाविवयतायां
संस्थाननिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं, यथाविनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वं च
वृत्ति/वनिष्ठतांसर्गिकाविवयतायामस्तीत्यर्थः ॥ साक्षादिति भाषा,

रमानाविरहाद् लाघवाच्चोभयविशिष्टे गवादिपदस्यैकैव शक्तिः
स्वीक्रियते, शक्यविशेषणभेदेऽपि पुष्पवन्तादिपदवद् धेन्वादि-
पदवच्च शक्त्यैक्यस्य दुरपवादत्वाद्,

एकविशिष्टापरान्छिन्ने शक्तिरिति तु न सद्; विशेष्यविशेष-
णभावे त्रिनिगमनाविरहाद् गवाद्यंशे साक्षादुभयप्रकारकबोधस्यानु-
भरतिद्वयस्य दुरुपपादत्वाच्च, यत्र केवलाकृतिविशिष्टे गवादिपद-
तात्पर्यं यथा पिष्टकमद्यो गाव इत्यादौ; तत्र शुद्धगोत्वाद्यवच्छि-
न्नपरे धेन्वादिपद इव लक्षणैव, जात्याकृतिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्ते-
रैक्यं “जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ” इति न्यायमूत्रे बहुवचनमु-
पेक्ष्य पदार्थ इत्येकवचनान्त निर्दिष्टस्तो महर्षेरप्यनुमतम् ।

तन्वेकतत्त्वविनिर्मुक्त्येनापरमानविरहस्य परस्परमानसामप्रोसहका-
रित्वोपगमेनापि निर्याहाद् न तत्रैकशक्तिकल्पनमत आह—लाघवाच्चेति ।

ननु हर्म्यादिपदेषु शक्यविशेषणभेदेन शक्तेर्भेद एव हृष्ट, अत्र
कुत उभयविशिष्ट एका शक्तिरित्यत आह—शक्यविशेषणेति ।

तन्वेतेन विशेषणभेदेऽपि यत्र धर्मिममद्वैतमेव कथञ्चित् शक्तेरैक्यं
मन्त्रत्वेन दूयर्मिमण ऐक्यात् कुत ? इत्यत आह—धेन्वादिपदवच्चेति । वि-
निगमनाविरह इति । शक्तिद्वयापत्तेरिति शेष, केवलाकृतिविशिष्ट इति । वि-
लक्षणावयवसंयोगविशिष्ट इत्यर्थः, गोत्वजातिविरहसूचनाय-पिष्टकमद्य
इति । सङ्गतिरिति । मृषमयगवाक्षी वा प्रोक्ष्य नामानवेत्यादिव्यवहारमा-
येन तत्र मुख्यत्वमावात्, तथा च पारमार्थ्ये सूत्र “व्यक्याकृतियुक्तेऽ-
व्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीना मृद्ववके जातिः” जातिरिति पदार्थ इत्यनुप-
पत्त्येनान्वितम्, अप्रसङ्गात्-प्रयोगविरहाद्,

इत्येकवचनान्वयेति । अयमाशयः—यत्रत्यपदार्थशब्दोत्तरैकवचनेन वि-
यक्तैकत्वस्य पदशक्यशक्ये पदार्थावेऽन्वय पदार्थे तद्वाप्यात्; तथा
च जात्याकृतिव्यक्तयोरप्यवयवशक्यवतैकवन्त इत्यर्थः, तत्र व्यक्तय इत्य-
न्वयविशेषणपदशक्यवतवद्वचनस्य विवक्षितवद्वत्संख्याविद्वैक्य-
संख्याया पदार्थ इति विशेषणपदगनैकवचनैकत्वविशेषणात्तत्रैकवचनो-
पपत्तिरिति तादृशसंख्याया अविवक्षाश्चल एव समानवचनकत्वमिव
माह, अयमेकवचनानुपपत्तिरिति, तुल्यद्वन्तु जात्याकृतयोर्विशेषणाव-
स्य एवेकैव विशेषणवस्य सूचनायेति भाष्यकाराशयः ।

मीमांसकास्तु गवादिपदानां जातिरेव वाच्या, न तु व्यक्ति-
राकृतिर्वा,

व्यक्तिशक्तिमतेऽपि स्वरूपतस्तस्या श्रदासम्भवेन शक्तिज्ञानप्र-
कारीभूतायां जाते शक्तेस्तदवच्छेदकताया वाऽवश्यकल्पनीयतया
व्यक्त्यादौ तत्कल्पनायां गौरवान् ; प्रयोजनविरहाच्च,

व्यक्तिशक्तिमते च जातेरुपलक्षणस्यासम्भवः प्रागेव दर्शितः,
यथा व्यक्तिशक्तिमते जात्येव शक्तिस्तदवच्छेदकता वा तद्विशेष-
णानवच्छिद्यैव तथा जातिशक्तिमतेऽपि सा तर्पयेति न गोत्वाया-
दिप्रवेशाद् गौरवशङ्काऽपि,

न हि जातिशक्तिमतेऽपि शब्दबोधे सा किञ्चिद्धर्मप्रकारेण
प्राप्तैः येन प्रकारलाभार्थं प्रकारविशेषमन्तर्भाव्य शक्तिः कल्प-
नीया, अपि तु स्वरूपत एव,

अथातुमानादिना गोत्वादौ शक्तिप्रदो धरन् धर्मिताऽवच्छे-
दकज्ञानस्यानुमानादिनाऽजननात्तादृशज्ञानस्य विपरीतज्ञानाविरो-

मीमांसकमतविशेषमुपस्थापयति—**शब्दोपलब्धेति ।** अथेति । शब्दोप-
लब्धिः, स्वरूपतः—किञ्चिद्व्यवहारेण, तत्ता इति । व्यवहारोपलब्धिः, व्याख्या-
ति । अथैव स्वरूपतः च व्यापकते शक्तेराधिक्येन गौरवमिति भावः,
सप्रयोजनगौरवस्यादोषावादाद्—प्रयोजनेति ।

तनु जातिशक्तिमते इव व्यक्तिशक्तिमतेऽपि गोत्वादिसातपः शब्द-
तद्वानि खोपलब्धतया भावमानाः शब्दबोधे भावस्य इति न तत्र
ज्ञानार्थः, वा तद्वैयर्थ्यं कुतो गौरवमित्यत आह—**यनेरागतेति ।** ९-
॥ इति । घटादिपदानां घटावानुपलब्धेरेव शक्तये द्रव्यत्वापुपलब्धेरेव-
ऽपि शक्तयेन घटादिपदेष्वो द्रव्यत्वापलब्धेरेव सत्तात्त्विकतामात्रेण श-
ब्दबोधापापादि दक्षमिति, सा—शक्तिः, लभेति । विरुद्धिद्वैतेत्यर्थः,
अनुपलब्धेति । अनुमानस्त गोत्वादिः शब्दबोधे कदाचित्कमानप्रयो-
जकज्ञानविषयगोपदुर्लभतत्त्वसम्बन्धवद्, गोत्वायाद्, यत्रैव तथै-
वमित्यादिकम्, आदिना मनःशब्दादिपदिपदः,

अनुमानशब्दादौ निरर्थमित्यत एवच्छेदकज्ञानजननेऽपि प्रथमा क-
थञ्चिन् तत्त्वमवादाद्—न लज्जतेति । विरुद्धज्ञानाविरोधिरवा नञि-

धितयाऽनुपयुक्तत्वाच्च,

एवञ्च तादृशधर्मस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वं दुर्वारमेव, शक्तिग्राहकमानेन धर्मिताऽवच्छेदकाशे तदवच्छेदकताग्रे वाधकाभावाद्,

यदि चावच्छेदकताग्रेऽपि शक्तिधियस्तदशे भ्रमत् कल्प्यते विषयबाधेनावच्छेदकत्वमेव शक्तिग्राहकमानेन न गृह्यत इत्येव वा स्वीक्रियते, तदा प्रतियोगित्वकारणत्वादीनामपि तुल्ययुक्त्याऽवच्छेदकत्वमिलयमसङ्गं, तत्राप्येव सुयवत्वात्,

प्रतियोगित्यादिषुद्धेरवच्छेदकस्यावगाहिष्वमनुभवसिद्धं यदि; तदा शक्तिधियस्तदवगाहिता न तथेति वचसि को वा श्रद्धान्ति? विशेषाभावाद्, मा भूद् वा गोत्वत्वादिकमवच्छेदकं शक्तेस्तथाऽपि शक्तिज्ञानकारणताया गुरुशरीरगोत्वत्वादेर्धर्मिताऽवच्छेदकताऽऽत्मकविषयतानिवेशाद् गौरव दुर्वारमेव,

रहज्ञानाप्रतिषेधकतयाऽनुपयुक्तत्वाद् निधर्मिताऽवच्छेदकज्ञानस्य कारणत्वे गोत्व गोपदशक्यत्याभाववदित्यादिनिश्चयकालेऽपि गोपदशक्यत्वयदित्यादिज्ञानोदयेन शाब्दबोधोपापत्तिरिति भावः,

एवमिति । गोत्वत्वादिना गोत्वादेः शक्तिज्ञानावयवत्वे चत्वर्यं, शक्तग्रहकमानेनति । शक्तिविषयकज्ञानेनेत्यर्थः, तदवच्छेदकताग्रेऽवच्छेदकतामाने, अथ वा शक्तिग्राहकमानेनेत्यनन्तरं शक्तिग्रह इति पूरणीयम्, अत्र तृतीयाऽर्थो जन्मत्व, तस्य च शक्तिग्रह इत्यत्राश्रयः, एतेन तृतीयाया अनुपपत्तिरित्यपि निरस्तं, नाप्यत्रापादिति । विषयबाधादिनिश्चयकामावादित्यर्थः, यद्धर्म धर्मिताऽवच्छेदकीकृत्य यदवगाहतेऽसति बाधके तत्र तदवच्छेदकत्वमपीति नियमाद्,

अथ वा यद्धर्मावच्छिन्नं यदवगाहयति यत् तत् तत्रासति बाधके तदवच्छेदकत्वमप्राहयति, अधिकरणताग्राहकमानवदिति नियमादिति भावः । अवच्छेदकताग्रेऽपि । अवच्छेदकतामानोऽपीत्यर्थः प्रथममिति । गुदभिन्नमीमासकमते सैम्यप्रत्ययानुहीकारात्, तन्मतेऽप्याह—विषयबाधेनति । अवच्छेदकताया शक्तिनिरूपितत्वबाधेनेत्यर्थः । तदवगाहितति । अवच्छेदकतायावगाहितेत्यर्थः, न तथा = अनुभवसिद्धा, भ्रष्टातीति । प्रामाण्यं स्वीकरातीत्यर्थः, नुप्यतु दुर्जन-पापेनाह—मा भूदिति । निवेद्यादिति । वारणीभूतं यो य गोपदशक्यमिति ज्ञाने गोत्वरवश्यं धर्मिताऽवच्छेद

व्यक्तिशक्तिवादिनान्तु-स्वरूपतो गोत्वादिनिष्ठधर्मिताऽव-
च्छेदकत्वस्यैव निवेशादिति चेद् ?

न-पदविशेषणताऽऽपन्नशक्तौ निरूपितत्वसम्बन्धेन शक्तिस-
म्बन्धेन पदे वा स्वरूपतो गोत्वादिप्रकारिकाया एव शक्तिधियः
स्वीकाराद्, न हि समवायेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारेति नियमः
प्रामाणिकः, यदं जानामीत्यादौ प्रकारितासम्बन्धेन स्वरूपतो घ-
टत्वादीनां ज्ञानाद्यं प्रकाशितोपगमाद्, समवायेन धर्मविशेषण-
ताऽऽपन्नस्यैव सम्बन्धान्तरेणाप्यत्र स्वरूपतो भानमित्यपि न नि-
यमः, प्रामाण्यस्य परतो ग्राह्यतामतेऽयं घट इत्याकारकस्य स्वरू-
पतो घटत्वादिज्ञानस्यानुपपत्त्याये प्रकारितायां तत्सम्बन्धेन ज्ञाने

कारणेन प्रवेशादिति भावः, गौरवांस्ति । गौरवापेक्षया गवतस्तद्वत्त्वात्वादित्यदि-
ष्टितस्य गौरवत्वस्य गुरुवरीरत्यादिति,

वशंवेपथुताऽऽपनेति । गोपदं गोस्य शक्तिमत्त्वाध्याकारिका निरूपिताय-
सम्बन्धाध्याकारिकायतिष्ठप्रकारताकशक्तिनिष्ठप्रकारताकपदनिष्ठविशेष-
कताका शक्तिधिरित्यर्थः । वदे वेति । पदविशेषकशक्तिसम्बन्धाध-
्याकारितायप्रकारिका वदं गौरवाध्याकारिकत्वर्थः । स्वीकारादेति । तथा
॥ तादृशज्ञानस्यैव शब्दयोधजनकतया तद्वच्छेदककोटौ गोपाया-
ध्यावेशेन तादृशमेवेति भावः,

ननु स्वरूपतो शक्तिनिष्ठप्रकारतायाः समवायातिरिक्तसम्बन्धामव-
धिप्रप्रायनिवममेव कुतश्चतादृशज्ञानस्वीकारसम्मत्य । इत्यत आह-न
शेति । तादृशनिवमे व्यभिचारं दर्शयति-यदं अकमीत्यादि। प्रकारितास-
म्बन्धाध्याकारितायतिष्ठप्रकारतानिरूपितध्यायनेष्टविशेषध्यायनिष्ठप्र-
कारतानिरूपितायतिष्ठविशेषताकपदध्यायनिवमे, प्रधानत्वमनांस्ति ।
अम्बधा द्रव्यतादिमात्रेण घटावप्यवज्ञानमादाय यदं जानामीत्यनुप-
पत्त्यापत्तेरिति भावः,

प्रामाण्यस्य स्वतो घटाद्यमतेऽयं घट इत्याकारकज्ञानस्यैव प्र-
माणावगादितया तनुत्तरं हिः प्रामाण्यसंज्ञायान्त्रीकारेणानुपपत्त्याये
घटाद्यादिविशिष्टघटादिविशेष भासते, तदाकारौघवि यदं जानामीत्यादि,
अतः=समवायेन धर्मविशेषणताऽऽपन्नघटाद्याः प्रकारितया ज्ञानं तथे-
वपत्ता, एत इति । संवादिमपूषितनवत्पदेनानुपपत्त्यायति इत्यर्थः,

वा धर्मविशेषणताऽनापन्नस्य घटत्वादभिधानात्,

अस्तु वा प्रकृतेऽपि गवादिविशेषणताऽऽपन्नस्यैव गोत्वादेः शक्तौ निरूपितत्वसम्बन्धेन; पदे वा शक्तिसम्बन्धेन स्वरूपतः प्रकारता, गवादेश्च शक्तौ पदे वा स्वसमवेतनिरूपितत्वस्वसमवेतवाचकत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन प्रकारता; तादृशी च गवादिविषयता न शाब्दबोधजनकताऽवच्छेदिकेति परम्परासम्बन्धेन प्रकारताया जनकताऽवच्छेदकत्वापेक्षया साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वे लाघवेन व्यक्तिशक्तिसिद्धेर्भावकाशः,

अथ जातिशक्तिमतेऽपि शाब्दबोधे व्यक्तिमानमावश्यकं गौर्नष्टा, गौर्जाता, गामानयेत्यादौ समभिध्याहृतपदार्थान्वयस्य जातौ बाधात् परम्परासम्बन्धेन तदन्वयोपगमेऽप्यन्वयिताऽवच्छेदकतया गोत्वत्वादिभानापत्तेः, शक्तौ गोत्वत्वाद्यन्तर्भाषापत्तेश्च, न हि स्वरूपेण पदार्थस्य पदार्थान्तरान्वयान्वयितया भानं कैश्चित् स्वीक्री

एतन्मतेऽयं घट इत्यादिज्ञानस्यानुपबन्धसाधे प्रकारिताया निरूपितत्वसम्बन्धन प्रकारितासम्बन्धनं वा ज्ञाने घटत्वादिमानमावश्यकं न तु घटावविशिष्टघटादेः, अन्यथा तदुत्तरम् इदं ज्ञानं घटं घटावप्रकारकं घटत्वाभाषयति घटत्वप्रकारकं न वेति सशयानुपपत्तेरिति भावः,

नन्वेतादृशापि ग्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वमते धर्मविशेषणताऽऽपन्नस्यैवेत्यादिनियमे व्यभिचारामात्रेण कुतस्तादृशशक्तिधीस्वीकारसम्भवः ? इत्यत आह—अस्तु गतिः । अस्य च प्रकारताद्वयेनान्वयः, गात्वादिरिति । अस्य च तादृशप्रकारता तु पारतन्त्रीया, गवादिभति । अस्य च तादृशप्रकारता स्वातन्त्रीया, तथा च शक्तिज्ञानं तु स्वसमवेतनिरूपितत्वसम्बन्धेन गोमच्छक्तिमत्पदमित्याकारक, स्वसमवेतनिरूपितशक्तिसम्बन्धन गोमत्पदमित्याकारकं वेति । समभिध्याहृतपदार्थेति । नाशप्रतियोगित्वाद्यन्वयस्येत्यर्थः, ॥ नवादिमानमपत्तेरिति । तादृशवाक्यात् शाब्दान्यथाऽनुपपत्त्या गोत्वत्वादिभानस्वीकारापत्तरित्यर्था, शक्यमिति । गोत्वत्त्वस्य शक्तावप्रयेसे शक्तिज्ञानेन तदनुपस्थितौ तद्रूपेण शाब्दबोधानुपपत्तेः, प्रकारान्तरेण गोत्वत्त्वाद्युपस्थितं शाब्दबोधहेतुत्वे जातिस्वादिना गामान्याद्युपास्थितिकालेऽपि तादृशवाक्यात् जातिर्नष्टत्वादित्यादिशाब्दबोधोपापत्तेरिति भावः,

यते, स्वीकृतं वा प्रकारतया स्वरूपेणोपस्थितजानेभानि; विशेष-
तया तद्भानन्तु न सम्भवत्येव, निर्धामिताञ्चच्छेदककस्यं शब्द-
बोधस्य प्रवृत्त्याद्यनुपयोगितया तत्स्वीकारासम्भवाद्,

एवञ्च जातिमात्रवाचकत्वेनाभ्युपगमपदस्यापि व्यक्तिबोध-
जनकतायामविवादाद् व्यक्तिजनितधुर्वैय शक्तिभ्रमाज्ज्वलक्षणा-
ग्रहाजन्यतद्बोधजनकताया एव तच्छक्तिताघकत्वाद्; अन्यथा
जातापि शक्त्यसिद्धिमसङ्गाद्,

एवं शक्तेरीश्वरसङ्केतरूपत्वे व्यक्तियोगकतायाः पदेऽवाधि-
तत्वेनेश्वरेच्छापिपयतया तस्या अपि शक्यत्वं दुरपह्वं, न हि मी-
मांसकैर्मगयान्बानुमन्यत इत्येतावतैव तादृशशक्त्यवकाशस्तत्सा-
धकबहुतरमानसत्वेन तदुपगमस्यापि निरुत्तरेत्वापाताद्,

एवं ज्ञाने पदानां शक्तिरित्येतादृशमतेऽपि व्यक्तिज्ञानजन-
नसमर्थपदस्य जातापि व्यक्तावपि वाच्यत्वे दुरपह्वमेव, शक्ति-
निरूपकज्ञानविषयस्वरूपस्य तस्याप्यविशेषेण जातिव्यपत्योः स-
त्त्वादिति चेद् ?

मनु स्वरूपताः पदार्थस्य प्रकारतया पदार्थात्मनस्त्वमेव न किञ्चिद्वा-
धकं तादृशज्ञानस्य विपरितन्नामयितोचित्यात् प्रवक्तव्यत्वाच्चेत्यत आह-
रवीकृतं वेति । पुनरेवेति । अस्याज्येष्टावर्था, शक्तिमात्रत्वादेति । यत्पदं दासि-
समं लक्षणाप्रदञ्च विनैतरपदानुपस्थाप्यपदध्वन्यबोधजनकं तत्
तदर्थशक्तिमिति ध्याते, अन्यथा=तादृशव्यासपनभ्युपगमे । शक्त्यधिशक्ति ।
साधकान्तराभावादित्यर्थः । ईश्वरेच्छापिपयत्येति । तत्तत्पदजन्यबोधवि-
षयत्वेनैदंरक्षायिषयत्वेनेत्यर्थः, तस्या आपे=व्यक्तेरपि । दुरपह्वमेति ।
वारविनुमशक्यमित्यर्थः । तत्तत्पदबहुतेति । शक्तिः सकर्तृका का-
र्यायादित्याद्यनुमानं, "सावाभूमी जनयन् देव एक आरते विदयस्य क-
र्ता भुवनस्य मोक्ष"त्यादिभुतिश्च, ईश्वरसावकमानयिति मत्तः, तदुप-
गमसस्यापि=ईश्वरानुकीकारेण तादृशानुपगमवकाशोद्भावनस्यापीत्यर्थः,
शक्तिरित्येति । शक्तिनिरूपकताविशिष्टज्ञानविषयत्वमेत्यर्थः, तथा च दा-
सिनिरूपकविषयत्वेति लाम, तेन स्वात्मादौ नातिन्यातिः, अन्य एव
प्रपञ्चेऽपि निरूपकत्वस्वीकारादिति भावः,

न-व्यक्तिशक्त्यावस्माकं न वैमत्यम्; अपि तु व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतापामेव, अत एव व्यक्त्यंशे कुब्जा शक्तिरिति गीयते, तदंशे तज्ज्ञानानपेक्षणाद्, अत एव व्यक्तेर्न वाच्यता, न हि शक्तिधीविषयतामात्रेण वाच्यता, तादृशत्रिपयताया अन्वयसाधारण्याद्; अपि तु यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य तद्विषयकशब्दधीजनकत्वं तत्त्वमेव वाच्यताव्यवहारनियामकम्, अन्वयान्शे कुब्जशक्तिसत्त्वेऽपि यथा तद्विषयकत्वं शक्तिज्ञानजनकतार्या नाप्यच्छेदकं; तथा व्यक्त्यंशे तत्सत्त्वेऽपि तद्विषयकत्वस्य शक्तिज्ञानजन-

कुब्जशक्तिशक्तिमत्तं रूपयितुं सिद्धान्तच्छेदेनाह—अप्याति । तथा च सामान्येत्वादी सामानाधिकरण्यसम्यग्धेन कर्मत्वादौ गोत्यादेरन्वयबाधतामित्यर्थः । वैमत्यमिति । अनभिप्रायमित्यर्थः, स्वविशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतापामिति । अस्य वैमत्यमित्यनेनान्वयः । कुञ्जेति । वाच्यत्वव्यवहाराजनिकेत्यर्थः, तद्वदिति । व्यक्त्यंश इत्यर्थः, तज्ज्ञानानपेक्षणादिति । शक्तिज्ञानानपेक्षणात्, तथा च पदं गोत्वज्ञानशक्तमित्याकारकज्ञानमेव हेतुरिति भावः, अत एवेति । जनकताऽवच्छेदककोटौ व्यक्तिधाप्रवेशादेवेत्यर्थः, शक्तिधीविषयतेति । शक्तिनिरूपकज्ञाननियतविषयतामात्रेणेत्यर्थः, अन्वयसाधारण्यात्=सम्यगन्वयसाधारण्यात्, शाब्दबोधे जातिभ्यक्तौ इय पदार्थसम्यग्योऽपि नियमतो भासते, अतस्नस्यापि वाच्यत्वापत्तिरिति भावः, द्विषयकत्वेनेति । अत्र तृतीयाऽर्थोऽवच्छेदकत्वं, तस्य च शाब्दधीजनकत्वेऽन्वयः, तथा यद्विषयकताऽर्थोऽजनकत्वं यन्निष्ठावच्छेदकताकविषयविरथनिष्ठावच्छेदकताकमित्यर्थः,

एतन्मते गोत्वज्ञानशक्तिमत्पद्विशिष्टज्ञानत्वेनैव कारणात्, तत्त्वज्ञानं गोत्वस्य विषयतया शक्तौ तादृशज्ञानस्य निरूपितत्वसम्यग्धेन विशेषणत्व, तथा च गोत्वनिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताकज्ञाननिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताकशक्तिनिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताकपदनिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताक जनकत्वमिति,

एतच्चान्तरा भासमानप्रकारताविशेष्यतयोरनेदमते, वाच्यत्वव्यवहारनियामकं=वाच्यपदेन तत्प्रतिपादनप्रबुद्धिसिनियामकं, जन्यतावत्त्वमेव व्यवहारनियामकमिति तु पर्यवसितार्थः, तद्वत्त्वञ्च—स्वनिरूपितशाब्दधावच्छिन्नवच्छेदकतानिरूपितविषयनिष्ठावच्छेदकताकाय-

कतायामनवच्छेदकत्वाच्च व्यक्तौ तद्व्यवहारः, तद्विषयकत्वस्य
शाब्दधीविशेषणत्वाद् गवादिपदशक्तिज्ञानस्य गोत्वादिज्ञानविषय-
कत्वेन गोत्वादिशाब्दधीहेतुत्वेऽपि न गवादिपदस्य गोत्वादिज्ञान-
वाचकत्वापत्तिः,

वस्तुतो यद्विषयकत्वविशिष्टज्ञानविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य शा-

ब्देष्टकतावत्त्वस्य निकर्षितजनकतानिकर्षितविषयित्वनिष्ठावच्छेदकताव-
त्त्वेन मयसम्बन्धेन, व्यवहारप्रयोजकधर्मशरीरनिविष्टतद्विषयकत्वेत्यस्य
फलमाह—तद्विषयकत्वमेति । गोत्वादिज्ञानवाचकत्वापत्तिरिति ।

ननु गोत्वविषयकशाब्दधीधर्मस्य मितिमातृविषयकतया समूहालम्ब-
नात्मकतया वा गोत्वज्ञानविषयकत्वस्यैव यद्विषयकत्वान्वेषेणोऽपि
कुतः गोत्वज्ञानवाचकत्वापत्तिवारणम् ?

न च ज्ञानस्य त्रितयविषयकत्वस्वीकाराद् मुख्यविशेष्यताद्वयशु-
भ्यस्यनिर्देशाच्च न तथाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् ?

गौतमीयज्ञानधारुणेणानीयत इति शाब्दधीमात्राय तद्दोषताह-
वक्ष्यात्,

न च यद्विषयकशाब्दधीजनकायमित्यत्र यद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रसा-
ब्दधीनिष्ठजन्यताः कजनकत्वमिति निवेद्य वारणीयमिति वाच्यम् ?

तथा सति यद्विषयकत्वावच्छिन्न शाब्दधीनिष्ठप्रत्यक्षं तत्त्वमेव
वाच्यत्वमिति निवेद्येनैव दोषाभावात् शेषव्यवहारस्येति चेत् ।

न-शाब्दधीषे मुख्यविशेष्यताद्वयशुभ्यत्वस्य निवेद्यात् पक्षिणविषय-
तायाः मुख्यविशेष्यतातदवच्छेदकताप्रत्यक्षतत्त्वकत्वस्य च निवेद्यात्,

तद्विषयकत्वमनिवेद्य लघुनिर्देशेन वारयति—बलुत इति । यद्विषय-
कत्वनिवेद्येति । त्रितयतया यद्विशिष्टज्ञानविषयकत्वेनेत्यर्थः,

अथ वा यद्विषयकत्वविशिष्टं यज् ज्ञानविषयकत्वं तेनेत्यर्थः, तथा
च यद्विशिष्टावच्छेदकताकविषयित्वनिष्ठावच्छेदकताकज्ञानत्वावच्छिन्नवि-
षयित्वनिष्ठावच्छेदकताकं शाब्दधीजनकारणं तत्त्वमेव वाच्यताभ्यपहार-
नियामकमित्यर्थः,

ननु गोत्वविषयकशाब्दतयावच्छिन्नं इति गोत्वज्ञानजनकशक्ति-
ज्ञानत्वेन कारणत्वे कारणत्वग्रहात् पूर्वं शक्तौ तादृशकारणत्वप्रदो-
तुषंटा, तद्व्यवहारकारणताऽवच्छेदकत्वमहे कारणत्वप्रदोऽपि तुषंटा इ-
त्यन्योभ्यामथ इत्यतो साधवाच्चाह—

वदधीजनकता; यद्विषयकत्वेन वा शब्दधियः शक्तिज्ञानजन्यता
तत्त्वमेव तथा,

एतेन ज्ञानत्वज्ञानस्यापि ज्ञानपदवाच्यताऽऽपत्तिः, शक्यज्ञान
विषयत्वेनैव ज्ञानपदशक्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वेन ज्ञानत्वज्ञानविषयकता
वदधीजनकतादिति पराऽस्तम्,

कारणत्वस्य कार्यत्वस्यावच्छेदकगर्भे गोत्वादिविषयकत्वस्य
निवेशाद् गोत्वादेर्वाच्यतोपपत्तिः, एवञ्च गौर्गोपदशक्येत्याकारि-
काऽपि शब्दबोधोपयोगिशक्तिधीः सम्भवति व्यक्त्यंशे शक्तेरवाधे-
नान्यथाख्यापत्तिविरहात्, तादृशज्ञानस्य शब्दधीहेतुत्वेऽपि गो-
त्वधर्मिताऽवच्छेदककशक्तिज्ञानत्वेन व्यक्तिविषयतामनन्तर्भाष्यैव
गोत्वप्रकारकशब्दबुद्धौ तस्य तथात्वाद् उक्तरीत्या व्यक्तेरवाच्य-
तोपपत्तेः,

न चैवं व्यक्त्यंशे शक्तिज्ञानस्यापेक्षिततया तदंशे शक्तेः कुब्ज-

यद्विषयकत्वेनेति । यत्पदार्थावच्छेदकताकविषयत्वनिष्ठावच्छेदकताक
शाब्दत्वावच्छिन्न शक्तिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वमित्य-
र्थः, तेन जातित्यादिना गोत्वादेन शब्दविषयवाच्यता, तथेति । वाच्य-
त्वव्यवहारनियामकमित्यर्थः, तथा च शक्तिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताक
शाब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितविषयत्वनिष्ठावच्छेदकताकावच्छेदक
तापदार्थाप्यधिकरणत्वं वाच्यताव्यवहारनियामकमिति तु पदर्थवत्ति-
तार्थः, एतेनेति । शब्दधीजनकताया यद्विषयकत्वविशिष्टज्ञानविषयक-
त्वावच्छिन्नत्वनिवेशेन शब्दधीनिष्ठशक्तिज्ञानजन्यतायाञ्च यद्विषय-
कत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेन चेत्यर्थः, अस्य च परास्तमित्यनेनावयः,
इत्यनेनेति । ज्ञानविषयकशब्दत्वावच्छिन्न प्रति ज्ञानपदशक्तिज्ञानत्वेन
कारणतया ज्ञानत्वज्ञानस्य च सामान्यतो ज्ञानविषयकत्वेन तद्विषयक-
त्वेन तद्विषयकशब्दधीजनकत्वमित्यत्र तत्पदेन ज्ञानत्वज्ञानस्यापि धर्तु-
शक्यत्वादिति भावः,

एवञ्च—व्यक्त्यंशे कुब्जशक्त्योकारे, व्यक्तिविषयतामनन्तर्भाष्येति ।

॥ च गोत्वधर्मिताऽवच्छेदककशक्तिज्ञानत्वेन हेतुस्य धर्मितारूप
शब्दविषयताया अपि तद्वच्छेदकत्वेन कुतस्तस्य तदनन्तर्भाव

त्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ?

कार्यकारणमात्रावच्छेदककोटौ व्यक्त्यनन्तभावस्यैव तदंशे कुञ्जताव्यवहारनिर्व्वाहकत्वाद् अत एव सामान्यलक्षणापूर्वपक्षे पाणिश्रुतां समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानशब्दबोधोद्देष्टुहेतुमद्वा-
धाभिधानमपि न विरुद्ध्यते,

न च शक्त्यंशे गोत्वादिप्रकारकज्ञानस्य गवांशे गोत्वप्रकारक-
शब्दबोधहेतुत्वेऽपि कार्यकारणयोः समानप्रकारकत्वस्यासत्तत्वा-
नानुभवविरोध इति वाच्यम् ?

शक्त्यंशे गोत्वादिप्रकारतामादाय समानप्रकारकत्वस्याभिप्रेत-
स्ये "ऽपूर्ववत् वक्ष्यते" इत्यस्यासङ्गत्यापत्तेः,

अपूर्ववादे समानप्रकारकाल् लिङ्गपदस्य कार्यत्वेन घटादि-
रूपकार्ये शक्तिज्ञानात् कार्यत्वेनापूर्वविषयकशब्दबोध इत्येवा-
भिधानात् शक्त्यंशे शब्दार्थप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायास्तत्रानुक्तेः,

न चैवं जात्यंशे सा ज्ञाता; व्यक्त्यंशे च स्वरूपसत्ता हेतुर्ज्ञायमा-
दिति कुञ्जशक्तिवाद इत्यादिविन्वाभ्यामणिग्रन्थविरोध इति वाच्यम् ?

मतभेदेनोभयसङ्गतेः,

वस्तुतस्तु—जातिधर्मिताऽवच्छेदककशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्य-
क्तेर्विषयताऽपि कारणताऽवच्छेदककोटौ निविद्यते, विशेष्यताऽव-
च्छेदकत्वेनैव धर्मिताऽवच्छेदकीयाविषयताविशेषस्य विक्षेपणीय-
त्वाद्, अवच्छेदकतानिरूपकविशेष्यताया व्यक्तिविषयतारूपत्वाद्,

एवञ्च व्यक्तेरवाच्यताव्यवहारस्य कथञ्चिदुपपादनेऽपि श-

क्तिरिति वाच्यम् ?

एतस्य स्वयमेवाग्रे वक्ष्यमाणत्वात्, अत एवेति । व्यक्त्यंशेऽपि श-
क्तिज्ञानस्य कारणत्वाविशेषार्थः, शक्त्यंश इति । निरूपितत्वसम्यग्भेदेति
शेषः, विषयतासम्यग्भेदेन शक्तिविशेषणज्ञानांशे केवर्चः, तथा च गो-
पदे गोत्वशक्तिमित्याकारकज्ञानस्यैव हेतुतया तत्तत्त्वत्वमानेऽपि न तद-
भ्यन्तरीयः,

मतभेदेनेति । कुञ्जशक्तिवादिनां मतभेदेनेत्यर्थः, एवमेति । अवच्छे-

तद्वशे जातिप्रकारकज्ञानहेतुतामतापेक्षया गौरवं दुर्वारमेव, कारणताऽवच्छेदकेऽधिकविषयतानिवेशाद्,

एवं द्रव्यत्वादिधर्मिताऽवच्छेदकप्रमाऽऽत्मकगवादिपदप्रकारकशक्तिज्ञानाद् द्रव्यत्वादिप्रकारकशब्दबोधवारणाय शक्त्यंशे धर्मिताऽवच्छेदकापच्छिन्नत्वावगाहित्वस्याप्यधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमिति व्यक्ता कुञ्जशक्तिवादिनामपि शक्त्यंशे जातिप्रकारकज्ञानहेतुतामतामेव सार्धायः,

वस्तुतस्तु-सर्वकासणिकस्यलेऽप्यन्यबोधस्यानुभावकत्वेन दुरपह्यतया कासणिकस्याप्यनुभावकत्वं दुर्वारमेवेति तस्य लक्ष्यार्थे कुञ्जिकाशक्तिप्रसङ्ग इति नानुभवजननसामर्थ्यमीश्वरसङ्केतो वा वृत्तिरूपा शक्तिरपि तु पदार्थान्तरमेव,

सा च जातावेव कल्प्यते न तु व्यक्त्यादाविति न तत्र कुञ्जशक्तिरपीति लक्ष्यम् ,

अथ व्यक्तेर्गवादिपदवाच्यत्वे गवादिपदाश्रितेः स्मरणमनुभवश्च न स्याद् ;

न च पदावाच्यस्याप्यन्यस्येव व्यक्तेर्भानं शब्दबोधे नानुपपन्नमिति वाच्यम् ?

तद्धर्मप्रकारकशब्दबोधे तद्धर्मप्रकारकपदार्थोपास्यतेहेतुतया गोत्वप्रकारकशब्दबुद्धौ गोत्वादिप्रकारकस्मरणस्यापेक्षणीयतया सम्यग्व्यवहारविषयतया व्यक्तेरस्मरणे व्यक्तेः शब्दानुमवाविषयतायादुरुपपादत्वाद् अवयवस्य च संसर्गविधयैव भानात् , शब्दाधियो-

दकत्वांशे विशेषतया धर्मिताऽऽत्मकव्यक्तिविषयताया अवच्छेदकत्वे हेत्यर्थः, कथञ्चिदुपपादनेऽपि यद्विशेषितविषयतायाः शाब्दधियः शक्तिधीजन्यत्वः शक्तिधियः शब्दधीजनकत्व वा तत्त्वं शक्यत्वव्यवहारप्रयोजकमिति प्रकारेणेत्यर्थः, अनुभवजननसामर्थ्यमिति । यथा घटौ दाहानुपूलसामर्थ्यरूपा शक्तिस्तद्वत् पशुनिष्ठानुभवजनिकाऽतिरिक्ता मीमांसकविशेषाभिप्रेतव्यं, शरत्पदेति । नैवायिकामिप्रेतेश्वरेच्छारूपः,

अन्यथांशे निष्पन्नारक्तया तदुपस्थित्यनवेषणेन वाच्यत्वानुपयोगा-
दिति चेद् ?

अत्र भट्टाः—पदाञ्च व्यक्तेः स्मरणमनुभवो वा किन्त्वाक्षेपादेय
व्यक्तिर्धाः, आक्षेपिका च जातिरेव, आक्षेपश्चानुमानमर्यापत्तिर्वा,

न च जातिव्यक्त्योर्वैयर्थ्यपरिहरण्यादाक्षेपासम्भवः, तादात्म्यस-
म्बन्धेन जातेराधेयतासम्बन्धेन व्यक्त्याक्षेपकतायामनिरोधाद्,

वस्तुतस्तु—गामानयेत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वादिरूपपरम्परास-
म्बन्धेनानयनकर्मत्वादौ गोत्वादिजातेरन्ययः शब्दस्तेन सम्बन्धेन
गोत्वादिमत्त्वस्य बाधेयतासम्बन्धेन गवादिमत्त्वविरहेऽनुपपद्यमान-
त्वाधानयनकर्मत्वादावाधेयतासम्बन्धेन गवादिव्यक्तिप्रकारिका
धीः, आक्षेपाद् पूर्वसंसर्गघटकतया शास्त्रबोधे व्यक्तिमानेऽपि

अहमसमुपपद्यते—अत्र नञ् इति । आक्षेपादेव व्यक्तीरिति । आ-
क्षेपैव व्यक्तिः शाब्दबोधे भासत इति भावः, आक्षेपिका, आक्षेपप्रयो-
जिका । अर्थापत्तिरिति । सा चानुपपद्यमानावधानं, तच्च तत्र तदभाव-
प्रयोज्यसत्त्वमाद्यवत्त्वम्, अभावप्रतिषेधोमित्येवप्रकारकज्ञानं तत्र तद्विज-
नकम्, एतच्च सम्भवे प्रमाणान्तरं यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते
इत्यादौ द्विचः अधिकरणकभोजनकर्तृत्वाभाववात् पीनो देवदत्त इति
प्रथमं शाब्दबोधा, पश्चाद् दिवामोजनमाद्यवतो देवदत्तस्य रात्रिमोजनं
विना पीनत्वमनुपपत्तिर्यथापत्तिरिति रात्रिमोजनवान् पीनो देवदत्त इत्य-
र्थापत्तिरिति ॥ भट्टानुयायिनः,

केचित्तु—तादृशशाब्दबोधामन्तरं तादृशदेवदत्तो दिवामोजनकर्त्त-
व्यौपादानिको बोधो जायते, शाब्दसासमीपसहकारेणानुपपत्तिस्ताना-
ज्जन्मते यज्ज्ञानं स एव औपादानिक इति वदन्ति,

तादात्म्यसम्बन्धेनेति । तथा च गोत्वं गवाश्रितं व्यक्त्याश्रितं वा गो-
त्वाद् जातेर्धा यन्नैवं तत्रैवमित्यनुमान, व्यक्त्याश्रितत्वं विना जात्याऽनु-
पपत्तिर्यथापत्तिरिति भावः,

एतदप्रपञ्चस्तु—अनुमानमात्रपरं वा, एतादृशानुमानस्य वक्ष्यमाणक्षो-
पप्रस्तावादाद्—अनुपपत्तिरिति । तेन सम्बन्धेनेत्यादिप्रपञ्चस्तु अन्तर्गतं

कर्मत्वांशे गोत्वाद्यवच्छिन्नव्यक्तेः प्रकारतया भानामुरोधेनासेपा-
दरः, गोत्व गवाश्रितं गोनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मत्वा-
त्, किञ्चिदाश्रितं वा; जातित्वादित्यनुमानतो व्यक्तिलाभस्तु न
सार्वत्रिकः, तादृशहेतुपस्थितेरसार्वत्रिकत्वाद्, गवादिपदा-
न्तादृशरूपेण गोत्वादेरनुपस्थितेः,

अथ गवादिपदाद् व्यक्तेरस्मरणे गोत्वादिस्मरणमेव कथमुप-
पद्यते ?

गोत्वप्रकारकस्मरणे व्यक्तेर्विशेष्यतया भाननियमात्, तद्वि-
शेष्यकस्मरणे च व्यक्तियदितगोत्वत्वादेः प्रकारतया भाननियमाद्,
व्यक्त्यदितप्रकारस्य सम्भवेऽपि स्वरूपत एव जातेः शक्यतया
धर्मान्तरविशेष्यतया तत्स्मरणासम्भवाद् धर्मान्तरप्रकारेण स्मरणे
गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशब्दज्ञानासम्भवेन तादृशस्मृतेरनुपयोगि-
त्वाच्चेति चेद् ?

न-पदादालोचनरूपस्यैव स्मरणस्योपगमात् किञ्चिद्धर्मावच्छि-
न्नसम्बन्धुपरक्तसम्बन्धज्ञानाधीनतत्सम्बन्धिस्मृतेः सप्रकारकत्यनि-
यमेऽपि निर्विशेषणरुसम्बन्धुपरक्तसम्बन्धज्ञानाभिर्विकल्पका-
शस्मरणे बाधकाभावाद्, निर्विकल्पकस्य संस्काराजनकत्वेऽपि
विशिष्टज्ञानाहितविशिष्टगोचरसंस्काराद्विशेष्यांशानुद्धोषदशायां केव-
लविशेषणांशस्मरणे न विरोध इति वदन्ति,

मिमकाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नगवाभावस्यापकौसूताभावप्रतियोगिगोत्व-
कर्मतात्प्यादिग्यनुमानपरस्तादृशार्थापत्तिपरत्वात्, तद्विशेष्यकस्मरण इति ।
गोत्वाविशेष्यकस्मरण इत्यर्थः, व्यक्तियदितेति । गोत्वत्यदितकमेवतराशु-
चित्वद्यदितत्वाद् गवादेरिति भावः, व्यक्त्यदितेति । जातिर्यादिप्रकार-
स्येत्यर्थः, स्वरूपतो गोत्वादिशक्तिज्ञानस्य कथाश्रित् किञ्चित्प्रकारे-
ण स्मरणप्रयोजकत्वकल्पनेऽप्याह—धर्मान्तरेति । आलोचनरूपस्येति ।
निर्विशेष्यकविशेष्यप्रकारकस्येत्यर्थः, प्रत्यक्षजनकस्येति ।

तदसद्-गवादिपदात् स्वरूपतो गोत्वादिज्ञानेऽपि व्याप्यताऽ-
वच्छेदकप्रकारेण तद्व्याप्तसम्भवात्, ततो व्यक्तासेवासम्भवाद्,

न च परम्परासम्बन्धेन शान्दधीविषयेण गोत्वादिविशेषितक-
र्मत्वादिहेतुनाऽऽनयनादौ गवादिक्र्मत्वमनुमेयमिति वाच्यम् ?

विशिष्टसाध्यस्य प्रागप्रतीतिः,

एवं गौरानीयतामित्यादौ स्वरूपत उपस्थितस्य गोत्वादेरेव वि-
शेष्यतया भानोपगमे निर्धर्मिताऽवच्छेदककशाद्धधीस्वाकारापत्तेः,

एवं गवादावानयनकर्मत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनानयन-
कर्मत्वविशेषितगोत्वादिना हेतुनाऽनुमेयं; तच्च न सम्भवति-ताह-
शगोत्वादेरानयनकर्मत्वादिशून्यगवादिसाधारण्येन व्यभिचारात्,
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनानयनकर्मत्वादिविशिष्टस्य विशेषणा-
व्यभिचारित्वेऽपि साध्यस्य पक्षे सन्देहदशयां साध्यत्वोः पक्षे दु-
र्निवयत्ताद्; अतो व्यक्तेः शान्दबोधे विशेष्यविधया भानमावश्यक-
मिदमपि बोध्यम्,

तत्र निर्धेयकल्पकस्य संस्कारजनकत्वे का सतिरिति चेद् ?

न-तस्य संस्कारजनकत्वे संस्कारस्वापि तथात्वेन तज्जन्मसूतेर-
पि निर्धेयकल्पकत्वेनातीन्द्रियतया तत्कल्पकामावात्, शान्दबोधस्थ-
ले ॥ तदनुपपत्त्या कल्पनीयस्य निर्धेयकल्पकस्मरणस्य निर्धेयकल्पक-
स्मरणं विनाऽप्युपपादनादित्याशयः,

व्याप्यताऽवच्छेदकप्रकारेणैति । आधेयतासम्बन्धेन गवादिध्याप्यताऽवच्छे-
दकगोत्वतादिप्रकारेणेत्यर्थः, विशिष्टसाध्यस्य-शोकर्मताकल्पस्य, प्रा-
गतीतिरिति । अनुमितेः पूर्व तद्व्याप्तकामावेन तद्व्याप्तसम्भवादिति मायः,

ननु शब्देन गोत्वेन कर्मत्वज्ञानेऽपि गवाद्युपस्थितिसहकारेण न-
सैव गोकर्मत्वप्रदसम्भवाहाह-एवमिति ।

ननु गौरानीयतामित्यादौ शान्दिकमते शान्दस्य धात्वर्थमुत्पत्तिविशे-
ष्यकत्वेनानयनादौ स्वरूपतो गोत्वज्ञानसम्भवाह्लाक्षणया गोत्वत्वेन गो-
त्वविशेष्यकत्वसम्भवादोपान्तरमाह-एवं गवावेति । गौरानीयतामि-
त्यादिधाक्यान्तरं गवादावानयनकर्मत्वबोध आवश्यक, अन्यथाऽऽ-
नयनकर्मत्वादिना गवादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति, साध्येत्येतिरिति । तथा च

एतेन जातिराचरूपदाजातिबोधः शब्दः व्यक्तिबोधस्त्वौ-
पादानिरूपयेति श्रीकर्मतन्मनुपादेयम्,

उपादानस्यार्थापत्तिरूपत्वेन महमताविशेषाद्,

न च जातिरेव व्यक्तिबोधिका जातिकरणत्वमेवौपादानिकत्वं-
बोधस्येति वाच्यम् ?

जातेः प्रमाणान्तरस्वरूपनापेक्षया व्यक्तिशक्तिकल्पनाया एवो-
चितत्वाद्,

एवं जातेर्नित्यतया सर्व्वदैव तदुपादानकव्यक्तिधीधारणाय
जातिहेतुकव्यक्तिबोधे जातिशक्तिज्ञानघटिततच्छाब्दसामग्र्याः स-
ङ्कारित्वमनश्यमभ्युपगन्तव्यमिति; तथा च तादृशसामग्र्या एव
व्यक्तिज्ञानप्रयोजकतामन्मयेन जातेः करणत्वकल्पनमनर्थकम्,

न च जातिनिरपेक्षजातिभासकशब्दसामग्र्या व्यक्तिज्ञानप्र-
योजकत्वे व्यक्त्यंशेऽपि शब्दस्वमात्रादिकं; तथा सति च वृत्तिज्ञानज
न्यव्यक्तिस्मृतेरप्यपेक्षा स्याद्; जातेः करणत्वे च व्यक्त्यंश औपा-
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यविशिष्टहेतोरपि निश्चयासम्भव इति
मात्रं,

एतेनेति । अस्यानुपादेयमित्यनेनान्वयः, पूर्व्वोक्तदोषेणेत्यर्थः,

ननुक्तदोषा महमत एव दृष्टा; ते औपादानिकघोषाङ्गीकर्तुमते
हुतः सम्भवतीत्यत आह—उपादानस्येत्यादि । अर्थापत्तिरूपत्वेन=शा-
ब्दसामग्रीसङ्कतानुपपत्तिज्ञानरूपत्वेनेत्यर्थः, महमताविशेषादिति । तथा
चोक्तदोषा जाप्रत्येवेति मात्रः,

एवोचितत्वादिति । जातेः प्रमाणान्तरताकल्पने प्रमित्यन्तरमपि
कल्पनीयं स्याद् गौरवेणेति मात्रः,

अनुभवस्येत् फलानुरोधेन गौरवमपि न दोषावहमित्यत आह—एवं-
जलेत्यादि ।

शब्दस्वमात्रादिकमिति । ज्ञाने यद्विषयित्वमितरप्रमाणाप्रयोज्यत्वे सति
शब्दसामग्रीप्रयोज्य ज्ञाने तच्छाब्दस्वमिति नियमादिति, व्यक्तिस्मृतेरिति ।
भासकविषयताभिन्नशाब्दीयविषयताया वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयो-
ज्यत्वनियमादिति मात्र, भौतनिष्ठत्वेनेति । एतन्मते शब्दस्वमात्रादा-

दानिकत्वमेव न तु शब्दत्वमिति न तदपेक्षेति वाच्यम् ?

व्यक्तिज्ञानाद्ये जातेः करणत्वे तदंशेऽशब्दत्वोपगमसम्भवेन तदकरणत्वेऽपि तत्सम्भवाद्, जातेरकरणत्वे व्यक्त्यंशे कीदृशकारणस्य जन्मताऽवच्छेदकधर्मवच्चमिति चेत् ?

न कस्यापि; तावता सातिविरहाद्, . . .

व्यक्तेरपि बोधः शब्दादेव न त्वासेपादितो, व्यक्तिशब्दोऽपि शक्तिविरहो नानुपपत्तिं प्रयोजयति; लक्षणात एव तदुपपत्तेरिति मण्डनाचार्यमतम्—

तदुक्तम्—

“जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विस्तति।

नित्यत्वाल्लक्षणाया व्यक्तेस्ते हि विक्षेपणे” इति,

अस्तित्वनास्तित्वे उत्पादविनाशौ, लक्षणा च जातिप्रकारैरेव बोधयति न तु व्यक्तित्वादेनेति नानुभवविरोधः, नीलादिपदस्य लक्षणीलादिगुणपुरस्कारेण लक्षणाया बोधकत्ववत् शब्दजातिपुरस्कारेण लक्षणाया गवादिपदस्य व्यक्तिबोधकत्वेऽपि रोधात्,

निरुद्धत्वे एकज्ञान एव विषयरूपावच्छेदकभेदेन विद्यतः, ते च जातो लक्षणज्ञोपाधी चेन्नन्यदेतत्, तदपेक्षेतीति । शक्तिज्ञानजन्यव्यक्तिस्वरूपपेक्षेतीत्यर्थः,

तत्सम्भवादिति । अशब्दत्वसम्भवादित्यर्थः, तथा जातिकरणत्व कल्पयित्वा तत्र शब्दत्वाभावप्रयोजकत्वकल्पनाऽपेक्षया बुद्धिज्ञानसंयोगपरितो तत्प्रयोजकत्वकल्पनौचित्यादिति भावः,

मण्डनाचार्यमतमुदाहरयति—अपेक्षेति । अस्तित्वनास्तित्वे इति । अस्तित्वनास्तित्वसम्भवे साम्याभावे स्वप्रत्ययेऽस्तित्वनास्तित्वे, विषये इति । विषयगीत्यनेनान्यथः, अस्तित्वनास्तित्वसम्भवेऽप्यर्थः, याधृतसत्तातदमाधार्यकत्वे जातापि विषयसम्भवाद्वा—उत्पादविनाशादिति । गौडपदमेव मौनैवकीत्यादित उत्पत्त्याधवात्वेन विनाशप्रतियोगित्वादिना व्यक्तित्वेव विषयमेव, मोक्षादी तदभावादतो व्यक्तिबोध सावश्यकः, स च लक्षणव्येति भावः ।

“स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा”-

इत्यत्र स्वार्थपदस्य शक्यताऽवच्छेदकपरत्वाद् ,

अत्रेदं चिन्त्यं-गवादिपदाल्लक्षणया गोत्वादिप्रकारकबोधोप-
गमे जातिशक्तिरन्वयबोधे नापेक्ष्यते; लक्ष्यताऽवच्छेदकताया एव
जातिभानमयोनकत्वसम्भवाद् ,

न च शक्तिं विना व्यक्तौ शक्यसम्बन्धरूपलक्षणैव न निर्व्व-
हतीति शक्तेरुपयोगितेति वाच्यम् ?

लक्षणानिर्व्वहार्थं शक्तिकल्पने गवादिपदस्य द्रव्यत्वादावपि
विनिगमनाविरहेण शक्तिकल्पनप्रसङ्गाद्, द्रव्यत्वादिसम्बन्धेनापि ग-
वादी लक्षणासम्भवात् ,

प्रयोगविरहस्य द्रव्यत्वादाविव स्वातन्त्र्येण गोत्वादावप्य-
विशिष्टत्वाल् लक्षणाघटकतया शक्तेरुपयोगितायां तस्या वृत्ति-
त्वानुपपत्तेः; स्वातन्त्र्येणातथात्वाद् ,

अथाकृतिविशिष्टायामेव व्यक्तौ लक्षणा, आकृतिप्रकारेण व्य-
क्तिबोधस्य नैयाधिकानामप्यनुमतत्वात्; तत्र शक्त्युपस्थापितजा-
तेरन्वय उपगम्यते,

“स्वार्थादन्येन रूपेण”त्यादिकारिकास्यस्वार्थपदस्य शक्यपरत्वे
गोत्वादीनां शक्यतया लक्षणया गोत्वादेना व्यक्तिबोधे विरोधा-
स्यादृत आह-स्वापदस्येति ।

शक्यसम्बन्धरूपेति । शक्यशानुयोगिकसम्बन्धरूपेत्यर्थः, विनिगमनाः
विरहेण गवि गोत्वसम्बन्धद्रव्यत्वसम्बन्धयोः गोत्वद्रव्यत्वयोश्च
तुल्यशरिरवादिति भावः,

द्रव्यत्वादिसम्बन्धेनापीति । अत्र तु गोत्वाऽर्थोऽमेदस्तस्य च लक्षणायाः
प्रत्ययः,

नन्वस्तु विनिगमनाविरहः किन्तु प्रयोगविरहाभ्यां शक्तित्विर-
हो कल्प्येत इत्यत आह-प्रयोगविरहस्येति । तस्या हनि । शक्तेरित्यर्थः,
वृत्त्यानुगतेति । उपस्थितिद्वारा यत्सम्बन्धज्ञानं साक्षात् शान्दबोध-
जनकं तस्यैव वृत्तिपदार्थत्वादिति, स्वातन्त्र्येति । लक्षणाद्वैरोपपत्तिः,
अतत्त्वादिति । शान्दबोधजनकत्वादित्यर्थः,

न चाकुंतावेव शक्तिर्जातिविशिष्टे लक्षणेति वैपरीत्यमेव कि-
ञ्च स्यादिति वाच्यम् ?

आकृतेरवयवसंयोगरूपाया आनन्त्यात् तदपेक्षया लघीयस्या-
जातावेव शक्तिकल्पनौचित्याद्,

न चावयवसंयोगनिष्ठजातिरेव शक्याऽस्तु व्यक्तौ तदन्वयव-
स्वाश्रयपटितपरम्परासम्बन्धेन स्वीक्रियतामिति वाच्यम् ?

आकृतिप्रकारकघोषस्यानुभविकत्वाद्, लक्ष्यार्थव्यत्ययानुपरता-
यां केवलजातौ प्रयोगविरहश्च न शक्यमावसाधकोऽप्रयोजकत्वात्,

तन्नामयोगमात्रस्यैव तदशक्यत्वधीजत्वात् जातावप्रयोगस्या-
सिद्धत्वात् तात्पर्यसत्त्वे च वृत्तिद्वयाधीनबोधोपगमे सतिविरहा,

न चैवं केवलं मुख्यार्थतात्पर्येण गवि नित्यत्वमिति स्वारसि-
कप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् ?

ज्ञात्वा स्वरूपत उपस्थिताया जातेः समानपदोपास्यार्थमिण्येवा-
श्रयतासम्बन्धेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वाद्,

न चाभ्यविताऽवच्छेदकलूपेणानुपस्थिताया जातेरन्वयो विरुद्ध्यते;
व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकारतया स्वरूपत उपस्थिताया जातेरन्वयस्वी-

कारे सतिविरहादिति रीत्या चेद् मतमेतत् परिष्क्रियते ?

आनुभविकत्वादिति । तथा चावयवसंयोगनिष्ठजातौ शक्तिकल्पन-
आकृतिप्रकारकघोषानुपपत्तिरेव बाधिकेति हृदयम्, न सप्तमभावसाधक-
इति । गोतत्वं न गोपदज्ञानं वृत्त्यन्तराप्रयोज्यत्वनिमित्तगोपदज्ञान्यशा-
ब्दबोधविषयत्वमापाद् घटादिषदित्यनुमानाच्छक्तिविरहसिद्धिरिति,
अप्रयोजकत्वादिति । अनुकूलतर्कविरहात् तथा चानुकूलतर्कभावेन
तादृशव्याप्तिनिर्णयो न भवतीति भावः,

नन्वेवं गवादिपदस्य घटत्वाद्गौ शक्तिः स्यादित्यत आह—तन्नामयो-
गेति । अनादिप्रयोगविरहमात्रस्यैवोपपत्तिः, मात्रपदेन तादृशानुमानव्यव-
च्छेदः,

समानपदोपास्येति । एकपदोपास्यतथार्थमिण्येवोपपत्तिः,

मतेतदिति । मण्डनाचार्योपमतमित्यर्थः,

तथाऽपि स्वरूपतो गोत्वान्वयबोधस्यापि लक्ष्यार्थे गतादौ स्त्री-
कारे तादृशान्वयबोधं प्रति योग्यताज्ञानादीनां कारणताकल्पनाऽऽधि-
क्याद् गोत्वादिविशिष्टव्यक्तिशब्दसामग्रीप्रतिबन्धकताया जाति
व्यक्तिविषयकोपस्थितिद्वयस्य निषेधनीयतया प्रतिबन्धकताऽवच्छे-
दकशरीरगौरवाच्च जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तिशक्तिपक्ष एव साधीयान् ।

प्राभाकरास्तु-जातिशक्तिज्ञानादेव जातिप्रकारेण व्यक्तेः स्मरण-
शब्दबोधश्च; न तु निर्विषयकल्परूपं जातिस्मरणं निर्विषयकल्पा-
नभ्युपगमाद्,

व्यक्तिसम्बन्धज्ञानविरहेण तदंशानुद्बोधाशक्तिस्मरणासम्भव
इति तु नाशङ्कनीयं, व्यक्तिमविषयीकृत्य स्वरूपतो गोत्वादि
ज्ञानासम्भवेन गोत्वाद्युद्बोधकस्यैव व्यक्त्युद्बोधकतयादुद्बोधकस्य
फलबलकल्पत्वात्,

सम्बन्धिताऽवच्छेदकहस्तितादौ सम्बन्धाग्रहेऽपि हस्त्यादि-
मम्बन्धिरहस्तिपकादिज्ञानात्मकोद्बोधकतया हस्त्यादिस्मरणे हस्ति-
त्वादिप्रकारतया भानव्यक्तिसम्बन्धज्ञानमन्तरेणापि जातिसम्ब-
न्धपदज्ञानान् जातिस्मरणे व्यक्तेर्विशेष्यतया भाने निरोधविरहात्,

गवादिमिति । अवयवसंस्थानविशिष्टव्यक्ताविध्यर्थः, गवादिनादी-
नामिति । आकृतिविशिष्टो न गौरिति निश्चयमात्र, आकृति-
विशिष्टो गौरित्यादिज्ञान वा बोधयताज्ञानम्, आदिना पृथ-
गुपदिष्टत्वादिपरिग्रहः ।

अतिशृङ्खलादेवेति । गोपद् गोत्वे शब्द, गोपद् गौरित्यादिज्ञाना
देष्वेवार्थः, प्रथमे शब्दशब्दे निरूपितत्वसम्बन्धेन द्वितीये पदशब्दे शक्ति
सम्बन्धेन गोत्व प्रकारः,

अनु स्मरणे सस्कारस्य सहकारिसम्बन्धज्ञानमेवोद्बोधकं तत्र य-
दुद्बोधक तस्यैव स्मरणम्, यम्ययोदासीनत्वापि स्मरणापत्तिः,
एवञ्च तादृशशक्तिरूपसम्बन्धज्ञाने व्यक्त्यंशानात् प्रुतो व्यक्ते-
स्मृतिरित्याशङ्कते—अतिशृङ्खलादेवेति ।

अनु सादृश्यं सादृश्यादिज्ञानस्याप्युद्बोधकतया गोत्वादितादृश-
र्यं ज्ञानेन गोत्वादिना गवादिस्मरणानुदयाद् अत्र गोत्वादिप्रकारक

तद्धर्मप्रकारकस्मृतौ तद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धितया गृहीतव-
स्तुज्ञानस्य हेतुतायामदृष्टादिरूपोद्बोधकजनितस्मृतौ व्यभिचारवार-
णाय कार्यताऽवच्छेदकसङ्कोचस्यावश्यकतया तत एव प्रकृते व्य-
भिचारानयकाशाद् ,

जातिशक्तिज्ञाने नियमतो जातिप्रकारेण व्यक्त्यभानात् तज्ज-
न्यसंस्काराश्रित्यमतो व्यक्तिस्मरणासम्भव इति चेत् ?

का क्षतिः, व्यक्तिविषयकज्ञानान्तरस्यावश्यकतया तज्जनि-
तसंस्कारादेव व्यक्तिस्मरणसम्भवाद् ,

अथ भवतु जातिशक्तपदज्ञानाज्जातिप्रकारेण व्यक्तिस्मरणं-
तथाऽपि तत्प्रकारकशब्दबोधो न सम्भवति; तद्धर्मप्रकारकधर्मवि-
षयकशब्दबोधे तद्धर्मप्रकारेण धर्मिगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यतद्ध-
र्मप्रकारकोपस्थितेर्हेतुत्वात्, पदे गृहीतवृत्तिकत्वमाश्रित्येव घटत्वादि-
गृहीतवृत्तिकपदाद् गोत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितसम्बन्धान्तरावगाहि-
ज्ञानजन्यगोत्वादिप्रकारकस्मरणाद् गोत्वादिप्रकारकशब्दबोधापत्तेः ,

स्मृतिं प्रति गोत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितसम्बन्धज्ञानत्वेन सर्वसाधारणै-
कहेतुतायाः कल्पनेन कृतो गोत्यशक्तिज्ञानेन गोत्वादिना गपादेः स्मर-
णसम्भव इत्यत आह—अदृष्टादिरूपेति ।

अथ जातमात्रपालकस्य स्तनपानादाविष्टसाधनताज्ञानस्य प्रत्य-
क्षादिनोत्पत्त्यसम्भवात् स्मृत्यात्मकताया आवश्यकत्वेनागत्या तत्रैव क-
चित् स्वप्नादौ घटदृष्ट्योद्बोधकत्वं कल्प्यते, न गधादिस्मरण इत्यत—
आदीति । सादृश्यार्थादीनां सम्बन्धात्वेनामाने सादृश्यत्वादिना ज्ञानेन
स्मरणजननात् तादृशतादृशविशेषधर्मेण ज्ञानस्य हेतुताया वक्तव्यत-
या; आदिना तत्तद्विशेषधर्मावच्छिन्नस्य परिग्रहः, कार्यताऽवच्छेदकशोच-
येति । तादृशतादृशकारणाव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वेन कार्यताऽवच्छेद-
कस्यासमप्रकार्यावृत्तित्वस्येत्यर्थः ,

ज्ञानान्तरायेति । प्रत्यक्षाद्यात्मकस्येत्यर्थः, आवश्यकतयेति । अन्यथा
प्यवगतादिना शक्तिग्रह एव नोत्पत्तुमर्हतीति भाष्यः ,

पदे गृहीतेति । पदविशेषकवृत्तिप्रकारकज्ञानत्वेन गोत्वेन गोविषय-
कशब्दं प्रति हेतुत्व इत्यर्थः, गोत्वाद्यवच्छिन्नेति । घटत्ववृत्तिमत्पदं गोत्व

तद्धर्मगृहीतवृत्तिकत्वनिवेशे पशुत्वादिवर्म्मगृहीतशक्तिकविशिष्ट-
वाचकपञ्चादिपदात् पशुत्वादिविशिष्टविषयकशब्दबोधस्य गुरु-
णामप्यननुमतस्यापत्तेः,

न च प्रकारीभूतधर्मभेदेन कार्यकारणभाजभेदस्य यत्न-
तत्त्वाननुगमेनावश्यकत्वाज्जातिविशिष्टविषयकशब्दबोध एव जाति-
रूपधर्ममात्रगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यस्मरणस्य हेतुत्वमङ्गीकार्यम्,
उपशधिविशिष्टविषयकशब्दबोधे तु विशिष्टगृहीतवृत्तिकपदज्ञानज-
न्यस्मृतेरेवेति वाच्यम् ?

एवमपि जातिमल्लाक्षणिकपदज्ञानाज्जातिप्रकारकशब्दबोधा-
नुपपत्तेर्दुर्वारत्वाद् लक्षणज्ञानाधीनपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वान्तरक-
ल्पने च गौरवाद्,

न च तन्मतेऽध्याहृतार्थस्याप्यन्वयबोधविषयतया पदज-
न्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वैव नास्ति कथमुक्तानुपपत्त्यवकाश-
इति वाच्यम् ?

त्वाच्छिन्नसमानकालान्मित्यादिजन्यगोस्मरणादित्यर्थं, तद्धर्मगृहीतिति ।
तद्धर्मनिष्ठनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिनिष्ठप्रकारताकपदायाव-
च्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वम् तद्धर्मप्रकारेण धर्मविषयकशब्द-
प्रति हेतुत्व इति यावत्,

■ तिमल्लाक्षणकेति । द्रव्यपद सुवर्णत्वावच्छिन्नसम्बन्धिनि शक्तमि-
त्यादिज्ञानादित्यर्थं, एतच्च शब्दबोधोपयिकसम्बन्धत्वरूपवृत्तित्वेन
शक्तिलक्षणाज्ञानसाधारणैकहेतुत्वाभिमानेनाभिहितम्,

अध्याहृतार्थेति । द्वारम् आनयेत्याद्युक्ते द्वारकर्मकस्थानपनकार्थ-
त्याद्युपस्थितौ तत्सम्बन्धज्ञानेन विधानकार्थ्यत्वगोकार्थत्वादिकुर्यात् ।
स्मिन्नयन्ते तदन्तर तनेव पिघेहीत्यादिपदज्ञानं विनाऽप्युपस्थिताना-
मर्थानामन्वयबोधो भवतीति ग्रामाकराणामाशयः ।

नैयायिकानाम्नु-द्वारम् आनयेत्यादिपदज्ञानानन्तर पिघेहीत्यादिप-
दा-यथ स्मर्यन्ते, तत्तस्तेभ्यः पदेभ्यस्तावत्पदार्थोपस्थितौ यावद्याद्ययो-
ध, “शब्दी शब्दात्ता शब्देनैव प्रवृत्ते” इति म्यायादिति हृदयम् ।

पदज्ञानादित्यर्थे, पदज्ञानादित्यर्थे, पदज्ञानादित्यर्थे, पदज्ञानादित्यर्थे

सर्वार्थाध्याहारस्थलेऽन्यवबोधवारणाय तन्मतेऽपि तादृशहे-
तुताया व्यवस्थापितत्वाद्,

न च तथाऽपि पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्ववदितकारणताऽ-
वच्छेदकेन व्यक्तिलाक्षणिकपदजन्यव्यवस्तुपस्थितेरसंग्रहो न दो-
षाय, अध्याहाररूपार्थोपस्थितेरेन रूपेण हेतुता व्यवस्थापिता;
लक्षणाार्थोपस्थितेरपि तद्रूपाक्रान्ततयोपपत्तेः; शक्तपदस्यैवानु-
भावकतेति सिद्धान्तात् सर्वलाक्षणिकस्थलेऽन्यवबोधानुपगमात्
तद्व्यवस्थित्यसामग्रीवत्वात् सर्वार्थाध्याहारस्थलेऽप्यन्यवबोधोप-
स्थितिरिति शङ्काऽनवकाशादिति वाच्यम् ।

यत्र साक्षणिकपक्षादिवद्गोत्वादिप्रकारकोपस्थितिस्तद-
व्यवहितोत्तरद्वितीयाऽऽदिविभक्तिः शक्त्या कर्मत्वाद्युपस्थितिस्ततः
कर्मत्वादिविशेषको गोत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकः शाब्दबोधस्तत्स्थ-
लीयसामग्रीलक्षणाऽधीनपदार्थोपस्थितेरध्याहारात्मकोपस्थितिसा-
धारणरूपभावेण हेतुतामते कर्मत्वाद्युपस्थापकवियक्तिप्रकृतिभूत-
पक्षादिवदायत्र न गोत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिरपि तु निराकाङ्क्षप-
दान्तरादनुमानादितो वा तत्राप्यसर्वत्रेति तादृशशाब्दबोधस्य त-
त्राप्यसर्वत्रेति चेद्गोत्वात्,

अथार्थाध्याहारमतेऽपि यत्र साकाङ्क्षपदद्वयान्न प्रकृतवाच्यार्थ-
वत्कस्याप्यर्थद्वयस्योपस्थितिस्तत्र शाब्दबोधोपपत्तेरानिष्टत्वादिति चेद् ?

तुल्यमसम्भवीति भावः,

सर्वार्थाध्याहारस्थले इति । पदज्ञानं विना यत्र सम्बन्धान्तर्ज्ञानाद्
निराकाङ्क्षाणां वदः कर्मत्वम् आनयनमित्यादिवदार्था ज्ञानाद्वा
पदार्थानामुपस्थित्या शाब्दबोधवारणायेत्यर्थः, लक्षणाार्थोपस्थिते-
रपीति । शक्तपदज्ञानस्यैव तादृशार्थोपस्थितिसदकारेण लक्षणाार्थोप-
स्थित्यानुभावकत्वादिति भावः, शाब्दबोध इति । तथा च पशुमिति
गोपरपशुपदयद्वितयाकथात् कर्मत्वं गवीयमित्यादिवोद्योत्पत्तये गो-
त्वेन गोश्मरणसद्वृत्तद्वितीयाजन्यकर्मत्वोपस्थितेरेव कारणत्वं प्रक-
ट्यमिति भावः, तादृशशाब्दबोधोपस्थितिः । कर्मत्वं गवीयमित्यादिशाब्दबो-
धस्येत्यर्थः, साकाङ्क्षपदद्वयेति । यथा द्वारमित्यादिवाक्याद् द्वारकर्मत्वा-

न शक्तिलक्षणासाधारणस्यानतिपसक्तवृत्तित्वस्य दुर्वचतया शक्तित्वशक्त्यसम्बन्धत्वाभ्यामेव तयोर्निवेशनीयतया शक्तिलक्षणाऽधीनपदार्थोपस्थित्याः कारणताभेदस्य व्यक्तिशक्तिनादिनामप्यानश्यकतया शक्त्यधीनपदार्थोपस्थितेस्तद्धर्मगृहीतशक्तिकपदज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकाररूपस्थितित्वेनैव तद्धर्मप्रकारकशब्दबोधहेतुतायाः कल्पयितुमुचितत्वाद्,

न च तद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितशक्तिविषयतानिरूपितविषयताशालिज्ञानत्वेन व्यक्तौ शक्तिलक्षणाग्रहाय व्यक्तिशक्तिवादिमतेऽनुगमः सम्भवीत गोसम्बन्धिशक्तपदमित्याकारके पदशक्त्यसम्बन्धिनी गौरित्याकारके वा लक्षणाग्रहेऽपि गोत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया निरूप्यनिरूपकभावसत्त्वादिति वाच्यम् ?

साक्षान्निरूपितत्वपरम्परानिरूपितत्वयोरनुगमकरूपभावाद्,

यत्तु वृत्तिससर्गकपदप्रकारकज्ञानमेव शब्दबोधोपयोगि,

एवञ्च शक्तिससर्गतानिरूपकपदप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिलक्षणाज्ञानयोरनुगमः सम्भवत्येव शक्त्यसम्बन्धेनार्थाशे पदप्रकारग्रहस्यापि तथात्वात् ससर्गताऽनच्छेदकीयविषयतायामपि संसर्गतात्वसत्त्वादिति—

हेरनुन्धितरपि च प्रकारान्तरणद्वारकर्मत्वपिधानोद्गुपस्थितिस्तत्रार्थाच्याहारवादिनाऽपि शब्दबोधनाङ्गीक्रियते किञ्चित् साकाङ्क्षपदजन्यपदार्थोपस्थितिसहकारेणैवेति भावः, दुर्वचतयेति ।

ननु शाब्दबाधप्रयोजकसम्बन्धत्वशब्दबोधजनकोपस्थितिजनकज्ञानविषयसम्बन्धत्ववृत्तित्वसुवचमिति चेद् ?

न-शक्तिग्रहलक्षणाग्रहे च प्रत्येकशब्दबोधजनकत्वविना तादृशधर्मस्य दुर्ग्रहतया प्रत्येकजनकतयैवोपपत्तौ तादृशजनकरत्वे मानाभावात्, ससर्गतात्वसत्त्वादिति । ससर्गानवच्छिन्नविषयतामात्रवृत्तिससर्गत्वमतिरिक्तपदार्थ इति, तथा चैतन्मते शक्तिसम्बन्धेन स्वशक्त्यसम्बन्धेन च गौर्गोपवान् इत्याकारकज्ञानहेतुस्तदुभयप्रापि पदार्थावच्छिन्नप्रकारताया शक्तिनिष्ठसासर्गिकविषयतानिरूपितत्वमस्ति,

तदसत्-शक्तिकालीनत्वादिसम्बन्धावगाहिज्ञानवारणाय पदप्र-
कारत्वार्यविशेषत्वोभयानिरूपितशक्तिनिष्ठतां सर्गिकविषयताया नि-
वेशस्याद्यप्यक्तया शक्तिमसर्गज्ञानसङ्ग्राहकेण रूपेण लक्षणाग्रहा-
सम्भवाद्,

अथ धर्मशक्तपदस्य धर्मिस्मरणशब्दबोधजनकत्वे लोमा-
धारमकोपाध्यवच्छिन्नबोधकपञ्चादियदस्यापि धर्मिशक्तिर्विलीय-
तां युक्तेः साम्बाद् ;

न च निर्विकल्पकरूपस्य स्मरणस्य शब्दबोधस्य चानभ्युप-
गमाज्जातिवाचकपञ्चाद्यतत्त्वविषयकस्मरणाद्यसम्भवेन तस्य व्यक्ति-
स्मरणादिजनकत्वं धर्म्यविषयकस्यापि लोमत्वाद्यवच्छिन्नविषयक
स्मरणादेः सम्भवात् , पदवादिपदस्य लोमत्वाद्यवच्छिन्नमाध्याय-
कत्वोपगमे न धर्मिभ्योः सम्भवतीति न तस्य धर्म्यवाचकत्वे
ति वाच्यम् ?

उपाधेर्धर्मिविनिर्मुक्त्येन भानसम्भवरूपस्य जात्यपेक्षया वि-
शेषस्य सत्त्वेऽपि जातिशक्तपदज्ञानस्य जातिप्रकारिकायाभिधोपा-
धिशक्तिज्ञानस्याप्युपाधिप्रकारकधर्म्यविषयकसुद्धौ कारणभक्त्यने
बाधकाभावादुपाधिमात्रशक्तादपि धर्मिग्रहसम्भवदिति चेद् ?

न-लोमत्वाद्यवच्छिन्नसम्बन्धान्तरवत्तथा गृहीतात् पदरादिप-
दाल्लोमत्वादिना लोमादिमुख्यविशेषकस्यैव स्मरणस्य बाधका-
न्तरविरहदशायाप्तत्वादयत् तत्तद्रूपावच्छिन्नशक्तत्वेन गृहीतात् पदा-
दपि तत्तद्रूपावच्छिन्नमुख्यविशेषकस्मरणोत्पादस्यानुभविकरत्वात् ,
ततस्तद्धर्म्यवच्छिन्नप्रकारकस्मरणस्य नियमतः स्वीकाराम्भवा-

गत उभयज्ञानमेकरूपेण तत्र हेतुरिति ; प्रथमे संसर्गताश्चक्रे-
दकतानिरूपितत्वं, द्वितीये तदवच्छेदकताऽऽत्मकसांख्यिकविषयता-
निरूपितत्वमिति विशेषा, प्रकाशत्वमिति । पदमित्यप्रकारतानि-
रूपितशक्तिनिष्ठतां सर्गिकविषयतानिरूपितार्थनिष्ठविशेषतां शक्तिज्ञान-
त्वेन तद्धर्म्यप्रकारकतां सत्त्वेन कार्यकारणभाव इति, लक्षणाग्रहसम्भवा-
दिति । लक्षणाग्रहे तादृशरूपासत्वादित्यर्थः, सम्बन्धान्तरवत्तयेति । स्वता

ल्लोमादिमात्रशक्त्येन गृहीतपदान्नियमतस्तत्प्रकारकशब्दबोध
स्थानिर्व्याहाद् अभिशेषितयोत्वादेः सम्बन्धान्तरज्ञानादपि तत्प्र
कारकधर्मैस्परणस्यैवोपगमादेवाहशक्तिसम्बन्धज्ञानान्नियमतस्त
त्प्रकारकधर्मैस्परणोपगमेऽनुमनविरोधविरहाद् ,

अथ गवादिपदस्य समवायेन गोत्वादिप्रतिशिष्टायाचरुतोपग
मे तज्जन्यवाधे गोत्वादे समवाय एव संसर्गतया भासते न तु स
म्बन्धान्तरमित्यत्र किं नियामकम् ?

वाच्यानन्तरभासस्य समवायसाधारण्येन सम्बन्धान्तराभासप्र
योजकत्वासम्भवाद्, न हि जातिर्व्यक्तिं विना न भासत इतिव-
त्, समवायं विनाऽपि न भासत इत्यपि नियमो; येन जातिशक्ति
ज्ञानजन्यबोधे समवायभासस्याप्यारभ्यता न तु सम्बन्धान्तरभा
नस्येति स्यात्; तदादिपदात् समवायमविषयीकृत्यापि सम्बन्धान्त
रेण गोत्वादिप्रत्ययकारणोदयादिति चेद् ?

एव मति ज्ञानशक्तिरेवादरणीया; तथा च गवादिपदस्य स-
मवायेन गोत्वादिप्रकारकज्ञान एव शक्तेरुपगमात्, ततो नाभ्रान्ता
ना सम्बन्धान्तरेण तत्प्रकारक्यैस्तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकशक्ति-
ग्रहस्यैव तादृशबोधहेतुत्वादिति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगदाधरमहाचार्य-

निरचितः शक्तिवादः समाप्तः ।

नकारानन्तरादिसम्बन्धउत्पत्ति भाव, जातिवाचकगवादिपदे धैल
क्ष्ण्य दर्शयति—अविश्लेषितेति । किञ्चिदुद्भूतमप्रकारताऽनापेक्षेयर्थ, एतादृ
शशक्तिसम्बन्धेति । गोत्वादिशक्तिसम्बन्धज्ञानादित्यर्थ, तदादिपदमिति ।
काले गौ स शायत इत्यादौ तदुद्भवेन कालिकसम्बन्धेन गोत्वादिशि-
ष्टकालपरामर्शादित्यल विस्तरण ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगोलोकनाथन्यायरत्नमहाचार्यात्मजश्रीहरि-
नाथतर्कसिद्धान्तमहाचार्यविरचिता शक्तिवादविवृतिः समाप्ता ।

शुभमस्तु ।